Beginselen en ontwikkeling van de interpunctie

In 't biezonder in de Nederlanden

Johanna Greidanus

bron
Johanna Greidanus, *Beginselen en ontwikkeling van de interpunctie, in 't biezonder in de Nederlanden*. Vonk & Co., Zeist 1926

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/grei005begi01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

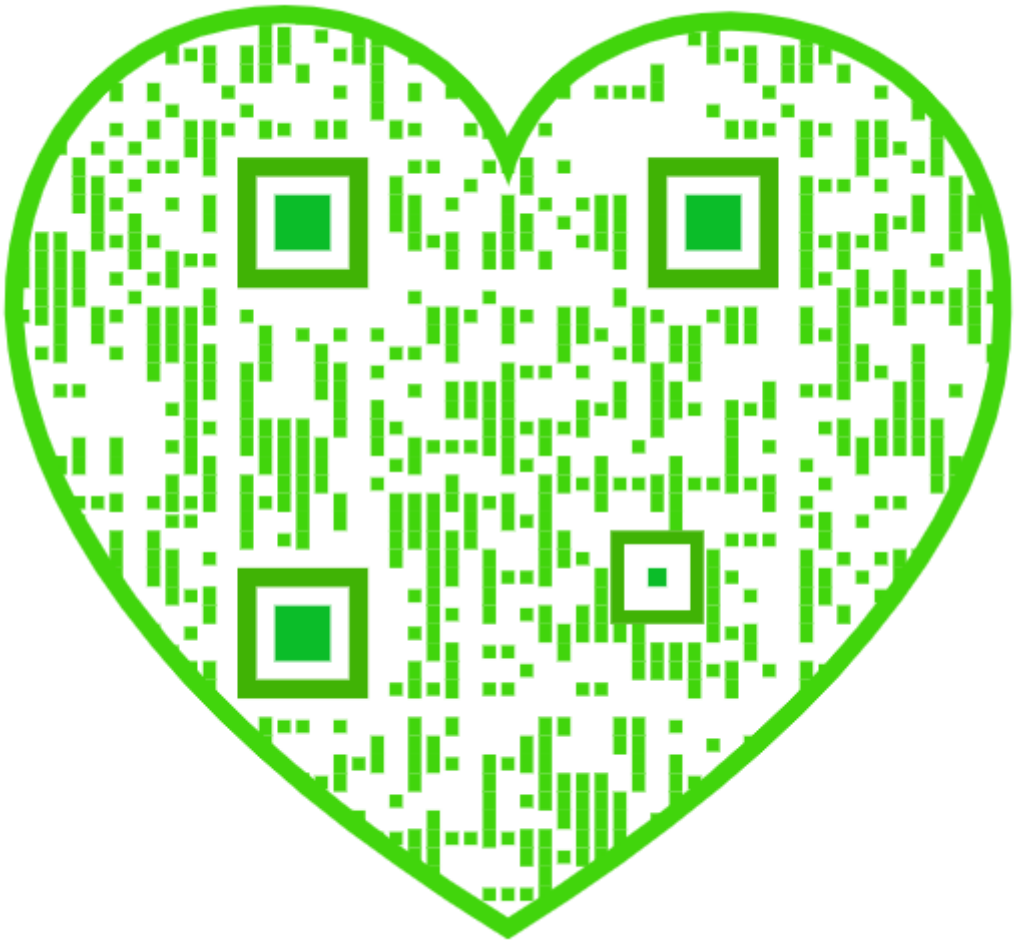

AAN MIJN MOEDER EN AAN DE NAGEDACHTENIS VAN MIJN VADER.

[Woord vooraf]

Bij het voltooien van mijn proefschrift breng ik mijn hartelike dank aan U, hooggeleerde D e V o o y s , voor de bereidwilligheid waarmee Gij de leiding van dit werk op U genomen hebt, en voor de welwillendheid en steun die ik steeds van U heb ondervonden.

Met dankbaarheid gedenk ik het aangename en degelike onderwijs van wijlen Professor V e r d a m , en de vriendschap die hij mij betoond heeft.

Uw colleges en de gesprekken met U, hooggeleerde U h l e n b e c k , waarin Gij Uw leerlingen zulk een diep inzicht in de wetenschap geeft, heb ik hoog op prijs gesteld.

Ook Uw onderwijs, hooggeleerde B l o k en M a r t i n , en dat van wijlen de Professoren B u s s e m a k e r , K a l f f , S p e i j e r en B o l l a n d , heeft veel tot mijn vorming bijgedragen.

Inleiding.

Niet alleen voor de praktijk, om de bedoeling van het geschrevene duidelik te maken, is de interpunctie van groot belang, en verdient dus bestudeerd te worden, maar de studie daarvan is ook nuttig om ons inzicht in de taalstruktuur te verhelderen.

Dat dit onderwerp in de taalwetenschap zo verwaarloosd is, komt doordat het te weinig in zijn eigenlik wezen begrepen is, te veel zuiver mechanies en doctrinair opgevat. Voor de ouderwetse grammatica, die uitging van de geschreven taal, hoeft dit niet te verwonderen. Daar was het slechts een kwestie van orthografie, waarvoor men alleen enige regels te dikteren had. Diepere zin had het daar niet. Men aanvaardde de leestekens als iets dat er nu eenmaal bij hoort, zonder zich over oorsprong of diepere betekenis ervan te bezinnen. Waar enkele schrijvers van monografieën dit wel getracht hebben te doen, is hun metode weinig doeltreffend en het resultaat onbevredigend.

Om te beginnen moet men in het oog houden het onderscheid tussen de inhoud (waarde, functie) en de vorm der leestekens.

De tekens zijn slechts schriftelike aanduiding van iets anders, evenals de letters niet meer dan schriftelike aanduiding van de klanken zijn. De moderne grammatica, die uitgaat van de gesproken taal, behandelt de klanken en in aansluiting daaraan de letters. Evenzo moet men bij een behandeling van de interpunctie niet uitgaan van de schrifttekens, maar van dat waarvan ze de aanduiding zijn.

Waarvan zijn de interpunctietekens de aanduiding?

Wanneer we de praktijk in het Nederlands van onze tijd nagaan, merken we op, in alle variaties van sobere en kwistige interpunctie, dat er twee richtingen in het interpungeren zijn: de ene die tekens plaatst om hoofd- en bijzinnen te scheiden, de andere die leestekens zet ter aanduiding van een pauze. De

laatste beoogt dus het gemak van het (hardop of stil) lezen, de eerste heeft ten doel, door de tekens de zinnen voor het oog dadelik zichtbaar te verdelen in hun grammatiese geledingen. Het eerste beginsel leidt tot r h e t o r i e s e , o r a t o r i e s e , r i t m i e s - m e l o d i e s e of f o n e t i e s e interpunctie, het tweede tot s y n t a k t i e s e , g r a m m a t i e s e of l o g i e s e . Voorbeeld:

Ik hoop dat je morgen komen kunt (rhet. int.).

Ik hoop, dat je morgen komen kunt (synt. int.).

Het Frans en Engels gebruikt in zinnen als deze de rhetoriese interpunctie, het Duits de syntaktiese, in het Nederlands worden beide beginselen toegepast.

De meeste schrijvers over interpunctie hebben, vager of duideliker, deze tweeslachtigheid gevoeld. Alvorens hier nader op in te gaan noem ik daarom eerst enige werkjes over interpunctie. In Nederland is er weinig van belang over gepubliceerd. Behalve hetgeen in de grammatica's erover geschreven is, zijn mij uit de 19e en 20e eeuw slechts de volgende monografieën bekend:

[+] *N. Anslijn*: Aanleiding tot het plaatsen der Schei- en Zinteekens.

Dr. H.A. Corvey: Anweisung zum möglichst richtigen Gebrauche zur Zeichensetzung oder Interpunction für Niederländische Lehranstalten.

Wilhelm Broes: Voorlezing over de Interpunctie, in De Jager's Archief voor Ned. Taalkunde deel II, 1849, bl. 39-52.

Herman Frijlink: Over de Interpunctie, 1857.

[+] Literatuur.

En uit de nieuwere tijd:

J.H. van den Bosch: Over interpunksie; grondtrekken voor het taalonderwijs, in de Nieuwe Taalgids I 1907, bl. 61-68, een onvoltooid artiekel.

D. Stracke gaf verder nog een studie over interpunctie in een Middelnederlands handschrift, die ik in hoofdstuk III bespreken zal.

Als overgang tot de buitenlandse literatuur over interpunctie noem ik:

J.J. Perk: Verhandeling over de interpunctie, naar het Fransch van den Hooggel. Heere E.A. Lequien, 2e druk 1819. Het is een bewerking; op sommige punten wijkt Perk af van zijn voorbeeld, waar hij vindt dat men in Nederland een ander gebruik volgt dan in het Frans.
In het buitenland is er meer literatuur over interpunctie, maar veel belangrijks heb ik daaronder niet kunnen vinden. Het beste is nog het boekje van Bieling. Enkele van die buitenlandse geschriftjes noem ik hier.
John Wilson: Treatise on English Punctuation, 1844, een uitbreiding van een in 1826 verschenen werkje, dat meer dan dertig drukken beleefd heeft.
Constance M. Rourke: The rationale of Punktuation, in Educational Review vol. 50, Oct. 1915, bl. 246 vg.
George Summey Jr.: Modern Punctuation, its Utilities and Conventions, - New-York 1919. Hij noemt een groot aantal Engelse en Amerikaanse schrijvers over interpunctie en geeft krietiek op hun sisteem.
Fr. Schmitthenner: Die Lehre von der Satzzeichnung oder Interpunktion in der teutschen Sprache, nebst einer kurzen, vorbereitenden Darstellung der Satzlehre, 1824.
Weiske: Theorie der Interpunktion, aus der Idee des Satzes entwickelt, 1838.
Duden: Versuch einer deutschen Interpunktionslehre, in Progr. des Gymn. zu Schleiz, 1876.
Dr. Alex. Bieling: Das Princip der deutschen Interpunktion nebst einer übersichtlichen Darstellung ihrer Geschichte, Berlin 1880.
Dr. O. Glöde: Die deutsche Interpunktionslehre, een dun boekje dat alleen geeft: die wichtigste Regeln über die Satzoder Lesezeichen und die Redestriche, zoals de ondertietel luidt. Hierbij sluit zich aan een artiekel van dezelfde schrijver:
Die historische Entwicklung der deutschen Satzzeichen und Redestriche[1)].

1) in: Zeitschr. für den deutschen Unterricht VIII 1894, bl. 6-22.

> *Dr. O. Glöde*: Die englische Interpunktionslehre[1] (met korte historiese uiteenzetting).
> *Dr. O. Glöde*: Die französische Interpunktionslehre (met korte historiese uiteenzetting), Marburg 1897.

+Als auteurs van werkjes over interpunctie zien we vooral in de oudere tijd nogal eens optreden boekdrukkers of schoolmeesters (of althans schrijvers van schoolboekjes). Tot de laatste soort horen Corvey en Glöde. Tot de eerste Wilson en Frijlink. +Auteurs.

+Hun metode was wetgevend, niet beschrijvend. Voor de schoolboekjes spreekt dit vanzelf: de leerlingen worden enige regels van orthografie gegeven. Maar ook van de drukker is het begrijpelik dat hij hierin regelend optreedt. Slordigheid in interpunctie is voor hem lastig. Eenheid in interpunctie is in zijn belang. Ook in de spelling is men in de laatste anderhalve eeuw tot eenheid gekomen, tot een bindend spelsisteem. Deze drukkers behandelen de interpunctie dus ook als deel van de orthografie. +Metode.

> Daar het letterschrift ten doel heeft het gedrukte of gesprokene zoo aanschouwelijk (?) mogelijk voor te stellen, lijdt het, onzes inziens, geen twijfel, of de interpunctie behoort mede tot de o r t h o g r a p h i e , dat is de kunst om het gedrukte of gesprokene zoo juist (correct) mogelijk te schrijven.[2]

Frijlink behandelt dan ook verder nog allerlei orthografiese en vooral typografiese kwesties: verkortingsteken, de stip boven de i, cursivering, het aaneenschrijven van woorden enz.

Enigsins hiermee te vergelijken is de uitgave door de University of Chicago Press van een *Manual of Style* (5e druk 1917), dat allerlei typografiese kwesties regelt, en ook de interpunctie. Met enkele uitzonderingen worden deze voorschriften toegepast door de University of Chicago Press[3].

Maar niet alleen de drukker, ook de lezer kan last ondervinden van een slechte interpunctie. Zo zegt Broes dat hij tot zijn onderzoek gekomen is, doordat hij een Duits boek gelezen heeft, waar-

1) in: Englische Studien, herausgeg. von E. Kölbing XIX 1893, bl. 206-246.
2) Frijlink, bl. 1.
3) Summey, bl. 18.

van het lezen bemoeilikt werd door een teveel aan leestekens. Bij beide soorten van auteurs is het dus uitsluitend een praktiese kwestie. Het enige enigsins wetenschappelike werkje is dat van Bieling: hij volgt de historiese metode; maar zijn feitenmateriaal is zò beperkt, dat hij dikwels verkeerde konklusies trekt, en bovendien gaat hij inplaats van deductief toch weer te veel inductief te werk bij het zoeken naar das Princip der deutschen Interpunktion. Glöde's histories materiaal is nog beperkter en berust grotendeels op mededelingen van anderen.

[+]Uitgangspunt was gewoonlik de geschreven taal, dus het teken. Men noemde op welke tekens er bestonden en in welke gevallen die gebruikt werden. Broes heeft al enig idee van een andere, moderne, opvatting. Ofschoon het onderscheid 'gesproken' en 'geschreven taal' en het begrip 'woord' hem nog niet klaar voor de geest staan, gaat hij toch meer uit van de gesproken taal; het schrift is secundair: 'woorden' (bedoeld is: geschreven woorden) en 'interpunctie' dienen

[+]Uitgangspunt.

> om iemands, door zijn stem medegedeelde, gedachten te doen kennen op afstand van tijd en plaats: de woorden voor hun deel, vertonen (?) de r e d e van de spreker, de interpunctie, voor haar deel vertoont de r u s t, langere of kortere, met welke hij zijn spreken afbreekt.

Hier wordt dus niet zozeer de nadruk gelegd op het uiterlike, het teken, maar op de inhoud ervan, op de pauze in het spreken, die in schrift wordt aangeduid door het teken.

Na Broes vertoont Frijlink, ofschoon hij Broes' artiekel kende, een achteruitgang. Het schrift is voor hem geen aanduiding van de gesproken taal, maar een ding op zichzelf, zoals de heersende opvatting de hele eeuw vòor hem geweest was. In die gedachtewereld hoort thuis de opvatting, die eveneens vòor hem gehuldigd was, dat het voegwoord *en* 'de waarde eener comma' kan hebben, en dat de comma een woord kan vervangen[1)]. Ook Bieling heeft deze twee: inhoud (d.i. waarde, functie) en vorm niet altijd naar behoren onderscheiden. In zijn historiese behandeling gaat hij m.i. te veel uit van het teken: hij deelt mede dat

1) Frijlink, bl. 27 j[o] bl. 20, en bl. 28.

in een bepaalde tijd die en die tekens bestaan en voegt daaraan toe de functies die ze toen verrichtten. Verkeerd voorgesteld is het ook wanneer hij op bl. 40 spreekt over ‘das zuerst Periodus genannte Semicolon.’ Hij had het aldus moeten uitdrukken: de periodus (zinseind) werd [dikwels] door een teken dat dezelfde vorm heeft als het tegenwoordige semicolon (;) aangeduid. 't Is een dergelijke omdraaiing als wanneer men spreekt van: de uitspraak van een letter, inplaats van: de schriftelike aanduiding van een klank. Een bepaalde fout is het gevolg van dit verkeerde uitgangspunt bij Glöde wanneer hij schrijft:[1)]

> Interessant aber ist es zu verfolgen, wie zu verschiedenen zeiten und bei verschiedenen schriftstellern die satzzeichen verwerthet werden. Es gibt eine zeit, wo das kolon allmächtig ist, das semikolon dagegen sich sein gebiet mit vielen schwierigkeiten erobern muss. Heute wieder ist das kolon durch punkt, semikolon und komma sehr zurückgedrängt.

Want het oude kolon, al heeft het dan ook dezelfde vorm, is in wezen niet hetzelfde teken als onze tegenwoordige dubbelpunt. Met de hele grammatiese ontwikkeling hangt het samen dat men inplaats van het ene kolon meer tekens, voor verschillende gevallen, gaat gebruiken. Of dat teken nu een punt of een streepje of iets anders is, is een paleografiese of typografiese kwestie, maar heeft uit taalkundig oogpunt geen belang. Maar waarvoor het teken diende, wat zijn waarde was dus, daarom gaat het.

[+]Naarmate men als uitgangspunt de geschreven of de gesproken taal neemt, zal men ook meer geneigd zijn het syntaktiese of het rhetoriese beginsel voor de interpunctie aan te nemen. Bij de meeste auteurs zijn beide min of meer dooreengemengd in de definitie. Frijlink b.v. begint: [+]Beginsel.

> Door i n t e r p u n c t i e verstaan wij het door teekens scheiden van het geschrevene, met het hoofddoel om denkbeelden of begrippen voor den lezer te verduidelijken.

Maar even verder, op voorbeeld van Corvey, zegt hij:

> evenals, tot regt verstand en juiste voordragt van een muziekstuk, de noten alleen niet kunnen volstaan, maar ook andere teekens noodig

1) Englische Studien XIX, bl. 214.

> zijn, om met kracht, gevoel en uitdrukking de gedachten van den componist te kunnen wedergeven, evenzoo hebben wij ook, tot regt verstand en juiste voordragt van het geschrevene, de teekens noodig, die men i n t e r p u n c t i e noemt.

Het verschil tussen vraag- en uitroepteken enerzijds, die ook de toonhoogte aanduiden, en de andere leestekens anderzijds was ook de meesten wel opgevallen. Wilson noemt de laatste grammatiese, de eerste grammaties-rhetoriese tekens.

Als beginsel dan vinden we genoemd hij de verschillende auteurs: duidelikheid (Frijlink), gelijkvormigheid (bij verschillende drukkers), nadruk (emphasis, bij Rourke), rust (Broes), pauze (Bieling), pauze en toonhoogte (Duden), verschillende beginselen tegelijk (Summey).

Geen overeenstemming dus. Dit komt doordat men een logiese norm heeft willen aanleggen aan dat wat niet tezelfder tijd in zijn geheel als een logies stelsel gemaakt is, maar wat *langzamerhand histories ontstaan* is. De meeste schrijvers hebben alleen de interpunctie van hun tijd, de moderne interpunctie dus, behandeld. Ofschoon Bieling wel een beknopte historiese uiteenzetting geeft, is hij in zijn willen vinden van één beginsel voor de interpunctie veel te doctrinair en te teoreties.

Verschillende tijdperken hebben iets bijgedragen tot de vorming van ons interpunctiestelsel. Gewoonlik was het de voordracht, die behoefte voelde aan een nieuwe aanduiding van pauze of toonhoogte. Maar dan weer maakte de grammatica zich meester van deze tekens en gebruikte ze als aanduiding van haar syntaktiese onderscheidingen. In een periode waarin de grammatica van de geschreven taal oppermachtig is, zal de interpunctie dus ook meer syntakties worden. De Duitse interpunctie, die toch evenzeer als de Franse en Engelse teruggaat op de middeleeuws-Latijnsche, heeft zich anders, meer syntakties, ontwikkeld dan de beide andere genoemde. De ontwikkeling der interpunctie immers staat in nauw verband met die van de stijl. Het Franse proza dat zich altijd toegelegd heeft op een klare duidelike stijl, heeft minder behoefte aan interpunctietekens dan de zware Duitse zinnen, die meer voor het oog dan voor

het oor geschreven schijnen. Hier helpen de interpunctietekens het oog bij de ontleding van de zin.

Men moet niet één beginsel aan de interpunctie willen opdringen, maar, zonder vooropgezet principe, de feiten uit de praktijk waarnemen, en hier niet blijven staan bij de hedendaagse praktijk, maar terugzien waaruit deze zich ontwikkeld heeft. Daarnaast dienen dan de oude interpunctieteorieën bestudeerd te worden. De historiese methode dus. De evolutie van de interpunctieteorie levert een interessante bijdrage tot de ontwikkelingsgang van de leer van de zin. Het zou de moeite lonen op deze wijze ook de ontwikkeling van andere onderwerpen uit de grammatica na te gaan. De meer ritmiese interpunctie van de praktijk oudtijds geeft daarnaast een ander inzicht in de taalbouw, meer overeenkomstig de gesproken taal.

In de volgende hoofdstukken nu zal de historiese ontwikkeling van de Nederlandse interpunctie beschreven worden, van de p r a k t i j k en van de t e o r i e . Met de ontzaglike uitgebreidheid van materiaal kunnen we hieruit, altans wat de praktijk betreft, niet meer dan enkele grepen doen. Grepen uit Middelnederlandse handschriften, uit oude drukken, en enkele mededelingen van de ontwikkelingsgang vanaf de 17e eeuw.

Voorstudie is er nagenoeg niet op dit terrein. Voor het Middelnederlands is het enige mij bekende artiekel dat van Stracke (zie bl. 2 en bl. 177). De boekjes van Bieling en Glöde bevatten enkele gegevens over Duitse, Franse en Engelse handschriften. Beschrijvers en uitgevers van handschriften geven dikwels (helaas: niet altijd, en nog erger: niet altijd juist) een beschrijving van de interpunctie van het handschrift; hier is dus materiaal te vinden voor de verzamelaar en vergelijker.[1)] Maar met de ontzaglike uitgebreidheid van het materiaal is er geen denken aan

1) Over Middeleeuwse interpunctie t e o r i e ë n bezitten we nog een artiekel in Notices et extraits des mss. de la Bibl. Impér. XXII 1868 part. 2 p. 407-417 En enkele mededelingen bij Ducange i.v. punctare en Wattenbach: Schriftwesen im Mittelalter. Deze teorieën zijn niet speciaal Nederlands.

een volledige beschrijving van de interpunctie in het Middelnederlands, zo verschillend in de verschillende handschriften, te geven, zelfs al zou men de juridiese stukken buitensluiten en zich tot de letterkundige, in ruime zin, bepalen. Ik had mij tot taak kunnen stellen alleen de Mnl. interpunctie, en dan met meer volledigheid dan nu het geval geweest is, te beschrijven, maar ik heb er de voorkeur aan gegeven enige grepen te doen uit de verschillende tijdperken, en te trachten uit dit materiaal de samenhang en de ontwikkeling op te sporen. Deze metode heeft ongetwijfeld een nadeel: zulk een eerste samenvattende studie, pionierswerk, zal bij latere uitwerking van onderdelen onvermijdelik fouten blijken te bevatten. Maar m.i. is het voordeel toch groter: uit de weinige bestaande detailstudies bleek me soms door gemis aan overzicht van het geheel een gebrek aan inzicht en ook wel een verkeerd begrijpen van sommige termen, die in verschillende tijdvakken verschillende betekenis hebben. Het artiekel van Stracke, hoe uitmuntend overigens, bewijst dit. Stracke behandelt de interpunctie in een handschrift van het leven van Sinte Lutgart. Dit handschrift heeft nu juist een interpunctie die men in andere Mnl. gedichten zelden aantreft, maar elders wel. De betekenis van deze biezondere interpunctie kon door hem dus niet beoordeeld worden, hetgeen trouwens ook niet de bedoeling was van deze, nagenoeg eerste bijdrage tot de kennis der Middelnederlandse interpunctie.

Maar met het schetsen van Middel- en Nieuwnederlandse interpunctie kon ik niet volstaan. De bestudering van Mnl. handschriften leidde vanzelf tot de vraag: waar komt hun interpunctie vandaan? Ik vond hier verschillende sistemen, voorzover men bij de grote willekeur ook in spelling, in de middeleeuwen van sistemen spreken kan. Op welke traditie berusten deze? Zo voerde het onderzoek van Mnl. handschriften mij vanzelf naar dat van gelijktijdige en oudere Latijnse. Het tijdperk van Karel de Grote met zijn beroemde schrijfschool in Tours onder Alcuin bleek ook gegevens over interpunctie te verschaffen. En de praktijk toen, voerde mij weer verder terug naar de Latijnse

grammatici, wier in hoofdzaak overeenstemmende teorieën weer teruggaan op de Alexandrijnse geleerden. Het bleek zo dat de *oorsprong van onze interpunctie*, hoezeer ook veranderd, *in de teorie der Alexandrijnen* te zoeken is.

Aan mijn onderzoek van Mnl. interpunctie heb ik dus moeten laten voorafgaan een beschrijving van deze teorie van Grieken en Romeinen. Ik ben mij bewust mij hierbij op een netelig gebied begeven te hebben voor een niet-classica. Want met citeren alleen van wat een handboek over de geschiedenis der klassieke grammatica vermeldt over de interpunctie, kon ik voor mijn onderzoek niet volstaan. Ik moest opsporen en aanwijzen welke dingen van de Grieks-Latijnse teorie zijn blijven bestaan in de latere M.E. en welke veranderingen (door verkeerd begrijpen soms van woorden) er gekomen zijn. Met name noem ik nu reeds de betekenisverandering die de woorden comma en colon ondergaan hebben en die voor mijn onderwerp van zeer veel belang is. Als metode voor de behandeling van de Latijnse periode heb ik er daarom de voorkeur aan gegeven zelf de betreffende gedeelten van die Latijnse grammatici die ook de interpunctie behandelen, op te zoeken en te rangschikken, en die dingen uit de door mij gegeven citaten te bespreken die voor mijn eigenlike doel, de Nederlandse interpunctie, van belang zijn. Ik wil er dus de aandacht op vestigen dat hier geensins bedoeld is een behandeling van Romeinse interpunctie-teorie om en op zich zelf, slechts als voorloper van de latere middeleeuwse en humanistiese teorie en praktijk.

Bij de bespreking van de Alexandrijnse teorie heb ik gevolgd de twee handboeken van Schmidt[1)] en Steinthal[2)], die hoewel beide reeds vrij oud, voorzover mij bekend nog niet door een nieuwere samenvatting vervangen zijn. Steinthal's hoofdstuk over interpunctie telt slechts 7 bl. In een eigen onderzoek of er meer

1) K.E.A. Schmidt: Beiträge zur Geschichte der Grammatik des Griech. und Lat. 1859, bl. 506-571.
2) H. Steinthal: Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern, 2e dr. 1891, dl. II, bl. 693-700.

uitspraken van Griekse schrijvers over interpunctie zijn, kon ik mij niet begeven. Hier blijft een onderwerp van studie voor een classicus over. Ik beroep mij hiervoor op Schmidt en Steinthal; de door hen genoemde berichten heb ik overgenomen en gecontroleerd. Met hun toelichting kan ik het echter niet altijd eens zijn. Wanneer zij spreken over het wezen ('Begriff') der interpunctie, hebben zij zich m.i. niet geheel kunnen losmaken van de speciaal Duitse interpunctieopvatting, die men bij een krietiese beschouwing van het klassieke interpunctiestelsel niet maar zo zonder meer als maatstaf nemen mag. Maar anderzijds kon ik mij ook niet bepalen tot een overnemen alleen van de feitelike mededelingen en citaten in deze twee werken, maar moest ik die punten aanwijzen en toelichten die voor mijn eigenlike onderwerp er op aan kwamen, die trekken die ik in de verdere historiese ontwikkeling volgen kon en die hierboven al genoemd zijn: het ritmiese en het syntaktiese element in de interpunctie.

Over de p r a k t i j k van interpunctie in klassieke handschriften bestaat geen volledige samenvattende studie. Hiervoor is nog ontzaglik veel materiaal te verwerken. Dit moet verdeeld worden naar tijd en schrifttype. Voor het Grieks is een bijdrage geleverd door Flock, die de interpunctie van een aantal Egyptiese papyri onderzocht heeft. Voor het Latijn moeten behalve capitaal- en unciaalschrift nog onderscheiden worden de verschillende soorten van nationaal schrift (Iers, Angelsaksies enz.). Over het Beneventaanse schrift van de 9e tot de 13e eeuw is nog niet lang geleden een boek geschreven door Loew, die een uitvoerige beschrijving van de interpunctie[1)] geeft, die in dat schrift juist zeer interessant is.

De bekende handboeken over paleografie (Thompson, Prou, Reusens) wijden slechts weinig bladzijden aan de interpunctie. Materiaal is nog te vinden in het Album Palaeographicum van De Vries, waar bij de beschrijving van de handschriften ook de

1) E.A. Loew: The Beneventan script, 1914, bl. 227-279.

interpunctie beschreven wordt. Ook, maar niet geregeld, is dit gebeurd bij de uitgaven van de Palaeographical Society en de New Palaeographical Society.

Verder bestaat er nog een artiekel in het 18e-eeuwse Nouveau Traité[1)], een aantal korte aantekeningen in Wattenbach's Anleitung en nog hier en daar iets in zijn Schriftwesen im Mittelalter. De door Prou genoemde Franse dissertatie van Henri Omont is niet in druk verschenen.

In een bronnenonderzoek van interpunctie in klassieke handschriften kon ik mij niet begeven. Hier kon ik niet meer doen dan gebruik maken van de uitkomsten van anderer onderzoek, hierboven genoemd, die ik slechts ten dele controleren kon. Maar voor mijn onderwerp heeft ook niet de praktijk in de klassieke handschriften in de eerste plaats belang, zoals in hoofdstuk I en II zal blijken. 't Is de Grieks-Romeinse t e o r i e , die, met diep-ingrijpende veranderingen, de grondslag is van onze huidige interpunctie. Slechts zo nu en dan heb ik een enkel gegeven uit de praktijk genoemd om hier reeds te doen zien dat teorie en praktijk niet samenvielen, op welk verschijnsel ik in de latere middeleeuwse interpunctie ook herhaaldelik zal moeten wijzen. Nog minder dan de praktijk van Latijnse handschriften was de wijze van interpungeren in Griekse handschriften op zich zelf van belang voor mijn onderwerp. De kwestie dus of de Griekse interpunctie-praktijk weer teruggaat op een Phoenicies gebruik, kon ik onaangeroerd laten. Maar niet de vraag van de oorzaak, de behoefte die aanleiding gegeven moet hebben tot het ontstaan van interpunctie, en evenmin het probleem hoe dit gemis aan overeenstemming van teorie en praktijk te verklaren is.

En als eindvraag restte mij nu nog: waaruit of hoe is dan ontstaan die Alexandrijnse interpunctieteorie, die de stammoeder is van ons tegenwoordige stelsel?

Indien een classicus eenmaal meer gegevens over de teorie ge-

1) Nouveau Traité de Diplomatique par deux Bénédictins, tome III 2me partie 4me section chap. VIII, bl. 459-479.

vonden heeft en ooit het reusachtige materiaal der praktijk, voorzover dat bewaard is gebleven, verzameld en geschift is, zullen misschien later deze vragen met wat meer zekerheid beantwoord kunnen worden. Maar bij elk geschiedverhaal tast men in de oudste tijd in het duister en historici hebben meermalen getracht uit enkele gegevens zich een beeld te vormen van een ontwikkelingsgang, al kwamen ze daarbij dikwels tot een hypothese die door een latere vorser die over meer gegevens beschikte, verworpen werd en vervangen door een andere. Als een dergelike poging geef ik de schets in het begin van het eerste hoofdstuk.

Hoofdstuk I.
Beschouwingen over interpunctie in de Klassieke Oudheid en de Vroege Middeleeuwen.

Het oudste, en nog bij primitieve volken gebruikelike schrift geeft geen taal weer; het is beeldschrift. Het geeft in beeld onmiddellik de voorstelling, zonder tussenkomst van de klankvoorstelling die ermee verbonden is.

Anders bij het klankschrift. De gesproken en gehoorde klanken worden (nagenoeg) elk voor zich door een teken weergegeven. De gehele gedachte wordt dus op schrift door een reeks tekens, afbeeldingen van de klankenreeks, aangeduid. De klankenreeks is één geheel en werd dan ook als een geheel, doorlopend, geschreven, zoals hij doorlopend gesproken en gehoord werd. (In gedrukte Sanskrietboeken wordt dit, gedeeltelik, nog gedaan). De opvolgende klanken kunnen wijzigingen in elkaar aanbrengen; ook deze klankveranderingen worden in het schrift weergegeven, n.l. in Sanskriet en in oude Griekse inscripties, b.v. de bepaling dat wetten moeten worden opgeschreven ‘op de burcht op een stenen zuil’:

ΕΜΠΟΛΕΙΕΣΤΗΛΗΙΛΙΘΙΝΗΙ

Aan ons die zo gewoon zijn de woordscheiding in het schrift uit te drukken, lijkt dit doorlopende schrift vreemd. Maar de oorspronkelike vorm van het klankschrift moest zo zijn. Om dit te kunnen begrijpen moeten we ons losmaken van onze eigen visuele taalvoorstellingen. Wij zien het woordbeeld in letters, doordat wij veel schrift gelezen hebben. Een primitief volk hoort alleen zijn taal. Ook nog in Griekenlands cultuurtijd was de verhouding van taal horen en lezen anders dan bij ons. De Grieken hoorden redenaars en toneelspelers spreken, historiografen hun werk voordragen. Hun taalvoorstellingen waren veel meer auditief dan visueel. - En ook in gehoorde taal zijn

wij gewoon, als vanzelf, de woorden te abstraheren uit de klankenreeks, de gehele uitgesproken gedachte.

Voor de Grieken zal het lezen van dit doorlopende schrift (scriptura continua) niet zo moeilik zijn geweest als het ons lijkt. Grieken en Romeinen (en Zuidelike volken nòg wel soms) lazen niet met de ogen alleen, maar met de mond. L e g e n t e m a u t t a c i t u m stelt Horatius tegenover elkaar. Het hardop lezen was zo vanzelfsprekend bij hun, dat Augustinus (Conf. VI 3) als iets biezonders vertelt dat hij en anderen Ambrosius dikwels hadden zien lezen, terwijl zijn ogen langs de regels heen en weer gingen: vox autem et lingua quiescebant. Hij vindt dat zo vreemd, dat hij naar een verklaring ervoor zoekt: Ambrosius deed het zeker om niet geraadpleegd te worden over een moeilike plaats, of om zijn zwakke stem te sparen.[1] - Men las syllabatim, waarbij de consonant (behalve soms *σ, ν* of *ϱ*) tot de volgende lettergreep hoorde. Woorden eindigend op consonant komen n.l. in het Grieks niet voor, behalve alleen op *σ, ν* of *ϱ*. Alleen daar en bij hiaat kan dus dubbelzinnigheid ontstaan; later heeft men ter vermijding hiervan de *ὑποδιαστολή* (een schuin streepje), b.v. *ἐστιν˛αξιος*, niet *ἐστι˛ναξιος*.[2] De syllabe, meer dan het woord, is de eenheid. Aan afschrijvers dikteerde men syllabatim. Hermas (Vis. II 1), die zonder diktaat overschrijven moest, zegt: ik heb alles letter voor letter afgeschreven, want ik kon de syllaben niet vinden: *μετεγραψάμην πάντα πρὸς γράμμα οὐχ᾽ ηὕρισκον γὰρ τὰς συλλαβάς*.

Het doorlopende schrift is tot diep in de middeleeuwen in gebruik gebleven.

Schriftelike overblijfselen uit Griekenlands oudheid hebben we op steen of op papyrus. De inschriften op steen bevatten vooral wetsbepalingen; in de papyri onderscheiden we de letterkundige en de niet-letterkundige. Inscripties, als alle wetstaal, zijn meer conservatief; ook is duidelikheid daar vooral een

1) E. Norden: Die antike Kunstprosa, 2e druk 1909, deel I bl. 6. Zie meer voorbeelden aldaar op Nachträge zu S. 6.
2) I. Bekker: Anecdota Graeca II.

vereiste; en voorts moeten ze door velen gelezen worden. Hier scheidt men s o m s de woorden door een teken; soms is dit een punt, vaker komt voor twee of drie punten boven elkaar, een enkele keer vier punten boven elkaar of in een vierkant.[1] [In Latijnse inscripties één punt.]

Deze punten zijn dus geen interpunctietekens; evenmin de punt of puntkomma voor een afkorting (b.v. uterq; voor uterque); of de punt of dubbelpunt voor en na een getal; dit zijn geen leestekens, maar men zou het schrifttekens kunnen noemen of grafiese tekens; ook in Middelnederlandse handschriften bestaat nog de gewoonte een getal tussen punten te plaatsen. *Onder interpunctie verstaan we in het Nederlands zinscheiding of zindeling*. Ook de punt ter aanduiding van het hexametereinde, waarvan Hinrichs een voorbeeld noemt, is niet bepaald een interpunctieteken, maar metrumaanduiding.

In papyri is woordscheiding zeldzamer dan in lapidair schrift. Men bedenke dat men niet alleen toen minder las, maar dat men ook vooral minder onbekende stof las. Kranten en ook letterkundige werken lezen wij meestal maar éénmaal. Voor de meeste antieke lezers bevatten altans de letterkundige papyri een niet onbekende tekst.

Nog minder dan de woorden worden in de oudste teksten de zinnen gescheiden. Meestal loopt het schrift door. In enkele teksten begint men soms een nieuwe regel en sluit het vorige af door een kleine horizontale streep eronder, *παράγραφος*[2] genaamd.

> Aldus in een Attiese inscriptie van de vijfde eeuw voor Chr., om de verschillende posten van een rekening te scheiden[3]. Maar ook wel schrijft men door op dezelfde regel en laat alleen een kleine ruimte open,

1) G. Hinrichs: Die Griechische Epigraphik § 90-§ 101, in I. von Müllers Hb. der klass. Altertumswissensch. I, blz. 427-432.
V. Gardthausen: Griechische Palaeographie II blz. 396, Leipzig 1913.
2) Nl. *γραμμή* = bijgeschreven lijn.
3) Fr. Blasz: Palaeographie, Buchwesen u. Handschriftenkunde, in I. von Müllers Hb. der kl. Alt. I, blz. 286.

terwijl dan de paragraphos gezet wordt onder het begin van de regel waarin de open ruimte is, aldus:
ECOMEΘA OYΓAPΔH ΠOYOΛYMΠIAΔIMEN[1)]
Zo in het fragment van de Antiope van Euripides, een van de door Petrie bij Gurob in Egypte gevonden papyri (3e eeuw voor Chr.), om aan te geven het eind van de woorden van elke akteur.

Ook open ruimten zonder paragraphos worden gevonden in papyri.[2)]

De dubbelpunt, die we tot nu toe alleen hebben leren kennen als woordscheidingsteken, komt - eigenaardig - samen met de paragraphos voor in het Phaedofragment van de Petriepapyri. Bovendien wordt daar dikwijls een streepje gebruikt om de wisseling van sprekers aan te wijzen[3)]. Antiope en Phaedo zijn van verschillende hand. De Phaedo is zorgvuldig geschreven[4)]. Beide worden door Kenyon geplaatst misschien in de helft van de 3e eeuw. Het schrift heeft nog veel overeenkomst met dat van inscripties. Het is jammer dat Kenyon ons niet nauwkeuriger inlicht over het gebruik van die paragraphos en dubbelpunt in het Phaedofragment. Dienden ze voor zinscheiding? Noch in de bovengenoemde Attiese inscriptie, noch in de Antiope is het een eigenlik zinscheidingteken; het verdeelt de inhoud der behandelde stof.

De dubbelpunt occasionally closes a sentence[5)] in de 4e- (of 3e-) eeuwse Weense papyrus, bevattende de vloek van Artemisia, blijkbaar niet het werk van een beroepschrijver, maar van een vrouw van weinig ontwikkeling; het ongeoefende schrift lijkt veel op het epigrafiese.[6)] Daar ik niet in de gelegenheid geweest ben de papyrus zelf te bestuderen, maar mijn gegevens ontlenen moest aan Kenyon en Thompson, blijft nog te onder-

1) E.M. Thompson: Introduction to Greek & Latin Palaeography 1912, bl. 58 en 59.
2) Fr. G. Kenyon: Palaegr. of Greek papyri, 1899, bl. 27.
3) Thompson: Introduction, bl. 60.
4) Kenyon: bl. 61-63 en bl. 27 en 28.
5) Thompson: Introduction, bl. 60.
6) Kenyon: bl. 57 en bl. 28.

zoeken over of ook hier misschien de dubbelpunt stofverdeling beoogt.

Volgens Flock[1)] komt in de papyri van Hibeh, uit de 3e eeuw voor Chr., veel interpunctie voor. Ik ontleen hiervoor aan Flock:

Wisseling van personen in het drama wordt aangegeven:

a. door een paragraphos (behalve in het bovengen. Antiopefr.) in Hibeh 4,
b. door een paragraphos en open ruimte in Hibeh 5 (Philemon),
c. door een paragraphos met dubbelpunt in Hibeh 6 (onbekend comicus) ook voor optreden of weggaan van een akteur,
d. door een schuin streepje (behalve in het bovengen. Phaedofr.) in Hibeh 3 (Sophocles).

Een papyrus van Hippias over de muziek (Hibeh 13) scheidt volgens Flock de zinnen door een paragraphos, zinsdelen die door *οὔτε - οὔτε* of door *καὶ - οὔτε* of door *μὲν - δὲ* verbonden worden door een dubbelpunt.

Voorlopig bepalen we ons tot deze gegevens die niet jonger zijn dan de 3e eeuw, dus uit de tijd van Aristoteles, ervoor of kort erna. Verreweg de meeste papyri hebben dan dus geen verdeling. Als er een verdeling is, gebeurt dit meestal door open ruimte en paragraphos. Wanneer we nu de hier genoemde voorbeelden nagaan, zien we dat de paragraphos niet zozeer teken van zinscheiding is, maar veeleer van stofverdeling (rollen in het drama, posten van de rekening). Ons begrip zin kende men niet. De taalkunde is in Griekenland, als andere studies, ontkiemd uit de veelomvattende *φιλοσοφία*. Plato beschouwt de gedachte (*διάνοια, λόγος* de uitgesproken gedachte) en de dingen of begrippen *(ὀνόματα)*. Taalstudie is dit nog niet te noemen. Taal is verklanking van voorstellingen. Plato behandelt hier de voorstellingen zelf. De eigenlike taalstudie in Griekenland is begonnen met klankstudie. Het begin der Griekse grammatica is klankleer (Plato, Aristoteles' Poetica cap. 20 en 21,

1) Flock: De Graecis interpunctionibus, diss. Zürich 1908. Toen ik met mijn studie nagenoeg klaar was, maakte ik met dit werkje kennis. Enkele gegevens ontleende ik er nog aan.

Stoïci). *Γραμματική (τέχνη)* is oorspronkelijk: de leer van de spraakklanken en hun tekens *(γράμματα)*[1]. Men gaat vormverschillen opmerken: *πτῶσις* (verandering in de vorm van werkwoord of naamwoord), de woorden worden in groepen (ten slotte acht) verdeeld, waarbij een kriterium van onderscheid is of ze *πτωτοί* of *ἀπτωτοί* zijn. In de stoa (Chrysippus) is het eerst de opvatting opgekomen, dat de taal niet analoog was met het denken, maar anomaal, d.w.z. dat das Wort nach seinem Inhalt und seinen Verhältnissen dem Begriff und dessen dialektischen Verhältnissen nicht genau entspricht.[2] Op den duur krijgt anomalie ongeveer de betekenis van ‘onregelmatigheid’. De Alexandrijnse geleerden (Aristarchus) poneren hiertegenover de analogie van de taal. De eeuwenlange strijd met de anomalisten heeft de analogisten gedwongen tot het bijeenzoeken van woorden die gelijk verbogen of vervoegd worden en tot het maken van schema's van verbuiging en vervoeging. Zo heeft deze strijd veel bijgedragen tot de ontwikkeling van de vormleer.

De s y n t a x i s bleef lang hierbij achter. De begrippen werden behandeld in de scholen der filosofen. Terwijl de Alexandrijnse taalgeleerden hun reeks van schema's uitbreidden om te trachten de vele anomalieën onder te brengen in het sisteem der analogie, hielden Stoïcijnen zich meer bezig met de inhoud der taal, de voorstellingen. Omstreeks Christus' geboorte is de strijd tussen anomalie en analogie uitgebloed. Apollonius Dyscolus, de Alexandrijnse geleerde die tijdens Antoninus Pius 2e eeuw na Chr. in Rome vertoefd heeft, schreef het eerst een werkje *περὶ συντάξεως*. Syntaxis is bij hem nog slechts de verbinding van de woorden in een zin; van de verhouding van de elementen van de zin (subjekt, objekt enz.) spreekt hij niet, alleen de woordverandering (nom., accus.) kent hij.[3] Een equi-

1) H. Steinthal: Geschichte der Sprachwissensch. bei den Griechen u. Römern mit bes. Rücksicht auf die Logik, 2e dr. 1890/91, dl. I bl. 127.
2) Steinthal I bl. 359.
3) Steinthal II bl. 341.

valent van ons ‘zin’ is er niet; *διάνοια* (gedachte) of *λόγος* (uitgesproken gedachte, zegging, rede) wordt ervoor gebruikt. Men heeft voor- en nazin, *πρότασις* en *ἀπόδοσις*, maar nog niet onze definitie van hoofd- en bijzin; men onderscheidt (materieel dus, niet formeel) de zin als uitdrukking van de volledige gegedachte *διάνοια ἀπηρτισμένη, πεπληρωμένη, πεπερασμένη, τετελεσμένη*, van de onvolledige gedachte.

Veel vroeger had zich de r h e t o r i c a ontwikkeld. Vanouds heeft het Griekse kunstproza zich toegelegd op een mooi ritme. Het Grieks zal van nature sterk ritmies geweest zijn, als te verwachten is bij een kunstgevoelig en muziekaal volk. De Griekse taal met zijn verschil van lange en korte syllaben, zijn vrijheid van woordschikking en zijn hoeveelheid koppelwoordjes bevorderde de ontwikkeling van het kunstproza in deze richting. Thrasymachus, 2e helft 5e eeuw voor Chr., was reeds beroemd om zijn ritmiese proza.[1)] Bepaalde ritmen waren zeer gezocht, vooral aan het eind van een *διάνοια*. Over ritmen werd veel geschreven. *De ritmiese eenheid heet κ ό μ μ α* (lett. slag, het geslagene, bij *κόπτω)*. Tegelijk bracht men graag bepaalde redefiguren aan, b.v. van tegenstelling of van een gelijk einde (Artist. Rhet. III 9), die dus ook een klankeffekt beoogden. De zegging (*λέξις*, wijze van zeggen) kan zijn aaneengeschakeld, d.i. doorgaand (*εἰρομένη*, aaneengeregen) of zich wendend, afgerond (*κατεστραμμένη*); de eerste is de oudere manier, de tweede is de stijl *ἐν περιόδοις*. ‘Periodos noem ik een zegging, die op zichzelf begin en eind heeft en een overzichtelike grootte; hij doet aangenaam aan en is gemakkelik van buiten te leren. Aangenaam is hij, doordat hij niet onbegrensd is en doordat de hoorder van het begin af het gevoel heeft een houvast te hebben, doordat er altijd iets duidelik begrensd is voor hem; want het feit dat er niets is om van te voren te vermoeden en te beëindigen, is onaangenaam. Makkelik van buiten te leren is hij, doordat hij makkelik in het geheugen

1) Norden: Ant. Kunstprosa I bl. 43.

blijft, en dit komt doordat er maat[1] is in de zegging in perioden, wat van alles het makkelikst in het geheugen blijft; daardoor immers onthoudt ieder ook beter wat metries dan wat zo maar gezegd wordt, want dat heeft een maat waardoor het geteld wordt.' *Λέγω δὲ περίοδον λέξιν ἔχουσαν ἄρχην καὶ τελευτὴν αὐτὴν καθ' αὑτὴν καὶ μέγεθος εὐσύνοπτον. Ἡδεῖα δὲ ἡ τοιαύτη καὶ εὐμαθής· ἡδεῖα μὲν διὰ τὸ ἐναντίως ἔχειν τῷ ἀπεράτῳ καὶ ὅτι αἰεί τι ἔχειν οἴεται ὁ ἀκροατὴς, τῷ αἰεὶ πεπεράνθαι τι αὐτῷ· τὸ δὲ μηδὲν προνοεῖν εἶναι μηδὲ ἀνύειν ἀηδές. Εὐμαθὴς δὲ ὅτι εὐμνημόνευτος· τοῦτο δὲ ὅτι ἀριθμὸν ἔχει ἡ ἐν περιόδοις λέξις, ὅ πάντων εὐμνημονευτότατον· διὸ καὶ τῶν μέτρων πάντες μνημονεύουσι μᾶλλον τῶν χύδην· ἀριθμὸν γὰρ ἔχει ᾧ μετρεῖται.*[2]

De periodos kan enkelvoudig zijn of meerdelig. De meerdelige (*περίοδος ἐν κώλοις, - κῶλον* = lid) bestaat uit een opsomming of uit een tegenstelling. Een voorbeeld van opsommende kola is: *πολλάχις ἐθαύμασα τῶν τὰς πανηγύρεις συναγόντων | καὶ τοὺς γυμνικοὺς ἀγῶνας καταστησάντων*; drie voorbeelden van tegengestelde kola: 1°. *ὥστε καὶ τοῖς χρημάτων δεομένοις | καὶ τοῖς ἀπολαῦσαι βουλομένοις*; 2°. *εὐθὺς μὲν τῶν ἀριστείων ἠξιώθησαν | οὐ πολὺ δὲ ὕστερον τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης ἔλαβον*; 3°. *καὶ φύσει πολίτας ὄντας | νόμῳ τῆς πόλεως στέρεσθαι.*[2]

De periode is dus een afgeronde ritmiese zegging, of presieser: een door het ritme afgeronde zegging.[3] De verdeling ervan in kola lijkt in deze voorbeelden wel te berusten op een logiese grond. Kola zijn hier constructies, rededelen; in andere voorbeelden worden duideliker ook kola als ritmiese groepen (meestal iets groter dan de kommata) genoemd. Volgens het

1) *ἄριθμος* = getal, vertaal ik hier als 'maat', denkende aan de betekenis die 'maat' in de muziek heeft: tweekwartsmaat, driekwartsmaat enz.; dit wil echter niet zeggen dat er altijd dezelfde maat, d.i. dus metrum is; maar men denke aan het Mnl. zgn. vrije vers, dat geen metrum had en toch in groepen, maten, vervalt, en aan oude muziek, b.v. het Wilhelmus, dat ook varieert tussen twee- en driekwartsmaat.
2) Aristoteles: Rhet. III 9.
2) Aristoteles: Rhet. III 9.
3) Anders: A.W. de Groot: Der antike Prosarhythmus 1921, bl. 18.

natuurlike taalritme valt dan ook ritmegroep en logiese eenheid samen, de z.g.n. spreekmaten. Kolon en komma zijn dus beide ritmegolven. Hun betekenis en onderlinge verhouding varieert nogal eens; soms zijn ze identiek; op den duur worden ze in één sisteem ondergebracht, waarbij dan de kommata onderdelen zijn geworden van de kola.

> Demetrius (± 300 voor Chr.) zegt:[1)]
> Komma is kleiner dan kolon: *Κόμμα ἐστὶ τὸ κώλου ἔλαττον*, een komma is b.v.: *Διονύσιος ἐν Κορίνθῳ*, of *γνῶθι σεαυτόν* of *ἔπου θεῷ*.

De Latijnse namen, zijn incisio (of caesum) en membrum:

> illa quae nescio cur, cum Graeci *κόμματα* et *κῶλα* nominent nos non recte incisa et membra dicamus (Cic. Orator 211 en 223). De incisio is bij Cicero iets korter dan het membrum: twee incisiones elk van twee voeten zijn: o Marce Druse | patrem appello, daarna komen twee membra, elk van drie voeten: tu dicere solebas | sacram esse rem publicam (Orator 213). o callidos homines | o rem excogitatam | o ingenia metuenda membratim adhuc, deinde caesim dximus, rursus membratim testes dare volumus, extrema sequitur comprehensio (= periodus), sed ex duobus membris, qua non potest esse brevior: quem quaeso nostrum fefellit ita vos esse facturos? (Orator 225). Quintilianus (1e eeuw na Chr.)[2)] zegt: incisum quantum mea fert opinio erit sensus non expleto numero conclusus, plerisque pars membri; tale est enim quo Cicero utitur: Domus tibi deerat | at habebas | pecunia superabat | at egebas | enz.
> Het komma is hoogstens zes syllaben, wat langer is, heet kolon; *ἰστέον.... ὅτι δεῖ καὶ κόμμα καὶ κῶλον ἀπαρτίζειν τὴν διανοίαν* (Hermogenes, 2e eeuw na Chr.)[3)]. De volgende periodos bestaat uit drie kola: *ἀνὴρ γὰρ ἰδιώτης | ἐν πόλει δημοκρατουμένῃ | νόμῳ καὶ ψήφῳ βασιλεύει* (voorbeeld van Herodianus 2e e.). Volgens Longinus (3e e.) bestaat het komma uit twee of drie woorden[4)], het kolon uit twee kommata, de perikope uit twee of drie kola, terwijl de periodos de perikopen met hun onderverdelingen bevat. Volgens Romanus Aquila

1) De elocutione § 9.
2) De institutione oratoria IX 4 : 122 vg.
3) 243 : 25.
4) 193 : 15.

(± 300?) is *comma een zinsdeel van twee of meer woorden die op zichzelf nog geen betekenis hebben, colon een zinsdeel van meer woorden dat op zichzelf wel betekenis oplevert*. Het werk van Lachares (5e eeuw) *περὶ κώλου καὶ κόμματος καὶ περιόδου* is verloren gegaan. Sergius maakt onderscheid voor poëzie en proza: in proza zijn komma en colon hetzelfde, in poëzie is colon: twee hele voeten, terwijl comma daar is: twee of drie voeten plus een syllaba quae partem terminat orationis (b.v. arma virumque cano); daar is het comma dus langer dan het colon. Bij Cassiodorus (± 500) heten, wat later bij Isidorus comma en colon heet, beide comma. Als slot geef ik de definitie van Isidorus van Sevilla (± 600), die de antieke wetenschap heeft gecodificeerd en wiens werk de gehele middeleeuwen door grote invloed heeft gehad. Evenals Sergius is: apud poetas ubi in versu post duos pedes syllaba remanet, comma est, quia ibi post scansionem praecisio verbi facta est. Ubi vero post duos pedes de parte orationis nihil superest, colon est. Totus autem versus periodus est[1)]. Maar apud oratores is het comma een niet volledig zinsdeeltje waar men toch moet pauzeren: ubi (enim) initio pronuntiationis necdum plena pars sensui est et tamen respirare oportet, fit comma, id est particula sensus; het colon is een groter zinsdeel, dat op zichzelf al wel zin oplevert, maar waar toch nog iets bij moet om de zin volledig te maken: ubi autem in sequentibus iam sententia sensum praestat, sed adhuc aliquid superest de sententiae plenitudine, fit cola; en als we, doorsprekende, een volledig slot aan de zin maken, ontstaat de periodus: ubi vero iam per gradus pronuntiando plenam sententiae clausulam facimus, fit periodus[2)]. Dit hele hoofdstuk is echter wat verward en mogelik geïnterpoleerd (op bl. 51 wordt het uitvoeriger besproken). In het 2e boek echter 'De rhetorica et dialectica' wijdt hij een heel caput[3)] er aan: De colo, commate, et periodis. Componitur autem instruiturque omnis oratio verbis, comma et colo et periodo. Comma particula est sententiae. Colon membrum. Periodos ambitus vel circuitus. Fit autem ex coniunctione verborum comma, ex commate colon, ex colo periodos. Comma est iuncturae finitio, utputa (Cic. Mil. I): 'Etsi vereor iudices' ecce unum comma; sequitur et aliud comma: 'ne turpe sit pro fortissimo viro dicere' et factum est colon, id est membrum, quod intellectum sensui praestat; sed adhuc pendet oratio, sicque deinde ex pluribus membris fit periodos, id est extrema sententiae clausula: 'ita veterem iudiciorum morem requirunt.' Periodos autem longior esse non debet quam ut uno spiritu proferatur.

1) Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive originum libri XX, boek I cap. XX 6.
2) cap. XX 3-5.
3) L. II cap. XVIII.

Het eind van de ontwikkelingsgang is dus dat comma en colon beide syntaktiese onderscheidingen geworden zijn en dat niet slechts het colon gegroeid is van een enkele constructie tot een volledige bij- of hoofdzin (n.l. een hoofdzin waarop nog een bijzin volgen moet om de gedachte volledig te maken), maar ook zelfs het komma een heel bijzinnetje geworden is in het voorbeeld. Van de ritmiese oorsprong van het komma is in de definitie van Isidorus niets meer over.

Keren wij terug tot de antieke betekenis van komma en kolon = ritmiese eenheden.

Ritme helpt het geheugen inderdaad zeer. Ook is een ritmiese beweging bij arbeid die lange tijd volgehouden moet worden, minder vermoeiend. Op die grond bouwt Bücher[1)] zijn hypothese dat poëzie ontstaan is enerzijds uit primitieve (krijgs-) dansliederen, anderzijds uit arbeidsliederen. Nog leven er, mondeling overgeleverd, in vele streken liedjes die bij weven, dorsen, maaien, wassen, karnen enz. gezongen worden, waarvan de woorden dikwels weinig zin hebben, maar die door hun ritme de arbeid vergemakkeliken. Als voorbeeld van een arbeidslied citeer ik het dorsliedje van René de Clercq, dat weliswaar geen oud volksliedje is, maar een opzettelik gemaakt gedichtje:

Vlégels op | en vlúgge
Klóp
Krómt uw nek | en rúgge
Klóp
Niéts voor 't huis | en ál voor 't hof
Vlégelt | dol en dóf.

Ook de antieke komma kan wel uit één woord bestaan, zegt Cicero, b.v.: diximus.

Bij zulk een ritmies proza nu voegt men als vanzelf bij elkaar wat ritmies, en tegelijk logies, bij elkaar hoort. *Want ritme is tegelijk psychies en physiek. Het natuurlike ritme druist niet in tegen de logiese verdeling, het is de drager van de gevoels- of gedachte-inhoud*.

1) K. Bücher: Arbeit und Rhythmus. Meer voorbeelden van arbeidsliederen bij Poelhekke: Woordkunst.

Zuidelike volken spreken in veel sneller tempo dan wij. Ook wij hebben, wanneer we in opgewonden gemoedstoestand spreken, niet zulke lange pauzes tussen de delen van de zin. Een zin die uit kleine ritmiese groepen opgebouwd is, heeft geen lange pauze middenin. De korte pauzes wezen zich vanzelf door het ritme aan, een aanduiding in het schrift was niet nodig. Alleen de langere pauze, als de *διάνοια ἀπηρτισμένη* was, werd (door sommigen) aangeduid. Maar nodig was dit niet, immers: *ritmestroom en gedachte-inhoud (gevoelsinhoud) moeten samenvallen. Δεῖ δὲ τὴν περίοδον καὶ τῇ διανοίᾳ τελειοῦσθαι*[1]. Het ritme moet aangeven waar de *διάνοια* ophoudt. Het einde moet duidelik blijken, niet door de open ruimte die de schrijver openlaat noch door de paragraphos[2], maar door het ritme. *Δεῖ..... δήλην εἶναι τὴν τελευτὴν μὴ διὰ τὸν γραφέα μηδὲ διὰ τὴν παραγραφὴν*[3] *ἀλλὰ διὰ τὸν ῥυθμόν*[4].

Uit deze plaats is enerzijds te konkludeeren (zoals de papyri dan ook bewijzen), dat er ten tijde van Aristoteles een middel was om het einde der *διάνοια* in schrift aan te geven, en anderzijds, dat een goede stijl, met een goed ritme, dit middel niet nodig had. De betrekkelike zeldzaamheid van interpunctie in de papyri is zo dus te verklaren. Een goed stilist (voor ons geldt dit ook nog wel, ofschoon in mindere mate) behoeft geen interpunctie. ‘Men moet,’ zegt Aristoteles elders, een proza schrijven dat goed leesbaar en begrijpelik is, wat eigenlik op hetzelfde neerkomt. Dit is niet het geval bij veel verbindingen, en ook niet bij een proza dat niet makkelik te onderscheiden is, zoals dat van Heraklitus. Want het proza van Heraklitus is lastig te onderscheiden, doordat het niet altijd duidelik is waarbij iets hoort, bij het volgende of bij het voorgaande, zoals in het begin van zijn werk. Daar zegt hij n.l.: *Τουλογουτουδεοντοςαειαξυνετοιανθρωσοιγιγνονται*. Nu is het immers onduidelik bij welk van de twee

1) Arist. Rhet. III 9.
2) die men er later (zelf) nog bijzetten kon.
3) vaker de vorm *παραγραφός*.
4) Arist. Rhet. III 8.

ἀεί gevoegd moet worden. [*Ὅλως δὲ*] *δεῖ εὐανάγνωστον εἶναι τὸ γεγραμμένον καὶ εὔφραστον · ἔστι δε τὸ αὐτό. Ὅπερ οἱ πολλοὶ σύνδεσμοι οὐκ ἔχουσιν, οὐδ᾽ ἃ μὴ ῥᾴδιον διαστίξαι ὥσπερ τὰ Ἡρακλείτου . τὰ γὰρ Ἡρακλείτου διαστίξαι ἔργον διὰ τὸ ἄδηλον εἶναι ποτέρῳ προσκεῖται, τῷ ὕστερον ἢ τῷ πρότερον, οἷον ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτοῦ συγγράμματος. φησὶ γὰρ · τοῦ λόγου τοῦ δέοντος ἀεὶ ἀξύνετοι ἄνθρωποι γίγνονται. Ἄδηλον γὰρ τὸ ἀεὶ πρὸς ὁποτέρῳ διαστίξαι*[1)].

Διαστίξαι heb ik hier vertaald als ‘onderscheiden,’ ‘voegen bij.’ Deze plaats is door verschillenden[2)] als argument aangevoerd voor het bestaan van interpunctie ten tijde van Aristoteles. Dit lijkt mij onjuist. In later tijd is *διαστίζω* weliswaar het gebruikelike woord voor interpunctie, toch meen ik dat het hier bij Aristoteles nog niet die betekenis heeft. De gewone betekenis van *διαστίζω* is ‘onderscheiden.’ Waarom zou het dat hier niet betekenen? Het past uitstekend in het verband. Aristoteles heeft het er immers over, dat de stijl zodanig moet zijn dat men het geschrevene direkt goed moet kunnen lezen, dwz. vanzelf, al lezende, kunnen onderscheiden wat bij elkaar hoort, (Men denke weer aan het hardop lezen; de klankvoorstelling, niet de visuele voorstelling, is de voornaamste.) Men moet er zich op toeleggen een dergelike duidelike stijl te schrijven. Daar gaat het om. Wanneer we het als interpunctie opvatten, hoe zouden we het ons dan moeten voorstellen? ‘Men moet een goed leesbare stijl schrijven, niet een stijl die moeilik te interpungeren is.’ Door wie te interpungeren? Soms door leerlingen in de school, aan wie moeilike teksten als interpunctie-oefening voorgelegd werden? Dit lijkt toch een ietwat eigenaardige waarschuwing. Zorg er voor dat uw stijl makkelik (door anderen) te interpungeren is! Nee: zorg ervoor dat uw stijl makkelik te lezen, dwz. makkelik (bij het hardop lezen) te onderscheiden is. - Ten tweede: gesteld dat het interpunctie betekende, wat voor interpunctie zou dit dan eigenlik zijn? We hebben ten tijde

1) Rhet. III 5.
2) o.a. door K.E.A. Schmidt: Beiträge zur Gesch. der Gramm. des Gr. u. Lat. 1859 bl. 507 vg.

van Aristoteles alleen leren kennen de open ruimte (of alinea) en de paragraphos. Deze dienden om aan te geven dat er iets nieuws begon, maar werden niet middenin de *διάνοια* gebruikt. Ook volgens onze syntaktiese interpunctie zet men in een dergelijk geval als het gegeven voorbeeld uit Heraclitus, geen leesteken. - En verder, àls er ten tijde van Aristoteles een meer uitgebreide interpunctie bestaan had, zou hij deze allicht wel bepaalder genoemd hebben, b.v. bij de voordracht, of ter verduideliking van zijn bespreking van *περίοδος*. - Inderdaad spreekt hij slechts op één plaats (hierboven genoemd) over een schriftelike aanduiding alleen van het ritme-eind (dat tegelijk gedachte-eind is).

Deze aanduiding van ritme- of *διάνοια*-eind zal lange tijd de enige geweest zijn. In de kring der Alexandrijnse geleerden is pas een verder interpunctiestelsel uitgewerkt. Het is niet vreemd dat hier juist, waar enerzijds de *γραμματικοί* oude, soms moeilik te begrijpen of slecht overgeleverde, teksten uitgaven en verklaarden, en anderzijds de taalkunde beoefend werd, een leestekenstelsel tot ontwikkeling kon komen. De geschreven taal werd hier immers vooral bestudeerd. Ook prosodiese tekens (spiritus, accenten) en kritiese tekens (in verschillende vormen, b.v. bij gelijkluidende plaatsen of bij een onduidelike regel) zijn door hen uitgevonden. Bij het maken van kanttekeningen en verwijzingen waren dergelike kritiese tekens onmisbaar en werden dan ook toegepast in hun uitgaven van oudere schrijvers. Het interpunctiestelsel vinden we voorloopig alleen in de teorie.

Als uitvinder van dit interpunctiesisteem is lange tijd op het voetspoor van Salmasius,[1)] een 17e-eeuws theoloog en handschriftenkenner, genoemd Aristophanes van Byzantium, die ± 200 voor Chr. in Alexandrië werkzaam was, de bekende uitgever van Homerus en andere teksten. Volgens Salmasius zou

1) Sarravius had aan Salmasius geschreven of hij hem eens iets meedelen wilde van de interpunctie bij de klassieken. Salmasius antwoordde hierop met een brief die te vinden is bij Morhof: Polyhistor I cap. 7.

hij ook een werkje geschreven hebben over de scheiding der woorden *περὶ λέξεων διαστολῆς*. Dat hem de eer van de uitvinding toegekend wordt, berust op een verward stuk, getieteld *περὶ τῆς τῶν τόνων εὑρέσεως καὶ τῶν σχημάτων αὐτῶν καὶ περὶ χρόνων καὶ πνευμάτων*. Het staat op naam van Arcadius en komt zgn. als 20e hoofdstuk voor[1] in een van de vijf hss. van een uittreksel uit de *Καθολίκη προσῳδία* van Heriodianus (2e e. na Chr.), en ook, gedeeltelik, in enkele hss. achter de Ars grammatica van Dionysius Thrax, een Alexandrijns geleerde tussen 170 en 90 voor Chr. Van een plotseling 'uitvinden' kan immers geen sprake zijn. Er bestond al lang een onderscheiding van de stof die aangeduid werd door een open ruimte, al of niet met paragraphos.

De oudste bekende grammatica in Europa is de Ars[2] van Dionysius Thrax, die we o.a. overhebben in een 9e-eeuws (München) en 11e-eeuws (Leiden) hs. en uit 5e-eeuwse bewerkingen in Armeens en Syries. *Τέχνη γραμματική* is de tietel, voor Latijnse spraakkunsten vertaald als Ars grammatica. *Τέχνη* is niet zozeer wetenschap maar methodiek[3]. *Τὰ γράμματα* leren betekent: lezen en schrijven leren: *τέχνη τοῦ γράφειν τε καὶ ἀναγινώσκειν*; dit is de lagere grammatica. De hogere grammatica dan heeft als onderwerp de leer van de klanken en hun tekens *(τὰ γράμματα)*, de rededelen enz. Bij de antieken was welsprekendheid een belangrijke voorwaarde om carrière te maken. Hierop in de eerste plaats was het onderwijs gericht. De grammatica nu diende hiervoor.

Dionysius begint met een definitie van grammatica en noemt vervolgens de zes delen ervan op. Het eerste is de voordracht *ἀνάγνωσις*. Men moet voordragen met het juiste gebaar, het juiste accent en de juiste verdeling: *Ἀναγνωστέον δὲ καθ' ὑπόχρισιν, κατὰ προσῳδίαν, κατὰ διαστολήν*. Daarop volgt een bespreking van deze drie naar volgorde. De eerste twee doen hier niet ter zake,

1) Schmidt: Beitr. 571; Lentz: Herodiani Praef. XXXVII en Uhlig: Dion. Thr. gr. XXVII.
2) Dionysii Thracis Ars grammatica ed. G. Uhlig 1884.
3) Zie Steinthal II 162 vg. over *τέχνη, ἐμπειρία* en *ἐπιστήμη*.

maar: *ἐκ δὲ τῆς διαστολῆς τὸν περιεχόμενον νοῦν ὁρῶμεν. Κατὰ διαστολήν* is *κατα στιγμήν* zegt de scholiast[1] en dit woord nu wordt door Dionysius verderop ook gebruikt. *Στιγμή* hoort bij *στίζω* steken, prikken, scheiden, onderscheiden.

'Er zijn drie onderscheidingen: de eind-, de midden-, en de onder-onderscheiding. De eindonderscheiding is een teken voor de voltooide gedachte, de midden- een teken dat voor de adem erbij genomen wordt, en de onder-onderscheiding een teken van de gedachte die nog niet voltooid is maar nog iets behoeft (om volledig te zijn). Waarin verschilt de onderscheiding van de onder-onderscheiding? In tijd: bij de onderscheiding n.l. is de pauze lang, en bij de onder-onderscheiding zeer kort.' *Περὶ στιγμῆς . Στιγμαί εἰσι τρεῖς · τελεία, μέση, ὑποστιγμή . καὶ ἡ μὲν τελεία στιγμή ἐστι διανοίας ἀπηρτισμένης σημεῖον, μέση δὲ σημεῖον πνεύματος ἔνεκεν παραλαμβανόμενον, ὑποστιγμὴ δὲ διανοίας μηδέπω ἀπηρτισμένης ἀλλ᾽ ἔτι ἐνδεούσης σημεῖον*.

Τίνι διαφέρει στιγμὴ ὑποστιγμῆς; Χρόνῳ . ἐν μὲν γὰρ τῇ στιγμῇ πολὺ τὸ διάστημα, ἐν δὲ τῇ ὑποστιγμῇ παντελῶς ὀλίγον[2].

Dit sisteem, zoals het hier geformuleerd is, gaat niet van één gedachte uit: de *τελεία* en de *ὑποστιγμή* zijn tekens ter onderscheiding resp. van zinnen of zinsdelen, de *μέση* is een waarschuwing om adem te halen (zoals men in moderne zangmuziek hiervoor ook wel een teken plaatst). Uhlig[3] beschouwt de eerste tien woorden (dus tot en met *τελία*) en de passage over de *μέση* als later bijgevoegd. Een scholiast van Dionysius reeds merkt op dat de *μέση* toch geen eigenlik interpunctieteken is. Immers de een heeft een langere adem dan de ander, en een teken dat dus niet door ieder op dezelfde plaats gezet zal worden, mist het kenmerk van een *στιγμή. Καὶ τοῦτο οὔκ ἐστι στιγμῆς, τὸ καθ᾽ ἕνα ἄνθρωπον ἀμείβεσθαι τὸν τόπον, ἀλλὰ τὸ ἔχειν τίνα*

1) I. Bekker: Anecdota graeca II bl. 744.
2) Dionysii T. Ars gr. ed. Uhlig bl. 7.
3) G. Uhlig: Festschrift XXXVI Phil. Vers. 1882, bl. 76. Op grond hiervan dat vele scholiën en de Armeense bewerking van de 5e eeuw de woorden *καὶ ἡ μὲν τελεία* niet hebben.

ὡρισμένην θέσιν[1]. Zo zien we dan ook dat in de verschillende grammatica's vooral de begripsbepaling van de *μέση* sterk varieert. Noch over de waarde ervan, noch over de betekenis van de naam heerst eenstemmigheid. - Dionysius noemt in de tweede alinea het verschil tussen *στιγμή* en *ὑποστιγμή* (zij verschillen in tijdsduur: *χρόνῳ*), maar over de *μέση* die toch juist een nadere verklaring behoeft, zwijgt hij verder. Ook dit maakt het waarschijnlik dat de passage over de *μέση* geïnterpoleerd is; of het moest zijn dat deze tweede alinea misschien niet tot de oudste redactie behoorde, immers de vraag- en antwoordvorm is in het algemeen meer in later tijd gebruikelik.[2]

Quintilianus noemt wel de *ὑποστιγμή* maar niet de *μέση*, ofschoon zijn eigen leermeester Memmius Palaemon de *Τέχνη* van Dionysius vertaald zou hebben en Quintilianus het werk natuurlik wel gekend heeft. En eindelik moet er nog op gewezen worden dat verschillende grammatici later de *ὑποστιγμή* na de *στιγμή* behandelen, en daarna pas de *μέση*. Inderdaad is dit ook logieser, daar immers de twee eersten van hetzelfde beginsel uitgaan. Het is alweer de naam die aanleiding kan gegeven hebben tot deze volgorde en tevens tot de betekenisontwikkeling die we bij Isidorus zien. Hier is n.l. de *μέση* opgenomen in het sisteem van de twee andere tekens, wordt tussen deze beide in behandeld en heeft een middelwaarde gekregen tussen deze twee.

Met weglating van de door Uhlig gewraakte passage over de *μέση* wordt de tekst dus: *Περὶ στιγμῆς. Στιγμή ἐστι διανοίας ἀπηρτισμένης σημεῖον, ὑποστιγμὴ (δὲ) διανοίας μηδέπω ἀπηρτισμένης ἀλλ᾽ ἔτι ἐνδεούσης σημεῖον*.

Τίνι διαφέρει στιγμὴ ὑποστιγμῆς; Χρόνῳ · ἐν μὲν γὰρ τῇ στιγμῇ πολὺ τὸ διάστημα, ἐν δὲ τῇ ὑποστιγμῇ παντελῶς ὀλίγον.

Dionysius laat er zich niet over uit op welke wijze de stigmen in het schrift aangegeven werden. De oudste praktijk, voorzover we daarover oordelen kunnen, had slechts één onderscheiding of

1) I. Bekker: Anecdota Graeca, II bl. 759.
2) K.E.A. Schmidt: Beiträge zur Gesch. der Gramm. des Gr. u. Lat. 1859, bl. 520.

verdeling (*στιγμή*) n.l. daar waar iets uit is. Dit was de open ruimte (met paragraafteken). - Hier is dus later aan toegevoegd de z.g.n. kleine onderscheiding of onderverdeling: *ὑποστιγυή. Ὑπό* hoeft hier n.l. niet 'onder' in plaatselike zin te zijn, maar kan ook, evenals 'onder' bij ons, betekenen: klein, minder. De in Dionysius' Ars overgeleverde definitie van *ὑποστιγμή* is ook zeer vaag, als 't ware erbij gesleept in aansluiting aan *σημεῖον διανοίας ἀπηρτισμένης: διανοίας μηδέπω ἀπηρτισμένης ἀλλ᾽ ἔτι ἐνδεούσης σημεῖον*. Apollonius Dyscolus noemt slechts een stigme.

Oorspronkelik dus de eene onderscheiding. Toen er later twee of drie waren, werd de hoofdonderscheiding nader genoemd *τελεία στιγμή*.

Latere grammatici vermelden dat de *στιγμή* in het schrift wordt aangeduid door een punt[1] bovenaan de regel, de *ὑποστιγμή* door een punt onderaan, op de lijn, en de *μέση στιγμή* door een punt ter hoogte van het midden van de letters. Is men misschien juist de *ὑποστιγμή* door een benedenpunt gaan weergeven, doordat men in *ὑπό* later de plaatselike betekenis 'onder' legde? Toen men nu eenmaal de boven- en benedenpunt had, nam men als derde erbij de punt in het midden. Deze is dan, naar zijn plaats, de middenpunt genoemd. Nu is deze naam misschien weer niet zonder invloed geweest op de definitie die Donatus ervan geeft. Deze zegt n.l. dat hij middenin de zin voorkomt.

Werden misschien ook de woorden *στιγμή* en *ὑποστιγμή* eerst door elkaar gebruikt, in dezelfde betekenis, net als *διαστολή* en *ὑποδιαστολή*? De laatste wordt volgens de scholiast[2] zo genoemd omdat hij gezet werd *ὑπὸ τὴν διαστολήν*, bij de onderscheiding. Wanneer men nu verschillende namen heeft (èn verschillende schrijfwijzen) voor één ding, kan dit licht ertoe geleid hebben, dat de teorie er twee dingen van gemaakt heeft, n.l. twee onderscheidingen van verschillende waarde.

Maar de teorie der *στιγμαί* werd in Alexandrië nog verder uit-

1) Voor het woord 'punt' gebruikt Dositheos echter niet *στιγμή*, maar *νυγμή*; de 'onderscheiding' heet *στιγμή*.
2) Bekker: Anecd. Gr. II bl. 719.

gewerkt. Een sisteem dat vier onderscheidingen maakt is ons nog overgeleverd door een scholiast[1]: de *τελεία* voor het eind van de periodus, de *ἀτελῆς* voor het eind van de *περιχοπή*, de *ὑποστιγμή μεθ' ὑποχρίσεως* na een voorzin en de *ἀνυπόχριτος στιγμή* na een uitroep of aanroeping *μετὰ τὰς ἐν ἤθει ἢ πάθει χλητικάς*.

Biezonder 'verdienstelik' op dit gebied heeft zich gemaakt Nicanor, 1e helft 2e eeuw na Chr. Hij had niet minder dan acht soorten van onderscheidingen en werd daarom met een niet onaardige woordspeling bijgenaamd *ὁ στιγματίας* (= gebrandmerkte). Hij schreef *περὶ στιγμῆς τῆς καθόλου* en *περὶ στιγμῆς τῆς παρ' Ὁμήρῳ*[2]. De berichten zijn niet geheel gelijkluidend bij Bachmann[3] en bij Bekker[4].

De Romeinen hebben rhetorica en grammatica van de Grieken overgenomen. Bij de Romeinse grammatici nu heet *διαστίζω* d i s t i n g u e r e , (*τελεία*) *στιγμή* is d i s t i n c t i o (finalis), *ὑποστιγμή* s u b d i s t i n c t i o , *μέση στιγμή* m e d i a d i s t i n c t i o ; de leestekens tezamen heten p o s i t u r a e of ook wel d i s t i n c t i o n e s , eigenlik verkeerd (n.l. species pro genere) zegt ons Servii commentarius in artem Donati. Maar distinguere, distinctio wordt ook wel gebruikt voor het plaatsen van kritiese tekens (asterisk, obelos enz.), die sinds de Alexandrijnen gebruikt werden b.v. ter onderscheiding van strophe en antistrophe in liederen. Ook bij de Romeinen zeggen de eerste berichten ons niet, of en hoe deze distinctiones in het schrift werden aangeduid. Het zijn onderscheidingen die men in de voordracht maken moet, pauzeringen dus. Deze pauzeringen zijn door het ritme aangewezen. Het is het kenmerk van een slecht redenaar 'dat hij zijn woorden begrenst door ademgebrek, niet volgens de regels van de kunst' id quod dicit spiritu non arte determinat.[5] 'De ouden..... hebben gewild dat er in onze

1) Bekker II bl. 760.
2) De uit scholiën bekende stukken verzameld door L. Friedländer: Nicanoris *περὶ Ἰλιαχῆς στιγμῆς* rel. emend. 1850 en door O. Carnuth: Nicanoris *περὶ Ὀδυσσειαχῆς στιγμῆς* rel. emend. 1875.
3) L. Bachmann: Anecdota Graeca bl. 316.
4) I. Bekker: An. Gr. II bl. 763.
5) Cicero: De oratore III 44/175.

redevoeringen slotritmen zouden zijn, die duidelik afgescheiden zijn door pauzering, niet tengevolge van onze vermoeidheid noch door tekens van de schrijvers,[1] maar alleen door woorden en zinnen aangewezen.' Veteres illi..... interspirationes enim, non defatigationis nostrae neque librariorum notis sed verborum et sententiarum modo, interpunctas clausulas in orationibus esse voluerunt.[2]

Aristoteles en Theophrastus (zegt Cicero elders) hebben al geleerd dat de redevoering niet ononderbroken als een stroom moet doorgaan, 'de redevoering, die niet door ademgebrek van de voordrager noch door de paragraphus van de schrijver, maar door het ritme gedwongen moet ophouden' oratio quae non aut spiritu pronuntiantis aut interductu librarii sed numero coacta debet insistere.[3]

Want al had iemand een onuitputtelike adem, dan zou hij toch evenmin altijd maar zonder pauze doorspreken moeten: si cui sit infinitus spiritus datus, tamen eum perpetuare verba nolimus.[4] 'Ruw en onbeschaafd is dat zonder pauzeringen maar eeuwig-doorgaande geredeneer': rudis et impolita putanda est illa sine intervallis loquacitas perennis et profluens.[5] Sommige mensen houden van zulk een woordenvloed, maar 'anderen scheppen behagen in duidelik afgescheiden tussenruimten, onderbrekingen en ademhalingspauzes': distincta alios et interpuncta intervalla, morae respirationesque delectant.[6]

In het laatste voorbeeld zijn distincta en interpuncta ongeveer

1) De plaats is niet heel duidelik; Bake stelt voor te lezen: interspirationibus enim non defatigationis nostrae tamquam librariorum notis, et verborum etc. - De bedoeling zal wel dezelfde zijn als van de zin die ik hierna citeer, in de tekst.
2) De oratore III 44/173.
3) Cicero: Orator 68/228. Men vergelijke de op bl. 25 besproken plaats van Aristoteles. Van interpunctie noemt Cicero alleen de paragraphus, niet de open ruimte of alinea; daar hij vooral over voordracht spreekt (Arist. over stijl) brengt hij ook de ademkwestie ter sprake. Birt (Antikes Buchwesen) bl. 185, bespreekt dit verschil tussen Aristoteles en Cicero anders.
4) De oratore III 46/181.
5) De oratore III 48/185.
6) Cicero: Orator 16/53.

synoniem. Beide zijn gebruikt van tussenruimten, pauzeringen, in het spreken. Inter-pungo is een equivalent van *δια-στίζω* tussensteken, onderscheiden.

Stijl en voordracht zijn bij de Romeinen niet zo te scheiden als bij ons, in de eerste plaats natuurlik niet bij redevoeringen, die men immers zelf voordroeg; en in de keizertijd was het in het algemeen gewoonte dat men een nieuw werk voor een publiek van genodigden voorlas. Seneca spreekt in zijn 40e brief over voordracht en stijl. Hij keurt af de manier van spreken van de redenaar Q. Haterius, die maar steeds zonder pauzering doorsprak. Numquam dubitavit, numquam intermisit, semel incipiebat, semel desinebat. Quaedam tamen et nationibus puto magis aut minus convenire: in Graecis hanc licentiam tuleris; nos (= wij Romeinen) etiam cum scribimus interpungere adsuevimus. Cicero quoque noster a quo Romana eloquentia exiluit gradarius fuit (= sprak met onderbrekingen). Romanus sermo magis se circumspicit et aestimat praebetque aestimandum.

Gercke leidt uit deze plaats af dat Seneca interpungeerde en in elk geval geïnterpungeerde Ciceroteksten gezien had.[1)] Het laatste lijkt me niet noodzakelik. Het lijkt mij dat Seneca het hier over Cicero's voordracht heeft, niet over zijn schrijfwijze; immers roemt hij tegelijk Cicero als de vader van de Romeinse welsprekendheid. Nu hebben we een 4e-eeuws bericht (van Hieronymus), dat er teksten van Cicero en Demosthenes waren, waar de cola en commata telkens op een nieuwe regel geschreven waren. Of deze echter al in Seneca's tijd bestonden, is zeer de vraag; in Cicero's tijd waren ze er volgens Birt[2)] klaarblijkelik nog niet. Wat hiervan zij, uit het hier geciteerde lijkt me in elk geval niet te halen dat Seneca jedenfalls interpungierte

1) Seneca-Studien blz. 152 in Fleckeisen's Jahrbücher für class. Phil. XXII Suppl., 1896. Gercke drukt ook een fragment van Seneca af volgens het Kamerijkse hs. (12e e.) met de hs. interp.; voor de klassieke tijd (Gercke zelf waarschuwt hier ook al voor) bewijst deze int. niets; het is een bijdrage voor de na-Karolingiese interpunctie.

2) Th. Birt: Das antike Buchwesen 1882, bl. 185. Zijn argument vind ik echter niet afdoend.

Cicerotexte vor Augen gehabt [hat]. Nu de zin: Nos etiam cum scribimus interpungere adsuevimus. Het is niet heel duidelik of Gercke n o s opvat als alleen van Seneca gezegd of van de Romeinen. Het laatste lijkt mij de aangewezen opvatting, in tegenstelling met i n G r a e c i s . 'Wij plegen, zelfs wanneer we schrijven, te onderscheiden.' Uit dit e t i a m cum scribimus blijkt, dat interpungere dus ook van de voordracht gezegd kon worden (vgl. Cicero's distincta et interpuncta intervalla, eveneens van de voordracht). Voor ons woord 'interpungeren' is het gewone woord in de Latijnse grammatica's (die weliswaar drie eeuwen na Seneca geschreven zijn) d i s t i n g u e r e . I n t e r p u n g e r e wordt gebruikt voor het plaatsen van punten ter onderscheiding van de woorden of letters (bij afkortingen). P R quotiens praetorem significare vultis, nolite interpungere, ne fiat Populus Romanus[1)]. Is ook bij Seneca niet anders dan woordscheiding bedoeld? Op welke wijze deze interpunctie plaats had, door punten of andersins, komen we uit dit citaat niet te weten. Uit Cicero hebben we reeds de interductus leren kennen, echter op een plaats waar hij Aristoteles volgt, waaraan men dus voor Romeins gebruik geen absolute waarde hechten kan. De interductus zal ook wel niet na elke zin geplaatst zijn. En verder heeft Cicero het nog over de notis librariorum. Zou Seneca deze menen of bedoelt hij misschien toch het per cola et commata schrijven? Bij zijn eigen stijl zou dit wel gepast hebben, daar hij veel in korte zinnetjes schreef, wat in het algemeen in zijn tijd veel gebeurde, de minuti sensiculi waar Quintilianus (VIII 5, 14) niet mee op heeft. Echter is uit het bericht van Hieronymus, die zich min of meer verontschuldigt dat hij proza gaat schrijven per cola et commata, en zich ter rechtvaardiging beroept op Demostenes en Cicero, toch stellig op te maken dat het geen algemeen gebruikelike schrijfwijze was, anders had hij zich niet hoeven te verdedigen en niet a l l e e n d e z e t w e e v o o r b e e l d e n genoemd.

Of bedoelt Seneca het Alexandrijnse puntensisteem? Hij was

1) Marius Victorinus (4e eeuw) bij Keil VI bl. 22.

aanhanger van de Stoa. De Stoïcijnen echter waren op taalkundig gebied eer de tegenstanders van de Alexandrijnen. - Hoe we Seneca's uitlating opvatten moeten is me niet recht duidelik. Woordscheiding lijkt mij het waarschijnlikst.

In de rhetorenscholen, die elke beschaafde Romein bezocht moest hebben, werd veel zorg besteed aan een goede voordracht, waarbij ook vooral op de ademhaling gelet werd. Quintilianus, een rhetor uit de 2e helft van de 1e eeuw na Chr., die een groot werk geschreven heeft: D e i n s t i t u t i o n e o r a t o r i a , zegt in het hoofdstuk na de orthografie: Superest lectio, in qua puer ut sciat ubi s u s p e n d e r e s p i r i t u m debeat, quo loco versum distinguere, u b i c l a u d a t u r s e n s u s , u n d e i n c i p i a t , quando attollenda vel summittenda sit vox, quid quoque flexu, quid lentius, celerius, concitatius, lenius dicendum, demonstrari nisi in opere ipso non potest. Hieruit blijkt dunkt mij dat als regel noch de ademhaling noch zins-eind en -begin (evenmin als tegenwoordig nog de caesuur in het vers: het versum distinguere) noch modulatie van de stem of tempo (evenmin als tegenwoordig), in het schrift aangegeven werd, want als het zinseind wel aangegeven werd, zou het voor de schoolknaap geen moeilikheden opleveren.

Het 3e hoofdstuk van het 11e boek is geheel aan de voordracht (pronuntiatio) gewijd. De dilucida pronuntiatio eist niet alleen dat men de woorden duidelik uitspreekt en geen klank inslikt, maar ook

> ut sit oratio distincta, id est qui dicit et incipiat ubi oportet et desinat. Observandum etiam quo loco sustinendus et quasi suspendus sermo sit, quod Graeci *ὑποδιαστολήν* vel *ὑποστιγμήν* vocant, quo deponendus. Suspenditur ‘Arma virumque cano’ quia illud ad sequentia pertinet, ut sit ‘virum Troiae qui primus ab oris’ et hic iterum. Nam etiamsi aliud est unde venit quam quo venit, non distinguendum tamen, quia utrumque eodem modo verbo continetur ‘venit’. Tertio ‘Italiam’, quia interiectio est ‘fato profugus’ et continuum sermonem qui faciebat ‘Italiam Lavinaque’ dividit. Ob eandemque causam quarto ‘profugus’ deinde ‘Lavinaque venit litora’, ubi iam erit distinctio, quia inde alius incipit sensus. Sed in ipsis etiam distinctionibus tempus alias brevius alias longius dabimus; interest enim sermonem finiant an sensum. Itaque illam distinctionem ‘litora’ protinus altero spiritus initio insequar; cum illuc venero ‘atque

> altae moenia Romae', deponam et morabor et novum rursus exordium faciam. Sunt aliquando et sine respiratione quaedam morae etiam in periodis; ut enim illa 'in coetu vero populi Romani negotium publicum gerens magister equitum etc.'. Multa membra (= *κῶλα*) habet, sensus enim sunt alii atque alii, sed unam circumductionem, ita paulum morandum in his intervallis; non interrumpendus est contextus, sed e contrario spiritum interim recipere sine intellectu morae necesse est, quo loco quasi surripiendus est; alioqui si inscite recipiatur, non minus afferat obscuritatis quam vitiosa distinctio[1)].

Quintilianus spreekt hier over twee dingen: 1° het even inhouden van de stem (suspendere, *ὑποστιγμή*), 2° het ophouden (deponere, distinctio). In het eerste deel, tot aan 'sed in ipsis' bespreekt hij dit inhouden van de stem of adem (adem in de betekenis van u i t geademde lucht die de stem voortbrengt); een ondeelbaar ogenblik wordt de adem ingehouden, het geluid onderbroken dus; dit gebeurt in overeenstemming met het logies verband, volgens constructies, zoodat de zin gesplitst wordt in wat wij spreekmaten noemen. In het voorbeeld geschiedt dit op de volgende plaatsen:

> Arma virumque cano | Troiae qui primus ab oris Italiam | fato profugus | Lavinaque venit litora.

Bij litora is een distinctio. Deze komt n.l. bij het einde van de zin. Nu kunnen deze distinctiones korter of langer zijn naarmate ze een sensus (d.w.z. een enkele zin) of een sermo (een gehele passage) besluiten. 'Derhalve zal ik die distinctio na litora direkt laten volgen door een tweede adembegin, totdat ik daar gekomen ben "atque altae moenia Romae"; hier zal ik uitademen en pauzeren en wederom een heel nieuw begin maken.' (Het deponere d.w.z. laten gaan, uitblazen, van de adem sluit vanzelf in een nieuw ademhalen, respirare). 'Soms zijn er ook zelfs wel pauzen zonder ademhaling, n.l. in perioden, want zoals die bekende periodus "in coetu enz." veel leden (*κῶλα*) heeft, - 't zijn immers verschillende zinnetjes, - maar één samenhang, zò moet er slechts kort gepauzeerd worden bij deze tussenruimten; de samenhang moet n.l. niet worden verbroken

1) Quintilianus: De inst. or. XI 3, 35-39.

maar integendeel moet er tussendoor adem gehaald worden zonder acht te slaan op de pauzering, op welke plaats hij dan als 't ware heimelik gepakt moet worden; anders als er onhandig adem gehaald wordt, veroorzaakt het niet minder verwarring dan een verkeerde distinctio.' In dit 'interim recipere' hebben we de *μέση*, welke naam Quintilianus echter niet bekend schijnt te zijn, anders had hij hem allicht wel evenals de *ὑποστιγμή* genoemd. Hij bespreekt het alleen als aanhang na de distinctio, maar het is heel iets anders; Quintilianus noemt het zelfs in tegenstelling met de (vitiosa) distinctio. Hier zien we mooi hoe en waardoor de *μέση* ontstaan is. Later pas wordt het een derde distinctio.[1)]

Uit het voorbeeld lijkt het wel of het suspendere na de commata of cola geschiedt.

Of en hoe *ὑποστιγμή*, distinctio en die onmerkbare ademhaling in het schrift worden aangeduid, zegt Quintilianus niet. Maar het lijkt mij, evenals uit de vorige door mij besproken plaats van Quintilianus, vanzelfsprekend dat ze niet geschreven werden, want anders zou er geen moeilikheid zijn; als er een teken stond zou men toch immers geen vitiosa distinctio maken! En uit het begin van het citaat blijkt dit nog duideliker: q u o l o c o sustinendus, q u o (loco) deponendus zou geen zin hebben als de plaats door een teken aangewezen was. - Trouwens ook wij zetten bij dit sustinere, d.i. na de spreekmaten, geen leesteken. - Wat de onmerkbare ademhaling betreft, deze zal afhangen van de ademcapaciteit van elke persoon; 'interim' = ergens tussenin, duidt erop dat het willekeurig is waar dit gebeurt, als het maar onmerkbaar gaat.

Misschien zijn Quintilianus' woorden een aanwijzing dat in het 'nos interpungere adsuevimus' van Seneca, Quintilianus' oudere tijdgenoot, het interpungere opgevat moet worden als woordscheiding, vgl. bl. 34 vg. Wel kunnen er interductus of notae librariorum bijgevoegd worden, maar een g e w o o n t e

1) Anders verklaard door Steinthal II bl. 351. Het hoofdstuk over interpunctie II bl. 347-354 is in de 2e druk hetzelfde als in de 1e.

(adsuevimus) van zins- en commatascheiding zal er niet geweest zijn. Bij een sterk ritmiese stijl wijzen de pauzen zich vanzelf aan. En juist aan het slotritme, clausula, moest men de meeste zorg besteden, hierom weer, omdat dit, vòòr de pauze, het meest opviel. Dit markante slotritme nu wijst aan waar men moet distinguere. - Voor niet-letterkundige taal is de zaak natuurlik anders.

Het is eigenaardig dat, terwijl de praktijk zich om interpunctie weinig bekommerde en in elk geval de toepassing van dit Dionysiaanse sisteem van drie tekens ons pas uit betrekkelik late tijd bekend is, de wetenschap deze traditie getrouw bleef overleveren. *De praktijk kende vanouds afsluiting van een gedeelte door paragraphos of alinea, de rhetorenschool aan de andere kant maakte een wetenschappelike studie van de onderscheiding en steminhouding bij de voordracht. Niet op het eerste, maar op het laatste is de teorie van de stigmen opgebouwd*. Immers paragraphus en alinea worden in dit sisteem niet genoemd. *Klaarblijkelik steunt het dus niet op deze schriftpraktijk* (de paragraphus begrensde ook meer een gedeelte der stof zoals we gezien hebben), *maar op de voordracht*. Eerst kende men dus alleen de onderscheidingen in de voordracht. Later heeft men hiervoor ook een schriftelike aanduiding bedacht van boven-, midden- en benedenpunt, die men ten behoeve van de leerling wel eens gezet zal hebben bij de tekst die voor de voordracht bestudeerd werd, en zo krijgen we dan de beschrijving van de drie tekens voor de verschillende gevallen.

Oorspronkelik nam de *μέση* een eigenaardige plaats in dit sisteem in. Deze stigme kon in elk geval niet in het schrift aangeduid worden, omdat de plaats ervan willekeurig was en afhing van iemands ademvolumen. Pas wanneer de *μέση* van betekenis veranderd is, kunnen we ons een vaste schriftelike aanduiding ervan denken.

Maar een leraar kon in zijn eigen teksteksemplaar en in die van zijn leerlingen ten behoeve van het onderwijs tekens plaatsen en laten plaatsen en zet dan de *μέση* op de plaats die hij geschikt oordeelt, evenals een hedendaags muziek-

leraar aanwijzingen in de muziektekst van zijn leerlingen kan bijschrijven. [Ook de aanwijzingen in druk: p, f, cresc., enz. stammen niet van de oude komponisten, maar van de latere uitgever.] In schooleksemplaren zal dit bij de Alexandrijnen in de tijd van Aristophanes al wel gebeurd zijn. Immers de anecdote over Sophocles' dood geeft hiervoor een aanwijzing. Satyrus (± 200 voor Chr.) heeft vele *βίοι* geschreven, o.a. een van Sophocles, dat echter verloren gegaan is. De laat-Alexandrijnse of misschien Byzantijnse biograaf van Sophocles vermeldt ons zijn doodsoorzaak volgens die levensbeschrijving door Satyrus. 'Satyrus zegt dat [Sophocles] bij het voorlezen van de Antigone dichtbij het eind gekomen, in een lange zin die geen *μέση* of *ὑποστιγμή* bij de pauze had, zijn stem te veel heeft uitgezet en met de stem ook de geest gegeven heeft': *Σάτυρος δέ φησι τὴν Ἀντιγόνην ἀναγιγνώσκοντα καὶ ἐμπεσόντα περὶ τὰ τέλη νοήματι μακρῷ καὶ μέσην ἢ ὑποστιγμὴν πρὸς ἀνάπαυσιν μὴ ἔχοντι ἄγαν ἀποτείναντα τὴν φωνὴν σὺν τῇ φωνῇ καὶ τὴν ψυχὴν ἀφεῖναι*. Hier zou Sophocles dus voorgelezen hebben uit een tekst waar geen voldoende tekens in geschreven waren. De voorstelling dat de dichter in zijn eigen werk niet naar eigen oordeel zou hebben durven pauzeren en ademen is grappig van schoolmeesterachtigheid. Natuurlik is dit een anekdote waaraan we niet meer waarde hechten kunnen dan aan Satyrus' andere wonderlike doodsverhalen (stikken in een druivepit b.v.), waarvoor hij een bepaalde liefhebberij schijnt gehad te hebben, en is het in het minst geen aanwijzing voor het bestaan van de tekens ten tijde van Sophocles, maar wel voor de tijd van Satyrus, ± 200 voor Chr., indien we tenminste onze berichtgever geloven mogen.

Deze tekens, altans *στιγμή* en *ὑποστιγμή, waren dus ritme-aanwijzingen*. Volgens Quintilianus valt de korte pauze die de Grieken *ὑποστιγμή* noemen, na het comma, de ritmiese eenheid.[1)] De scholiën op Gregorius van Nazianza hebben dikwels opmer-

1) Norden (Ant. Kunstpr. II 952 en Nachträge zu S. 952) acht het mogelik dat de studie vooral van de praktijk der interpunctie ons helpen kan bij de verdeling der ritmegroepen.

kingen over interpunctie.[1] Gregorius leefde echter pas in de 4e eeuw, de scholiën zijn dus van nog later datum en hebben voor een studie van het Grieks hun waarde, maar voor ons doel kunnen we ons verder beperken tot het Latijn, als voorloper van de Nederlandse teorie. Daar de Latijnse leer weer steunt op de Griekse van Dionysius, moest deze eerst behandeld worden, het Byzantijnse tijdperk echter valt buiten het bestek van deze studie.

Hypostigme bij Quintilianus dus na het comma. Maar de begrippen comma en colon hebben een evolutie doorgemaakt. We hebben gezien dat het eerst niet anders dan ritmiese eenheden waren, òf gelijk van waarde, òf alleen met dit verschil dat het colon wat groter is dan het comma. (Bij Cicero comma van twee voeten, colon van drie voeten). Dit ontwikkelt zich tot een sisteem waarbij comma onderdeel van colon wordt (Longinus ± 300). *Met dit drieledige sisteem van periodus, colon, comma, loopt evenwijdig, stellig niet zonder wederkerige invloed, het drieledige interpunctiesisteem*. Voor de *μέτη* is nu ook een plaatsje te vinden. Evenals de definities van comma en colon varieren, is dit het geval met die van *ὑποστιγμή* en *μέση*. Soms lijkt de *ὑποστιγμή* of subdistinctio het teken voor na het comma en de media dat voor na het colon, soms omgekeerd. Vandaar de presies tegengestelde beschrijvingen van het klassieke interpunctiesisteem die Reusens[2] en Thompson[3] geven; de eerste baseert zich op Isidorus, de tweede op Donatus. Cassiodorus is de eerste die de tekens in verband met de begrippen comma en colon noemt. - Bij Isidorus (7e eeuw) is de ontwikkeling tot zijn eind gekomen: naast de zinsverdeling: periodus - colon - comma staan in dezelfde hiërarchiese volgorde de tekens ter afscheiding van die delen n.l. distinctio, media distinctio, subdistinctio, en *daar periodus, colon en comma in zijn definitie syntaktiese onderscheidingen geworden zijn[4], zijn de*

1) Norden in Hermes XXVII 1892, bl. 622 vg.
2) Reusens: Eléments de paléographie 1899, bl. 154.
3) Thompson: An Introduction to Greek and Latin Pal. 1912, bl. 60.
4) Zie bl. 23, 50 en 51.

leestekens bij hem dus hoofdzakelik volgens syntakties beginsel behandeld. - Later worden de namen comma en colon op de tekens die erna komen overgedragen en dus geïdentificeerd met subdistinctio en media distinctio (zie bl. 54).

Maar de oorsprong van de stigmenteorie was rhetories. In Dionysius' *Ἀναγνωστέον δὲ κατὰ διαστολήν* zijn nog sporen daarvan te vinden. Los van de teorie stond de praktijk, die een soort van syntaktiese interpunctie kende, n.l. een aanwijzing van het *διάνοια*-eind. Dat syntakties en rhetories beginsel echter niet bepaald te scheiden zijn, is al opgemerkt. Deze interpunctie die zijn oorsprong heeft in de praktijk, niet in de school, moeten we dus wel onderscheiden van de schoolinterpunctie der drie stigmen.

Gegevens uit de praktijk hebben we nog slechts genoemd tot in de 3e e. voor Chr. (bl. 26). Flock heeft nog enig materiaal verzameld voor de volgende tijden ook. Het is te wensen dat meer onderzoekers zich hierop gaan toeleggen. Uit het door Flock verzamelde materiaal en de gegevens die Chatelain[1)], Zangemeister en Wattenbach[2)] en de uitgaven van de Palaeographical Society mij verstrekt hebben, blijkt dat het driestigmensisteem in de eerste eeuwen na Dionysius nog niet gebruikt werd. Het oudste mij bekende Latijnse voorbeeld is op zijn vroegst uit de 4e e. na Chr. Als er interpunctie voorkomt is dit, behalve soms dubbelpunt of schuin streepje, in de teksten van het dageliks leven meestal open ruimte (alinea) en paragraphus, òf, in letterkundige werken, ook wel de punt, die hetzij boven, middenin of beneden geplaatst werd[3)],

1) Chatelain: Paléographie des classiques latins.
2) Zangemeister en Wattenbach: Exempla codicum latinorum.
3) Een astronomies geschrift, *Εὐδόξου τεχνή*, van vòòr 154 voor Chr. heeft tussenruimten tussen de woorden (Thompson: Handbook 3e dr. bl. 67). Maar de meeste teksten zijn nog altijd zonder woord- of zinscheiding geschreven, b.v. de steen van Rosetta 195-193 voor Chr. (facs. in Pal. Soc. I 102 en 103).
Open ruimte + paragraphus komt voor in de fragmenten van twee rederedevoeringen van Hyperides (2e of 1e e. voor Chr.), waaruit ik als voorbeeld overneem (facs. Pal. Soc. I 126 pap. CVIII Brit. Mus.)

χαιτωνπαραλεξαν
δρου οιςδεμητεταυ
ταιχαναεστινμητε
χεινα αλλ enz.

zinscheiding dus voor zinnen, beginnende met *δε* en *ἀλλά*. - Een Parijse papyrus, no. 49, een brief van ± 160 voor Chr., heeft soms de dubbelpunt samen met de paragraphus als afsluiting van een paragraaf (Thompson: Introd. 60, en Kenyon). Een te Herculanum gevonden gedicht op de slag bij Actium (facs. Fr. Steffens: Lat. Palaeogr. 1903 dl. I pl. 4 en W. Scott: Fragmenta Herculanensia 1885), waarschijnlik kort na 31 voor Chr. en in elk geval voor 79 na Chr. geschreven, in capitalen, scheidt de woorden door een middenpunt. Aan het eind van vele, niet alle, versregels staat een schuine streep, die dus geen verseind aangeeft, maar werkelik zinseind, b.v.:

quo noxia turba coiret
praeberetque suae spectacula tristia mortis /
qualis ad instantis acies cum tela parantur
signa tubae classesque simul terrestribus armis /
est facies ea visa loci cum saeva coirent
instrumenta necis vario congesta paratu /

1e eeuw na Chr.: Paragraphus in de papyrus Philodemus in Napels (facs. P.S. I 151). Een brief geschreven tussen 81 en 96 heeft voor *χαί, ἵνα* en *ἐάν* iets meer open ruimte

maar niet het sisteem waar de drie punten de verschillende waarde vertegenwoordigen. Flock zegt dat Homerushandschriften veel de middenpunt hebben en meent dat dit hieraan te wijten is, dat in een naar versregels geschreven tekst er meer plaats open was voor een middenpunt (aan het eind van de regel n.l.) dan in een prozatekst. Bij proza, in scriptura continua, konden de punten beter boven- of onderaan gezet worden, vooral als ze er later pas tussen geschreven werden, zoals dikwels het geval zal geweest zijn.

Intussen had de schoolteorie zijn weg gevonden in de Latijnse grammatica. In de keizertijd had de Alexandrijnse taalkundige school in Rome grote invloed gekregen. Dionysius' *Τέχνη* kan

dan elders (Brit. Mus. 2078, New P.S. II 98). Een Iliasfragment, waarschijnlijk uit Egypte, heeft de middenpunt aan het eind van de versregel, maar niet als de zin doorloopt (Brit. Mus. 1873, facs. N.P.S. II 53). Een romance van Ninus, vorst van Assyrië, gevonden in Egypte heeft de punt, soms samen met paragraphus, meestal bovenaan, ook wel eens in het midden (Berlijn K. Mus. P. 6926, facs. N.P.S. II 27). Euripides' Cretenzen, perkamenths. uit de 1e of waarschijnlik al 2e eeuw, heeft ook de boven- of middenpunt, terwijl de paragraphus er gebruikt wordt bij wisseling van spreker (Brit. Mus. add. M.S. 34473 (1), facs. N.P.S. I 2). - 2e eeuw na Chr.: Van Demosthenes' De falsa legatione zijn in Egypte twee perkamentrollen gevonden. Hiervan zegt de N.P.S.: The high point is employed regularly, the low point rarely. The paragraphus is used (in additon to the high point) to mark more important pauses; in one instance the paragraphus has a forked shape. Uit het facsimile is niet te zien of er verschil in waarde is tussen boven- en benedenpunt. Een Odysseefragment, in Oxyrhinchus gevonden, heeft de bovenpunt (N.P.S. II 76). Een Ilias, in uncialen geschreven, misschien uit de 2e e., met bijvoegingen in cursiefschrift, heeft de interpunctie en accentuering van de latere cursiefhand (P.S. I 153). Flock noemt eenige papyri met een tweeledige interpunctie, waar hetzij de bovenpunt voor hoofd- en de beneden- of middenpunt voor kleinere onderscheiding dient of omgekeerd. Maar hiernaast op bl. 22, 23 en 24 een lange lijst van papyri van de 2e e. voor tot de 8e e. na Chr. waarin de punten door elkaar gebruikt worden. Ook de dubbelpunt weer een enkele keer voor zinscheiding. Van een 3e- of vroeg 4e-eeuwse papyrus van de brief aan de Hebreeën wordt vermeld in de N.P.S. 47: Pauses in sense are marked in an unusual fashion, by a colon. - De 3e- en 4e- eeuwse Virgiliushandschriften hebben veel interpunctie die er later bijgeschreven is.

men de moeder van de westerse grammatica noemen. Niet alleen is het boekje zelf in de Griekse scholen tot in de 12e eeuw gebruikt, maar ook is het het voorbeeld geweest voor andere Griekse en Latijnse grammatica's, ja zelfs voor de Armeense en Syriese.[1)]

Uit de 4e eeuw hebben we verschillende Latijnse spraakkunsten over. Deze sluiten zich wat de interpunctie betreft nauw aan bij Dionysius. De grammatica heeft zijn terrein nog niet vast afgebakend tegenover de rhetorica. Ook hier wordt soms in aansluiting aan de pronuntiatio de interpunctie behandeld (Diomedes), bij de meesten echter - bij Marius Victorinus en bij Cassiodorus is het hoofdstuk ook getieteld De orthographia - na littera, syllaba, enz.; dus na de letter (de tekens voor de klanken) de positurae (de tekens voor de pauzes). Maar dan tegelijk ook als onderscheiding van zinnen of zinsdelen, evenals bij Dionysius. Eigenlik zouden ze dan dus thuis horen bij een behandeling van de syntaxis, die echter in de 4e-eeuwse Latijnse grammatica's niet te vinden is, terwijl Priscianus, 5e eeuw, die wel een syntaxis erbij heeft, nu weer juist niet de interpunctie behandelt.

In de definitie van comma en colon is het ritmiese beginsel, voorzover het dan ooit in de formulering tot uiting gekomen

1) K. Kooiman: Twespraack van de Nederd. Letterkunst, diss. Leiden. 1913.

was, verdrongen door het syntaktiese. Bij de distinctiones hetzelfde. Dionysius' definitie reeds, ofschoon de stigmenteorie m.i. zijn oorsprong heeft in de voordracht - bij Dionysius zelf ook wordt het immers behandeld bij de *ἀνάγνωσις χατὰ διαστολήν* - is logies-syntakties: aanduiding van het *διάνοια*-eind. Veel Latijnse grammatici nemen deze logies-syntaktiese formulering over. Bij andere is van het rhetoriese beginsel (pauze) nog iets te vinden. Maar deze beide beginselen - bij de bespreking van comma en colon is er ook al op gewezen - zijn niet in strijd met elkaar, maar lopen parallel: het natuurlike zinsritme, met zijn pauzes, druist niet in tegen het psychologies-logiese verband; ritme en pauze zijn de physieke uitingswijze van het psychiese.

Sommige Latijnse grammatici vragen zich af wat het doel van de leestekens is, en dan is hun konklusie: ze dienen om adem te halen. Dit geldt dus nu niet alleen voor de media, maar voor alle drie de tekens. *(Positurae) inter legendum dant copiam spiritus reficiendi, ne continuatione deficiat* (Diomedes). *Distinctio* (in de zin van positura hier) *est silentii nota, quae in legendo dat copiam spiritus recipiendi, ne continuatione deficiat (Dositheos)*. Sophocles' tragiese dood schiet ons hier weer te binnen bij dit: ne deficiat! Maar inderdaad komen de beschouwingen van Diomedes en Dositheos toch op hetzelfde neer als die van Dionysius.

Het zuiverst wordt Dionysius gevolgd door Donatus, die dus voor distinctio en subdistinctio alleen het syntaktiese beginsel geeft en de media speciaal als ademhalingsteken noemt; de laatste moet - dit is een biezonderheid die Dionysius niet heeft - in het midden van de zin geplaatst worden. Donatus heeft later in de middeleeuwen grote invloed gehad,[1] dus is vooral zijn beschouwing van belang.

De posituris.[2]

> Tres sunt omnino positurae vel distinctiones, quas Graeci *θέσεις* vocant, distinctio, subdistinctio, media distinctio. distinctio est ubi finitur

1) Kooiman: a.w. blz. 9 vlg.
2) H. Keil: Gramm. Latini: IV 372.

> plena sententia: huius punctum ad summam litteram ponimus. subdistinctio est, ubi non multum superest de sententia, quod tamen necessario separatum mox inferendum sit: huius punctum ad imam litteram ponimus. media distinctio est, ubi fere tantum de sententia superest, quantum iam diximus, cum tamen respirandum sit: huius punctum ad mediam litteram ponimus. in lectione tota sententia periodus dicitur, cuius partes sunt cola et commata [id est membra et caesa].

Servii[1] commentarius in artem Donati heeft ongeveer dezelfde tekst, Sergii[2] de littera de syllaba de pedibus de accentibus de distinctione commentarius heeft onder de distinctione o.a. subdistinctio est punctum adpositum ad imam partem semiplenae orationis. media distinctio est punctum adpositum mediae sententiae suspensae propter respirationem.

Op naam van Dositheos (4e eeuw) staat een dubbele Grieks-Latijnse grammatica[3]. Evenals bij Donatus komt bij hem de subdistinctio tegen het eind van de zin: sub ipsum finem. In zoverre staat hij weer dichter bij Dionysius dan Donatus, dat bij hem de media niet bepaald in het midden van de zin hoeft te komen. Dositheos' Latijnse fomulering[4] is:

De distinctione.

> Distinctio est silentii nota, quae in legendo dat copiam spiritus recipiendi, ne continuatione deficiat. hae tres sunt, quarum diversitas tribus punctis diverso loco positis indicatur. ubi plenus est sensus, punctum ad caput litterae ponimus, et est liberum cessare prolixius . ubi sensu nondum pleno respirari oportet, ad mediam litteram dabimus punctum. ubi sub ipsum finem implendi sensus ita suspendimus, ut statim id quod sequitur subicere debeamus, imam litteram puncto notamus.

Diomedes'[5] definitie komt in hoofdzaak op hetzelfde neer;

1) Keil IV 427.
2) Keil IV 484
3) Keil VII 380. Punctum is in de Griekse tekst *γυγμή*.
4) De tekst van Audax en die van Maximus Victorinus is bijna gelijkluidend aan die van Dositheos (de laatste in vraag- en antwoordvorm).
5) Keil I 437 vg.

zijn tekst is echter veel uitvoeriger. Na *de dictione* en *de pronuntiatione* heeft hij het hoofdstuk:

De discretione

Discretio est confusarum significationum perplana significatio, quae ostenditur modis quinque. continuatione separatione distinctione subdistinctione vel mora.

De continuatione

Continuatio est rerum contexta dictio, ut

Scythiam septemque triones.

De separatione

Separatio est secretio rerum natura iunctarium quae in ambiguitatem cadunt, ut

cum Turni iniuria matrem
admonuit ratibus sacras depellere taedas.
hic enim mater cum Turno iuncta est. quae ambiguitatis vitandae causa separari debet, ut sit agnitio quae mater; et sacras taedas expresse legendum, ut abominandas, ut
auri sacra fames.
taedae enim nusquam abominandae sunt quam illic ubi incendia facturae, quoniam sunt ipsae naturaliter sacris adcommodatae.

De posituris[1)]

Lectioni posituras accedere vel distinctiones oportet, quas Graeci *θέσεις* vocant, quae inter legendum dant copiam spiritus reficiendi, ne continuatione deficiat. hae tres sunt, distinctio, subdistinctio, media distinctio sive mora vel, ut quibusdam videtur, submedia. quarum diversitas tribus punctis diverso loco positis indicatur. distinctio quid est? apposito puncto nota finiti sensus vel pendentis mora. quot locis ponitur? tribus. quibus? summo, cum sensum terminat, et vocatur finalis a nobis, a Graecis *τελεία*; medio, cum respirandi spatium legenti dat, et dicitur media, Graece *μέση*; imo, cum lectionis interruptum tenorem aliud adhuc inlatura suspendit, et vocatur a Graecis *ὑποστνγμή* a nostris subdistinctio. Distinctio est silentii nota cum sensu terminato, ubi est liberum cessare prolixius, ita ut neuter sui indigeat, ut est.
numina nulla premunt, mortali urguemur ab hoste mortales.
et est huius nota puncta supra versum ad caput litterae positum, distin-

1) Van de vijf soorten van discretio vat Diomedes dus hier de drie laatste onder één hoofd samen.

guere autem oportet ante similitudines, quas Graeci *παραβολάς* vocant, et ante redditas *ἀνταποδόσεις*, et si quando a persona ad personam transitus fuerit factus, et ante aut coniunctionem, si quidem non ex abundanti ponitur, et ante casum vocativum, et ante sed, et ante quoniam, et ante tunc cessante reddita, sed superioribus praepositis, et post interrogativam, ut

quis deus, o Musae, qui nobis extudit artem?
unde nova ingressus hominum experientia cepit?

hic enim oportet distinguere et sic inferre,

pastor Aristaeus fugiens Peneia Tempe

et cetera: et ante interrogativam, ut

Musa, mihi causas memora.

De subdistinctione

Subdistinctio est silentii nota legitimi, qua pronuntiationis terminus sensu manente ita suspenditur ut statim id quod sequitur succedere debeat. huius autem *nota* est punctum sub versu positum, ut

me duce Dardanius Spartum expugnavit adulter?
autegotela dedi fovive cupidine bella?

non enim similiter ut in distinctione silentium interpositum tacere permisit, ut est illud,

et si fata deum, si mens non laeva fuisset.

De media sive mora

Mora est levis in continuatione sensuum interposita discretio legitimae distinctionis subdistinctionisque medium obtinens locum, ita ut nec perfecta in totum nec omissa videatur sed significatione inmorandi alterius desideret principium sensus, et hoc solum modo servat officium ut legenti spiritum brevissima respiratione refoveat et nutriat. sic enim pronuntiando reticere quis debet, quia spiritus ipse quadam defectione vincatur. deinde resumatur, ut est

ut belli signum Laurenti Turnus ab arce
extulit, et rauco strepuerunt cornua cantu,
utque acris concussit equos, utque inpulit arma,
extempo turbati animi.

multae enim causae sunt mediae huius lectionis, primum ne confundantur quae dicola et tricola ponuntur et talia; deinde ut actus verborum emineat et luceat, qui ex aliquo moveatur affectu vel indignatione vel miseratione conlata; vel certe cum quadam artatione sermonis quae *ἐμφατικῶς* a poetis congeruntur. siquis itaque sine media spiritus suspensione pronuntiaverit, ut est

aut hoc inclusi in ligno occultantur Achivi,
aut haec i.*n.*f.m.m.i.d.v.d.u.
aut aliquis l.e.e.,

> confundetur ratio conpositionis in generali nomine ligni atque machinae equi. item
> l e c t u m q u e i u g a l e m ,
> q u o p e r i i , s u p e r i n p o n a s ,
> minus apertum. subdistinguendum enim est pro voluntate dicentis. hoc enim voluit intellegi Dido, non esse lectum iugalem quo perierit. inmorandum est ergo et respirandum *post* i u g a l e m et sic inferendum cum *ὑποχρίσεως* effectu q u o p e r i i . in lectione plena sententia periodos dicitur, cuius partes sunt commata et cola.

Ook bij Donatus' tijdgenoot Marius Victorinus[1], een beroemd rhetor in Rome, is slechts een van de drie een morateken[2]. Hij geeft hiervoor echter niet de punt in het midden, maar een teken dat bij de Alexandrijnen tot de kritiese tekens hoorde, n.l. een wig, de *διπλῆ* aversa. Maar toch kan men ook niet zeggen dat het syntaktiese zijn uitgangspunt is. Hij behandelt het n.l. grafies; hoe, d.i. in wat voor vorm het teken geschreven moet worden (n.l. een ander soort punt dan die welke ter onderscheiding van de woorden geplaatst wordt), en in aansluiting daarbij, in welke gevallen.

> Quando distinguitis, cum erit perfecta oratio et sensus concludetur, inter novissimam verbi litteram et primam insequentis in superiore partes versus punctum ponite aliud, quam quod librarius inter duo verba posuit. quotiens autem ante distinctum mora fuerit necessaria, similiter inter duas litteras *διπλῆν* aversam, id est sicilicum, ponite . si vero fuerit hyperbaton et longior sensus, at vos in ima parte versus inter duas similiter, ut supra, litteras[3] clarum punctum ponite, et si prius quam distinctum concluditur, mora iterum fuerit necessaria, *διπλῆν* aversam, id est sicilicum, similiter in ima parte versus ponite[4].

Dat zijn uitgangspunt de orthografie is (het hoofdstuk heet

1) Keil VI 22.
2) Over de verwarring van mora en respiratio zie onder bl. 51. De media wordt zelfs eenvoudig mora genoemd door Diomedes, Maximus Victorinus en Audax, en ook in het fragment bij Keil VI 273.
3) inter duas litteras: er werd nog geen tussenruimte tussen de woorden gelaten.
4) Ten onrechte zegt Prou, bl. 149: Le grammairien Marius Victorinus, qui vivait dans la seconde moitié du IVe siècle, d'admettait que deux signes, le point et la virgule.

trouwens ook *De orthographia*), blijkt ook hieruit dat hij nu onmiddellik doorgaat met de punten tussen de woorden:

> P R quotiens praetorem significare vultis, nolite interpungere[1], ne fiat populus Romanus, enz.

Opmerkelik is voorts nog dat hij de namen distinctio, subdistinctio en media niet noemt: hij bespreekt dus niet de syntaktiese of ritmiese onderscheidingen, maar hij bespreekt de punten, de tekens.

Cassiodorus (± 500) die Donatus trouwens noemt, sluit zich dicht bij diens syntaktiese opvatting aan[2]. Maar ook de media is voor hem geen ademhalingsteken, maar is opgenomen in het syntaktiese stelsel. Terwijl het heet dat de subdistinctio geplaatst wordt *ubi in commate sermo suspensus adhuc reddendus esse cognoscitur*, zegt hij verderop: *mediam vero adfigendam constat in commate, cum nullus sermo deest sed gradatim tendit ad plenam*.

Bij Isidorus van Sevilla nu (± 600) die zich dicht bij Cassiodorus aansluit, maar duideliker formuleert, zien we het eindpunt van de ontwikkeling. Het syntaktiese element heeft het (natuurlik! in de grammatica) gewonnen en geldt nu voor alle drie de tekens. In het stelsel van Donatus heeft nu ook de media haar plaats gekregen, die ze allicht te danken heeft aan haar naam. Misschien heeft daartoe ook bijgedragen een formulering als van Diomedes: legitimae distinctionis subdistinctionisque medium obtinens locum, hetgeen men zou kunnen interpreteren als: een middelwaarde tussen distinctio en subdistinctio, maar wat ook nog alleen bedoeld kan zijn met het oog op de plaats midden tussen de boven- en benedenpunt in; in het verband bij Diomedes lijkt mij dit laatste wel de bedoeling.

De werken van Isidorus, waarin hij de hele wetenschap van zijn tijd heeft samengevat - hij is wel de middeleeuwse encyclopedist genoemd - hebben grote invloed geoefend in de volgende eeuwen[3]. Zijn interpunctiesisteem, dat we in zijn kern

1) N.B. *interpungere* hier dus niet ons interpungeren. Dat heet *distinguere*.
2) Hij behandelt de int. in zijn werk *De orthographia*, Keil VII 145-146.
3) C.H. Beeson: Isidor-Studien in Quellen u. Unters. z. lat. Phil. des Mittelalters 1913.

tot de Alexandrijnen hebben kunnen terugbrengen, kunnen we als de grondslag beschouwen nog van ons tegenwoordige stelsel. Een nadere beschouwing ervan en krietiek erop is dus niet overbodig:

> Ubi enim initio pronuntiationis necdum plena pars sensus est et tamen oportet respirare, fit comma, id est particula sensus, punctusque ad imam litteram ponitur, et vocatur subdistinctio ab eo quod punctum subtus, id est ad imam litteram, accipit. Ubi autem in sequentibus iam sententia sensum praestat, sed adhuc aliquid superest de sententiae plenitudine, fit cola, mediamque litteram puncto notamus, et mediam distinctionem vocamus, quia punctum ad mediam litteram ponimus. Ubi vero iam per gradus pronuntiando plenam sententiae clausulam facimus, fit periodus, punctumque ad caput litterae ponimus, et vocatur distinctio, id est disiunctio, quia integram separat sententiam.

Ten eerste geeft Isidorus dus een definitie van *comma*: een zinsdeel dat nog niet vol is (d.w.z. een stukje van de zin dat op zichzelf nog geen 'zin' oplevert), waarna men moet ademen (of pauzeren); een zinsdeel dat op zichzelf al zin oplevert[1)], is het *colon* (Isidorus gebruikt hier de vorm *cola*); de hele *sententia* heet *periodus*.

Ten tweede: bij Isidorus komt de subdistinctio *initio pronuntiationis*, terwijl hij bij Donatus en Dositheos juist tegen het eind valt. Wat bij de ouderen subdistinctio heet, is dus bij Isidorus (en ook reeds bij Cassiodorus) media. Van latere grammatici volgen sommige de ene, andere de andere opvatting.

Ten derde verwart Isidorus, als verschillende anderen, 'ademen' en 'pauzeren'. 'Een nog niet vol zinsdeel waar men toch moet ademen'; bedoeld zal zijn: pauzeren. - *Dat de pauze n.l. in oorsprong psychies is*, hebben de ouden zich niet klaar gerealiseerd, behalve misschien de grammaticus bij Keil VI 273 die verklaart: mora est requies animi.[2)] Als grond voor de pauze,

1) B.v. een zin die nog gevolgd wordt door een finale zin.
2) Distinctio est temporis et sensus finitio; subdistinctio est nec temporis nec sensus finitio; mora est requies animi . inter distinctionem et subdistinctionem et moram hoc interest, quod distinctio perfectum sensum declarat, subdistinctio inferri aliquid significat, mora reficit lectorem simulque sensibus lumen accommodat.

wanneer men die niet in het psychiese zoekt, komt men er vanzelf toe aan te nemen de behoefte aan ademhaling. Ook Diomedes, Audax, Maximus Victorinus en Dositheos deden dit, toen ze beweerden dat alle positurae dienden om adem te halen; 't is niet waar dat men na elk zinsdeel ademt. Toch merkt Quintilianus dan al op dat er ook *morae sine respiratione* zijn. Ook Cicero noemt afzonderlik morae respirationesque. Daarentegen wordt ook wel de *media* eenvoudig *mora* genoemd, n.l. bij Diomedes, bij Marius Victorinus en in het excerpt (uit Charisius?) bij Keil VI 23. Evenwel wijzen verschillende schrijvers er op dat de pauze bij de media zo kort mogelik moet zijn (enig oponthoud ontstaat er allicht bij de ademhaling): *spiritum interim recipere.... quo loco quasi surripiendus est* (Quint.), en Diomedes zelf spreekt over een *brevissima respiratione*.

Ten vierde: ook Isidorus heeft nog geen begrip van de onderscheiding van de samengestelde zin in hoofd- en bijzinnen, van neven- en onderschikking. Waar ik dus spreek van syntaktiese onderscheiding moet men dat, evenals bij Donatus enz., opvatten in de zin waarin men bij de schrijvers uit die tijd daarvan spreken kan: leden of geledingen (membra) van een zin. Maar nu zien we dat als kriterium voor die onderscheiding in geledingen toch weer genomen wordt de pauze. En niet ten onrechte. Ook de pauze - het klinkt paradoxaal - is taalelement. - Zoals men weet, heeft zich later in het Nederlands ontwikkeld een zinsonderscheiding die met dit rhetoriese element volstrekt geen rekening hield, maar zich alleen baseerde op de vorm: het kriterium voor een lid van de samengestelde zin is dan: heeft het een eigen gezegde + onderwerp? Ook de onderscheiding hoofd- en bijzin werd alleen op de vorm gebaseerd: is de woordschikking zodanig, dat onderwerp en persoonsvorm direkt op elkaar volgen, of dat ze door andere zinsdelen (voorwerp, bepaling) gescheiden worden? Zo kreeg men wel een vaste en gemakkelike konstruktie van het grammaties gebouw - formeellogies in elkaar gezet - maar door het veronachtzamen van andere taalelementen zag men fijnere schakeringen van het psychiese leven dat in de taal tot uiting komt, over het hoofd. Zo

kon er konflikt ontstaan tussen logiese en psychologiese ontleding. Wat men, formeel-logies, de bijzin noemt, kan dikwels psychologies de hoofdzin zijn. Door het alleen letten op de vorm is de inhoud (logies zowel als psychologies) tezeer op de achtergrond geraakt. De pauze nu is een belangrijk psychologies taalelement.

Ten vijfde: het schijnt op het eerste gezicht vreemd dat bij de *subdistinctio* het *respirare* genoemd wordt, daarentegen bij de media, die toch juist oorspronkelik ademhalingssteken was, niet. Men merke echter op dat ook bij de *distinctio* niet gesproken wordt over pauze (bij verschillende andere grammatici ook niet, zie de citaten boven): dit sprak immers vanzelf. En de grammaticus bemoeit zich immers niet met de pauze, die tot het gebied van de rhetor behoort, d.w.z. sinds de grammatica zich meer en meer heeft losgemaakt van de rhetorica en haar eigen terrein veroverd: een verzamelen en groeperen van de taalverschijnselen, en wel op logiese, nog niet op psychologiese, grondslag. - Maar bij de comma kan Isidorus de pauze (of dan ten onrechte het *respirare*) nog niet missen in zijn definitie, en hier behelpt hij zich dus nog maar met deze term uit de rhetorica. *Zijn definitie van de interpunctie is dus in wezen zuiver syntakties*, het rhetoriese element is slechts secundair in de formulering ingedrongen, uit nood.

We zien dus hoe langs verschillende trappen en met allerlei aarzelingen en heen en weer draaien het verkeerd begrijpen van de oude *μέση* ten slotte geleid heeft tot het aannemen van een eigenaardige onderscheiding in de zin. *Zo heeft de interpunctie - de tekens, en nog wel gedeeltelik verkeerd begrepen tekens - grote invloed gehad op de ontwikkeling der syntaxis, op de onderscheiding en definiëring van de geledingen van de zin*. Dit kon natuurlik alleen gebeuren bij de oude taalwetenschappelike metode, die de geschreven taal bestudeerde en uitging van het teken, niet van de klank. - En, wat niet te verwonderen is, deze onderscheiding is niet heel gelukkig te noemen. De begripsbepaling van *comma* en vooral van *colon* blijft enigsins vaag, zodat het natuurlik gevolg is dat bij het gebruiken van dit

drieledige interpunctiesisteem van Isidorus zich dikwels twijfelgevallen voordoen en we niet alleen bij de verschillende handschriften verschil in de toepassing zien, maar ook in het schrift van eenzelfde hand niet steeds konsekwentie. Voor de onderscheiding van *comma* (het zinsdeel dat niet op zichzelf staan kan) en *colon* (het zinsdeel dat wel op zichzelf kan staan), bestaat eigenlik geen dringende reden. Het is een teoretiese onderscheiding, die niet door de natuur der taal noodzakelik gemaakt is en dus.... in de praktijk dikwels genegeerd wordt. Verschillende handschriften n.l. passen eenvoudig de tweeledige interpunctie toe (een teken voor het eind van de zin, en een teken voorìn de zin), en zijn dus, onwetend, teruggekeerd tot het oude sisteem van *στιγμή* en *ὑποστιγμή*, dat het natuurlike is en voor een niet ingewikkelde zinsbouw volkomen voldoet[1)].

Tegenwoordig hebben komma en colon niet meer de betekenis van een zinsdeel, maar van het leesteken na dat zinsdeel. Reusens[2)], Bieling[3)] e.a. zeggen dat bij Isidorus voor het eerst comma en colon in deze nieuwe betekenis voorkomen. Dans ses Origines I, 19 S. Isidore de Séville, qui florissait au commencement du VIIe siècle († en 639), parle aussi de ce système de ponctuation et nous sait connaître les noms de *comma, periodus* et *colon*, donnés respectivement à ce signe: ‘Ubi enim initio “pronuntiationis, écrit-il, necdum plena pars sensus est” (volgt het hele stuk tot aan: separat sententiam). Dit lijkt mij onjuist. Er staat immers duidelik: Ubi enim initio pronuntiationis necdum plena pars sensus est, et tamen respirare oportet, *fit comma, id est particula sensus*, punctusque enz..... *ontstaat er een comma, d.i. een deeltje van een zin*, en wordt er een punt bij het benedeneind van de letter geplaatst, en wordt het (deze onderscheiding n.l.) genoemd subdistinctio, daarvandàan dat het (deze onderscheiding nl.) een punt onderaan, d.i. bij het benedeneind van de letter, krijgt.’ Beter had Reusens zich voor deze bewering kunnen beroepen op hetgeen Isidorus juist voor de hier genoemde zin zegt, nl. in het begin van caput XX boek I:

1) Vgl. de Mnl. interpunctie, besproken in hfdst. III.
2) Eléments de paléographie, bl. 154.
3) Princip der deutschen Interpunktion, bl. 10.

> De posituris. Positura est figura ad distinguendos sensus per cola et commata et periodos (hier nog in de bet. van zinsdelen), quae dum ordine suo adponitur, sensum nobis lectionis ostendit. Dictae autem posituraе vel quia punctis positis adnotantur, vel quia ibi vox pro intervallo distinctionis *deponitur*. Has Graeci *θέσεις* vocant, Latini posituras. Prima positura subdistinctio dicitur; eadem et comma. Media distinctio sequens est; ipsa et cola. Ultima distinctio quae totam sententiam cludit, ipsa est periodus; cuius ut diximus, partes sunt cola et comma; quarum diversitas punctis diverso loco positis demonstratur. Ubi enim initio pronuntiationis enz.

Hebben we hier misschien met jongere kanttekeningen te doen, die later in de tekst geraakt zijn? Zodat de oorspronkelike lezing was: Prima positura subdistinctio dicitur, sequens[1)] media distinctio, ultima distinctio quae totam sententiam cludit, quarum diversitas punctis diverso loco positis demonstratur. Ubi enim initio pronuntiationis enz. En kunnen we dan dus de rest (ipsa et cola, enz.) beschouwen als een kanttekening van een lezer, die door een volgende afschrijver in de tekst geplaatst is? Ten eerste is de gedachtegang dan heel wat duideliker dan nu. Ten tweede is het opmerkelik dat juist hier de foute vorm cola twee maal voorkomt, voorts ook nog even verder in hetzelfde cap. XX 4, terwijl Isidorus elders (nog in hetzelfde caput XX 6 en in L. 2 cap. XVIII) de vorm colon gebruikt. Ten derde: met een tekst als hier voorgesteld stemt overeen de beschrijving die Isidorus in L. 2 cap. XVIII geeft. De colo, commate, et periodis, geheel in de betekenis van zinsdeel en zin. Ten vierde is het eigenaardig, wanneer we periodus, cola en comma als leestekens opvatten, dat de beide laatste *delen* van de eerste genoemd worden: periodus cuius partes sunt cola et comma.

Ten vijfde: nog in de 9e eeuw noemt Hildemar de posituraе: signa per quae possit lector cola et commata atque periodos nosse. En nog veel later, bij Pierre Hélie en Alexander de Villa Dei (12e eeuw) worden niet de namen comma, colon en periodus gebruikt voor de leestekens. Echter al wel bij Papias (11e eeuw)

1) Deze volgorde (sequens voorop) heeft een variant, hs. K bij Lindsay: sequens est cola ipsa est media distinctio.

vinden we ze: Cola, vel potius colum, punctum ad mediam litteram appositum, eandem apud Veteres vim habebat, quam habet apud nos duo puncta vel virgula cum puncto.[1)]

Hiertegenover staat dat de interpolatie in elk geval al zeer oud is, daar de hss. uit de 8e en 9e eeuw ze al hebben.

Wanneer echter wel de hele tekst aan Isidorus zelf toegeschreven moet worden, dan kunnen we niet meer zeggen, dan dat bij hem de betekenis van comma, colon en periodus wankelt tussen de klassieke en de moderne[2)].

1) Geheel onjuist is natuurlik de voorstelling die Thurot, Notices bl. 407 vg. geeft, alsof de oudste namen van de leestekens comma, colon en periodus zijn, en de jongere subdistinctio, media distinctio en distinctio: ‘du temps de Pierre Hélie..... on substituait d'autres expressions à comma, colon, periodos.’ enz. Ook Prou, Manuel 3e druk bl. 280, gedeeltelik op gezag van Omont, stelt de zaak niet juist voor. Men moet goed uit elkaar blijven houden de zinsonderscheidingen of pauzeringen zelf (hun betekenis, hun waarde), ten tweede de naam die deze onderscheidingen dragen en ten derde de tekens waardoor men ze aanduidt. Naam en teken (trouwens de waarde ook, maar dit komt hier niet in bespreking) zijn beide veranderd (inplaats van de bovenpunt, kwam later de puntkomma en inplaats van de benedenpunt de punt met een haaltje er boven), maar verkeerd is Prou's opvatting dat deze veranderingen samenvallen, dat dus, zodra het teken van de punt met erboven geplaatst haaltje in gebruik kwam, men direkt aan dit teken de naam komma of colon ging geven: Chez les grammairiens et les lexicographes du moyen âge, à partir du IXe siècle, la terminologie et les signes de ponctuation changèrent. D'ailleurs il n' était plus possible, après l' adoption de l' écriture minuscule, de juger de la hauteur relative du point. ‘A la *distinctio, subdistinctio* et *media* furent substitués dans l'ordre inverse le comma (⁘) colon (.) et periodus (;) appelés aussi *distinctio media*, constans et finitiva.’ De laatste zin is een citaat uit de onuitgegeven Positions des théses de l'Ecole des Chartes 1881 van Henri Omont.
2) Ook door elkaar de klassieke en de later-middeleeuwse betekenis in het Commentum Einsidlense in Donati artem maiorem (Keil Supplement bl. 230), dat op middeleeuwse wijze verschillende wetenschappelike uitspraken naast mekaar zet. Deze commentaar op Donatus is ook hierom merkwaardig dat de schrijver zich niet geheel heeft kunnen losmaken van de in de latere M.E. gewone Isidoriaanse opvatting en daarom het feit dat bij Donatus de subdistinctio komt ‘ubi non multum superest de sententia’ wegmoffelt. [Ook het voorbeeld stemt meer overeen met Isidorus' initio pronuntiationis.] Of het moest zijn dat dit juist gestaan heeft op de plaats waar eenige woorden ontbreken in het hs., maar dan is het toch weer opmerkelik dat men juist aan deze woorden geknoeid heeft.

Overigens moet men wel in het oog houden dat het colon in de zin van leesteken nog niet dezelfde functie heeft als het moderne colon (= dubbelpunt) en evenmin equivalent is aan ons semicolon (= puntkomma). [Ons kommateken was als zodanig zeldzaam in de M.E.] De drie onderscheidingen zijn nl. langzamerhand door een groter aantal vervangen.

Het in dit hoofdstuk behandelde vat ik aldus samen: Pauze en zinseind vallen samen; ritmiese en syntaktiese interpunctie vallen dus bij een eenvoudig stelsel dat slechts één onderscheiding heeft, samen. In oude hss. komt al een zodanige onderscheiding voor(eenledige interpunctie). De oudst bekende teorie (2e eeuw voor Chr.) noemt drie onderscheidingen, maar is slechts in schijn drieledig, in wezen een tweeledige interpunctie: nl. hoofd- en onderverdeling. Deze teorie is syntakties geformuleerd en stamt uit de kring van tekstuitgevers. Maar hiernaast noemt de rhetorica met dezelfde namen de pauzes in de voordracht. Syntakties en ritmies beginsel blijven dus samengaan.

Het stelsel wordt uitgebreid tot een zuiver drieledig en aangepast aan de onderscheiding comma - colon - periodus, welke ook intussen van ritmiese groepen syntaktiese geledingen geworden zijn (4e eeuw).

In de praktijk, die lang zijn eigen weg was blijven gaan, begint daarna ook dit geleerde stelsel door te dringen, maar daarnaast blijft een eenvoudiger interpunctie bestaan.

Hoofdstuk II.
Invloed van de middeleeuwse liturgie op de interpunctie.

Reeds vroeg was het gebruik ontstaan om verzen niet doorlopend te schrijven, maar op regels, waardoor de metriese verdeling onmiddellik zichtbaar is. Dat gedichten naar versregels geteld werden ligt voor de hand, maar ook van prozageschriften werd het aantal regels, *στίχοι*, geteld, en dikwels aan het eind opgenoemd. Deze stichometrie moet bij de Grieken al vroeg in gebruik geweest zijn, altans een Euripidespapyrus uit de 2e eeuw voor Chr. heeft al gewoon aan het slot de woorden *Στίχοι ΜΔ*.[1] Kallimachus, bibliothecaris in Alexandrië, maakte lijsten van de verschillende schrijvers en hun werken, met vermelding van de beginregel en opgave van het aantal regels.[2] De berekening naar regels kwam veel vaker voor dan die naar *σελίδες*, kolommen van de boekrol. Ook wel werden de overschietende syllaben geteld: Plinius vraagt in een brief (IV 11) hem een even lange brief terug te schrijven, hij zal niet alleen de bladzijden, maar ook de regels en lettergrepen (n.l. van de laatste, niet volle regel) tellen: ego non paginas tantum, sed versus etiam syllabasque numerabo.[3] De standaardmaat van een prozaregel was ongeveer 16 lettergrepen, d.i. evenveel als de eerste regel van de Ilias; misschien ook, doordat 16 als kwadraat van 4 een biezondere betekenis had, niet alleen in de Pythogoraeiese getallensymboliek, maar ook bij de legerindeling.[4] Soms schijnt inplaats van de hexameter de jamberegel als maat aangenomen te zijn, dus 12 syllaben. - Het loon van schrijvers werd berekend naar 100 regels volgens een edict van Diocletianus in 301.

1) J. Rendel Harris: Stichometry 1893, bl. 2.
2) Th. Birt: Das antike Buchwesen 1882, bl. 164.
3) Birt 1. c. bl. 161.
4) Harris 1. c. bl. 9.

Dus moest er natuurlik een vaste maat van de *στίχος* zijn, d.w.z. al werd later een tekst overgeschreven in grotere of kleinere regels, door ander formaat van papyrus of perkament, toch bleef het eenmaal vastgestelde stichengetal gelden voor de bepaling van het schrijversloon, en dus verder van de prijs van het boek. Dit officiële stichengetal werd aan het eind van een werk opgegeven. Oneerlike afschrijvers knoeiden wel eens aan deze opgave om meer loon te kunnen vragen: Indiculum versuum in urbe Roma non ad liquidum,[1] sed et alibi avariciae causa non habent integrum.

De stichos was dus eenvoudig een lengtemaat, en had niets te maken met een verdeling naar ritme of zin. Alleen dan in poëzie vallen stichos en metriese groep samen.

Maar ook in proza is er een schrijfwijze bekend die telkens, en wel bij elke comma of colon, een nieuwe regel begon. Bij de bespreking van colon en comma is al gebleken dat de ritmiese taal van de redenaar, al is deze niet gelijk aan de metriek van de poëzie, toch als verwant daaraan gevoeld werd. Vergelijkingen tussen beide citeerden we uit Aristoteles e.a. Naast elkaar worden genoemd comma-en-colon apud poetas en apud oratores. Een soort van poëties proza zou men den oratoriese taal kunnen noemen. *Ἐπειδὴ ποιητὰς οἱ ῥήτορες μιμοῦνται κῶλον λέγουσι*[2] enz.

Nu werden dan ook niet alleen gedichten, maar ook wel redevoeringen naar hun ritmiese verdeling geschreven, d.w.z. volgens cola et commata, zoals we weten door Hieronymus (4e eeuw): quod in Demosthene et Tullio solet fieri, ut per cola scribantur et commata.

Origenes (3e eeuw) schreef in zijn vertaling van het Oude Testament de poëtiese boeken, d.z. psalmen en hooglied, per cola et commata.[3] De colometriese schrijfwijze ook voor andere boeken werd het eerst aangewend door Hieronymus. Hij waar-

1) De codex heeft: aliqui dum, Rendel Harris 1. c. bl. 57 leest: ad liquidum.
2) Joh. Siculus in Hermog. I 63, bij Walz VI 127.
3) Eusebius: Hist. eccl. VI 16.

schuwt ervoor dat men daaruit niet moet opmaken dat de propheten in het Hebreeuws in poëzie geschreven waren zoals psalmen en hooglied, maar voor het gemak van de lezers voert hij, op voorbeeld van de Demosthenes- en Ciceroteksten, die ook proza zijn, deze schrijfwijze in: Nemo cum prophetas versibus viderit esse descriptos, metro eos aestimet apud Hebraeos ligari, et aliquid simile habere de Psalmis vel operibus Salomonis; sed quod in Demosthene et Tullio solet fieri, ut per cola scribantur et commata, qui utique prosa et non versibus conscripserunt, nos quoque, utilitati legentium providentes, interpretationem novam novo scribendi genere distinximus.[1] Naast zijn gewone bijbelvertaling kan deze tekst gebruikt worden, omdat het voor de lezers de zin duideliker doet uitkomen: Legite igitur et hunc iuxta translationem nostram, quoniam per cola scriptus et commata manifestiorem legentibus sensum tribuit.[2]

Uit het voorlaatste citaat blijkt dat de schrijfwijze per cola et commata voor proza ongewoon was, en alleen gebruikt werd bij Cicero[3] en Demosthenes (en misschien andere redenaars?), dus bij *redevoeringen*, die in de eerste plaats dienden om voorgedragen te worden en waarvoor men waarschijnlik ten bate van de leerlingen in de rhetorenscholen deze schrijfwijze toepaste, die de ritmiese bouw van het werk aanschouwelik maakte. Deze metode heeft echter auf die handschriftliche Tradition der Redner (uit de 4e eeuw) keinen Einflusz gewonnen.[4] Klaarblijkelik was het alleen een hulpmiddel voor die teksten die door de leerlingen voorgedragen moesten worden; als leerstof koos men dan allicht in de eerste plaats Demosthenes en Cicero, die beide sterk ritmies schreven.

1) Hieronymus: Praef. ad Isa. bij Migne: P.L. XXVIII 825.
2) Hieronymus: Praef. in Ezech. bij Migne: P.L. XXVIII 996.
3) Diese Schreibung *per cola et commata*.... liegt auch uns noch vereinzelt in Cicero-handschriften vor, wenn nicht daselbst, was ebenfalls vorkommt, vielmehr die *periodus* die Einheit der Zeile bildet..... der anfang der neuen Periode durch groszen ersten Buchstaben noch weiter gekennzeichnet. (Blasz: Paläogr. in Muller's Handb. IC § 31 Stichometrie).
4) Birt: Ant. Buchwesen bl. 180.

Voor de voordracht waarschijnlik dus was de colometriese schrijfwijze voor Cicero en Demosthenes ingevoerd. Hetzelfde doel had het bij Hieronymus' vertaling. De H. Schrift immers werd voorgelezen, en de liturgie eiste een goede voordracht van de gewijde teksten. De Griekse kerk had in de 2e eeuw reeds van de Hellenistiese synagoge overgenomen de gewoonte om stukken van het O.T. voor te lezen in de dienst: *μέσος δε ὁ ἀναγνώστης ἐφ' ὑψηλοῦ τινος ἑστὼς ἀναγινωσκέτω τὰ Μωσέως καὶ Ἰησοῦ τοῦ Ναυή, τὰ τῶν Κριτῶν καὶ τῶν Βασιλειῶν κ. τ. λ.* (Justin: Const. ap. II 57), *νετὰ τήν ἀνάγνωσιν τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν* (ibid. VIII 5)[1]. In Alexandrië werd Woensdags en Vrijdags de Schrift voorgelezen en uitgelegd, en Origenes zou bij die gelegenheden veel van zijn leringen gegeven hebben.[2]

Maar niet alleen de geesteliken en voorlezers van beroep, de lectores, ook een grote schare van minder ontwikkelden las de H. Schrift, want: Das Christentum war die Religion des Buches.[3] En ook voor deze laatsten, volgens Cassiodorus[4] zelfs vooral voor hen, was de schrijfwijze per cola et commata bestemd. Hieronymus n.l. zou voor de simplices die de distinctiones niet kennen, zijn vertaling per cola et commata hebben laten schrijven. Cassiodorus leefde anderhalve eeuw na Hieronymus; hij wil een verklaring zoeken voor het z.i. vreemde feit dat Hieronymus niet de drie distinctiones toepaste, en zoekt die hierin, dat het schrift per cola en commata voor eenvoudige mensen gemakkeliker te lezen was. M.i. is het feit dat Hieronymus, ofschoon hij leerling was geweest van Donatus, de distinctiones niet toepaste, een bewijs ervoor dat de teorie der grammatici aanvankelik geheel buiten de praktijk stond. 4e- en 5e- eeuwse handschriften hebben het drie-puntenstelsel nog niet, behalve de Vergilius van het Vaticaan, waarin echter de interpunctie volgens Thompson van een jongere hand is.

1) H. Barclay Swete: An introduction to the old testament in Greek 1914, bl. 168.
2) Swete l.c. bl. 356.
3) Birt: Aus dem Leben der Antike, bl. 116.
4) Cass. Praefatio instit. divin. litt. II 538 ed. Garet.

4e-, 5e-, 6e- en 7e- eeuwse handschriften, vooral die van klassieke werken hebben nog dikwels in 't geheel geen interpunctie, bv. een 5e (begin 6e?) eeuwse Livius in Wenen[1] en een 5e- eeuwse Cicero in Milaan[2], welke laatste alleen eenmaal een open ruimte heeft. *Als* er interpunctie is, dient daarvoor altijd nog wel de open ruimte, bv. in een 6e- eeuws Parijs Liviushandschrift[3] in een Milaans Lucasevangelie uit de 5e of 6e eeuw[4], in 6e- eeuwse evangeliën te Parijs[5], in een Parijs hs. van Augustinus, 6e of 7e eeuw[6] (in de beide laatste komt ook wel een punt voor om de pauze aan te duiden). Overigens meestal alleen de punt, niet in de drie verschillende soorten, bv. in de fragmenten in uncialen en capitalen van de codex Floriacensis (5e eeuw, Leiden, Parijs, Vaticaan) van Hieronymus' Chronica.[7]

In de 5e en 6e eeuw pas begint, naar het schijnt, het stelsel van de drie punten voor distinctio, media en subdistinctio, in toepassing te komen. Van Asterius, ± 500, heet het dat hij Vergilius *legit et emendans distinxit*.[8] Cassiodorus, 6e eeuw, liet in de boeken die hij aan zijn stichting ten geschenke gaf, door notarii de drie distinctiones aanbrengen.[9] Van de kerk is het streven uitgegaan naar zorgvuldige correctie en interpunctie. Verschillende handschriften worden vergeleken, met kritiese tekens en opmerkingen en met interpunctie voorzien. Dit is het *contuli annotavi distinxi*, dat men onder verscheidene handschriften leest. Men smeekte de afschrijvers toch niets aan de tekst te veranderen, en het geschrift goed te corrigeren en interpungeren, opdat niet bij gebreke van interpunctie de moeilikheid der zinnen nog meer duisterheden zou verschaffen aan de lezers: ne addat aliquid scripturaè, ne auferat, ne inserat, ne immutet, sed conferat cum exemplaribus unde scripserit, et emendet ad litteram, et distinguat; et inemendatum vel non distinctum codicem non habeat, ne sensuum difficultas, si distinctus codex non

1) facs. bij S. de Vries: Album Palaeogr. no. 6 en Palaeogr. Soc. II 183.
2) P.S. II 112.
3) P.S. II 31 en 32.
4) P.S. II 54.
5) P.S. II 87.
6) P.S. II 42 en 43.
7) De Vries: Alb. Pal. 14.
8) Wattenbach: Schriftwesen im Mittelalter, 3e dr. 1896 bl. 339.
9) Wattenb. Schriftw. bl. 323.

sit, majores obscuritates legentibus generet (Rufinus, eind 4e eeuw, in zijn vertaling van Origenes).[1)]

> De interpunctie is dikwijls het werk van een latere corrector (vgl. hierboven Cassiodorus). In verschillende Vergiliushandschriften (Vergilius was bij de kerk zeer in ere) is interpunctie van een latere hand: de Verg. Flor. Bibl. Laur. XXXIX cod. 1, van voor 494, heeft het driepuntensisteem van de hand van een corrector.[2)] Een 4e- of 5e- eeuwse Verg. St. Gallen cod. 1394 had oorspronkelik geen interpunctie, maar later een streepje bovenaan de regel[3)], de 3e- of 4e- eeuwse Verg. Vat.-Palat. Lat. 1631 heeft midden- of andere punten van een latere hand.[4)] Ook de interpunctie in de beroemde Vergilius van het Vaticaan[5)] uit de 4e eeuw is er volgens het Nouveau Traité later tussengevoegd. In dit hs. nu vinden we zorgvuldig het sisteem van de drie distinctiones, het stelsel der grammatici, toegepast, bv.:
> VENTUM ERAT AD LIMEN. CUM VIRGO POSCERE FATA TEMPUS
> AIT · DEUS · ECCE DEUS · CUI TALIA FANTI · enz.

Maar met dat al is deze interpunctie toch verre in de minderheid. De praktijk wil er blijkbaar niet aan. In de grote letters van capitaal- en unciaalschrift is het nog door te voeren. In de 6e eeuw worden oorkonden en dergelike veel geschreven in de z.g.n. cursiva Romana. Hieruit is ontstaan het minuskelschrift, waarvan verschillende typen: Karolingiese minuskel, Ierse, West-Gotiese enz., de z.g.n. nationale schriften. Nu spreekt het vanzelf dat in dit kleine schrift een onderscheiding van boven-, midden- en benedenpunt niet doenlik is. Nog altijd is de open ruimte een aanduiding dat de zin uit is. Dikwels begint men de nieuwe zin met hoofdletter. Ook wel wordt aan het slot van

1) Watten b. Schriftw. bl. 321.
2) P.S. II. 86.
3) P.S. II 208 en Fr. Steffens: Latein. Pal. 1903 dl. I no. 10. Het facs. bij St. heeft een paar maal een leesteken bij emjambement, bv.:

> [Nec n]on et Tyrii‘ per limina laeta frequentes
> [Conv]enere‘ toris iussi discumbere pictis‘‘

4) P.S. II 115.
5) Verg. Vat. Lat. 3225, facs. bij P.S. II 116 en 117 en bij Steffens: Lat. Pal. I 14. St. noemt in zijn bespreking alleen de punt bovenaan en in het midden. - Volgens deze facs. ook wel punt bij hiaat of bij m, bv. dat lucem · et enz. Het gebed van Anchises is door 2 tekens aan de linkerkant aangewezen, vgl. het paragraafteken later in de Mnl. hss.

de zin een punt gezet, die dan gewoonlik even boven de lijn, zowat in het midden van de hoogte der letters, terecht komt.

Naast deze eenledige interpunctie vinden we een tweeledige, waarbij een aanduiding van het zinseind en een van de pauze in de zin. Paleografies moet hier onderscheid gemaakt worden voor de interpunctie van de verschillende nationale schriften. Enig materiaal daarvoor is te vinden bij Wattenbach: Anleitung, en bij Steffens; alleen van het Beneventaanse schrift is mij bekend een diepergaande studie der interpunctie, n.l. door Loew: The Beneventan script, bl. 227-274. - Het taalkundige beginsel echter van een-, twee- of drieledige interpunctie is bij alle te vinden, en dit in de eerste plaats heb ik mij ten doel gesteld histories na te gaan. Wat betreft de vorm der tekens stip ik dus slechts aan dat deze tweeledige interpunctie op verschillende manieren wordt weergegeven: dikwels heeft de pauze in de zin een punt[1)] en het zinseinde een open ruimte, gewoonlik gevolgd door hoofdletter, of ook wel een punt + hoofdletter, of (dit wordt in de 8e eeuw meer en meer gebruikelik) men drukt de langere pauze aan het zinseind uit door meer tekens, b.v. twee of drie punten, komma-punt, twee punten + komma. Aan het einde van een langere afdeling dikwels een reeks van tekens (krullen en haaltjes), wat wel vaak een Spielerei van een afschrijver geweest zal zijn; als daarna een nieuwe alinea komt wordt soms de hele overblijvende ruimte van de regel, met die tekentjes aangevuld. Zelden komma alleen; dit komt voor in een oorkonde uit Canterbury 803 (Steffens no. 41).

Onder Karel de Grote kwam er een grote opbloei van de wetenschap. Karel liet handschriften vergelijken, verbeteren en afschrijven. De Angelsaks Alcuin liet hij uit Engeland komen om de leiding op zich te nemen van de paleisschool.[2)] Op de klassieke wetenschap ging men weer voortbouwen, Alcuin klaagt erover dat het klassieke sisteem der distinctiones door de onontwikkeldheid der schrijvers in vergetelheid geraakt is. Punc-

1) Ook hier allerlei variaties, bv. een Iers evangelie van 800 (Steffens 42a) heeft ÷
2) M. Schöngen: Gesch. v.h. Onderwijs in Ned. bl. 130 vg.

torum vero distinctiones vel subdistinctiones licet ornatum faciant pulcherrimum in sententiis, tamen usus illorum propter rusticitatem paene recessit a scriptoribus. Sed sicut totius sapientiae decus et salutaris eruditionis ornatus per vestrae nobilitatis industriam renovari incipit, ita et horum usus in manibus scribentium redintegrandus esse optime videtur.[1)] Sterk was hij er overigens zelf ook niet in. 'Alcuin war selbst (volgens Wattenbach) ein sehr schwacher Lateiner; an seiner Schrift gegen Felix fand Karl 799 viel zu verbessern, und Alcuin entschuldigte sich mit der grossen Eile: quod in litteris vel distinctionibus non tam scolastice currit, quam ordo et regula artis grammaticae postulat.'

De antieke interpunctie die Karel en Alcuin weder ingevoerd wensten te zien, was drieledig. Naast de eenvoudiger een- en tweeledige vinden we dus nu weer de meer wetenschappelike drieledige. Maar de tekens hiervoor zijn nu niet meer die van het capitaal- en unciaalschrift, n.l. de punt op verschillende hoogte,[2)] maar in het minuskelschrift wordt boven de middenpunt of de benedenpunt een streepje of boogje gezet en onder de bovenpunt een komma,[3)] terwijl als derde teken de enkele punt blijft. Maar nu zijn deze tekens niet alleen erbij uitgevonden omdat het minuskelschrift ze voor de duidelikheid eiste, maar hier komt nog iets anders bij.

1) Epist. 112. - W. Wattenbach: Schriftwesen im Mittelalter 3e dr. 1896, bl. 328.
2) Een enkele keer nog wel. Nouveau Traite III bl. 495 noemt uit nog later tijd, nl. van Karel de Kale, een diploma uit 859 in de Bibl. royale, dat de punten op 3 hoogtes heeft, waarvan gewoonlik de bovenpunt aan het einde van de zin; en een charter van dezelfde keizer uit 870 met tweeledige interpunctie: bovenpunt voor zinseind en middenpunt voor korte pauze.
3) Ook een tweeledige interpunctie met die tekens komt voor. Het beroemde Utrechtse psalter, afkomstig uit de school van Reims (Hautvillers), geschreven tussen 816 en 835 (zie J. Hintzen: De geminiëerde Hss. der Utr. Univ. bibl., in Het Boek 1921) heeft voor het teken van het zinseind; en middenin de zin
⁝ Deze interpunctie is zorgvuldig doorgevoerd.
Voorbeelden van de genoemde drieledige interpunctie, met ook nog vraagteken, bij Steffens: Lat. Pal., o.a. facs. 44a, een bijbel uit 822, in Karolingies minuskelschrift.

De wetenschap werd in de M.E. beoefend door de geesteliken. De klassieke wetenschap werd ook in dienst gesteld van al wat met de kerk samenhing. Zo had Origenes de kritiese tekens der Alexandrijnen gebruikt in zijn bijbelvertaling. Ook de klassieke teorieën over de positurae en de accenten worden door de middeleeuwers herhaald.

Nu was het voordragen van stukken uit de bijbel vanouds een gebruik in de Christelike kerk, dat teruggaat op de Joodse gewoonte van voorlezen uit het O.T.[1)] In later tijd vinden we dat er in de Kath. kerk een bepaalde voordrachttoon (lectietoon) bestaat, een soort van stilering van de gewone spreektoon, waarbij de modulaties volgens een vaste traditie gemaakt worden en voornamelik voor een pauze vallen. Deze toon werd door mondeling onderricht geleerd, zodat we geen berichten hebben hoe die modulatie presies was, dan pas uit betrekkelik late tijd. Maar men kan zich denken dat deze voordrachttoon, zoals het in het algemeen met godsdienstige tradities het geval is, lange tijd onveranderd zal overgeleverd zijn. Naast dit recitatief bestond de kerkzang, en verder nog de psalmodie, een tussenvorm tussen beide. In hoeverre ook hier Joodse invloed gewerkt heeft, is voor ons onderwerp niet van belang.[2)] In de ons overgeleverde muziekteorieën van de 10e eeuw en later heet het recitatief ook wel *accentus (ecclesiasticus)*, de zang *concentus*. Voor het recitatief bouwde men voort op de klassieke accentleer.

Het woord *accent* wordt tegenwoordig in verschillende betekenissen gebruikt, hetgeen aanleiding geeft tot verwarring. In de eerste plaats moet men uit elkaar houden:

1) Zie bl. 61; Swete: Introduction bl. 168; O. Fleischer: Neumen-Studien I bl. 98.
2) P. Wagner: Einf. in die kath. Kirchenmusik 1919, bl. 11. Wie aber das Christentum auf dem Grunde des Alten Bundes, seiner Offenbarungen und zum Teil auch seiner Liturgie und Riten sich erhob, so trat die liturgische Musik der Christen die Nachfolge der synagogalen Vorbildes an, zumal im Gesang der *Psalmen, der Cantica und der andern lyrischen Stücke der Bibel*..... Sicher war bei den Christen des Orients auch der melodische Vortrag der Psalmen demjenigen der Synagoge nachgebildet. Als älteste Gesangsform bezeugen uns die Quellen die *Solopsalmodie mit Antworten der Menge*, gerade so wie sie in den Synagogen gehandhabt wurde. Zie ook bl. 12 en 13.

1 dynamies accent, dat de sterkte aangeeft;
2 muziekaal accent, dat de hoogte aangeeft;
3 quantiteitsaccent, dat de lengte aangeeft.

In de Nederlandse spraakkunsten wordt ‘accent’ wel gebruikt tegelijk voor sterkte- en hoogte-aanduiding, en in die zin is de vertaling ‘klemtoon’, die beide, klem (sterkte) en toon (hoogte), aangeeft, goed. Toch is het ook voor het Nederlands zuiverder deze twee te onderscheiden, ofschoon in onze taal klem en toon niet zo heel veel uit elkaar lopen. In het Frans b.v. meer. Daar heeft b.v. het woord ‘Paris’ de hoogste toon op de eerste en de klem op de tweede lettergreep.

Het Latijnse accentus is een vertaling van Grieks *προσῳδία*. De naam reeds laat zien dat de oorspronkelike betekenis de tweede hier genoemde, n.l. die van muziekaal accent, is.

Bij muziekaal accent - de andere blijven hier buiten beschouwing - onderscheiden we nu weer drie soorten:

zinsaccent	=	de toon van de zin;
woordaccent	=	de toon van het woord;
lettergreepaccent	=	de toon van de lettergreep.

Deze moeten uit elkaar gehouden worden. De middeleeuwers doen dit niet. Bij de Alexandrijnen was het het lettergreepaccent dat onderzocht werd. De Griekse grammatica was begonnen met klankleer. De klanken verschillen volgens hun wijze van articulatie. Volgens deze maatstaf zijn de klanken door de Grieken reeds verdeeld in verschillende groepen. Naast de soort, de kwaliteit van de klank, ontdekten de Alexandrijnse geleerden een verschil in toon waarmee de klankgroep, de syllabe, voortgebracht werd. Deze kan zijn stijgend, dalend, of stijgenddalend. De tekens hiervoor, wier uitvinding ook wordt toegeschreven aan Aristophanes van Byzantium,[1] maar die pas enige eeuwen later meer algemene toepassing vonden, zijn ╱\ en ∧ of ~, die een aanschouwelike aanduiding zijn van de klankbeweging. De eerste werd n.l. van beneden naar boven geschreven,[2] de tweede van boven naar beneden. Aldus gaf de

1) Zie het fragment van Arcadius, genoemd op bl. 28.
2) Servius, bij Keil IV bl. 528 vg. Hildemar, zie hieronder bl. 76. Vgl. ook O. Fleischer: Neumen-Studien 1895, bl. 40.

beweging der hand de gang der melodie weer. Romeinse grammatici, in hun volgen van de Grieken, nemen soms deze drie accenten over (ze heten bij hun acutus, gravis en circumflexus) of ook wel, zich meer aanpassend bij het Latijn, onderscheiden ze slechts twee, waarbij dan de twee eersten samengevallen zijn en of acutus of soms ook wel gravis genoemd wordt. Toon en quantiteit lopen dan bij latere schrijvers weer dooreen, zodat de acutus (of gravis) dan wel dient ter aanduiding van de korte syllabe en de circumflexus van de lange. Soms, minder vaak dan in het Grieks, vindt men de accenten in Latijnse hss. geschreven.

Deze onderscheiding geldt het lettergreepaccent. Nu trekt de toon van de lettergreep die de hoogste toon heeft, het meest de aandacht, en dus bepaalt men er zich toe deze te specificeren. Aldus vallen in de schriftelike aanduiding lettergreep- en woordaccent samen. Hiernaast blijft dan nog het zinsaccent over, d.i. de melodie van de hele zin.

Op deze onderscheiding moest gewezen worden, omdat het in de M.E. niet goed uit elkaar gehouden wordt. De latere Middeleeuwers herhalen n.l. zowel de klassieke teorieën over de accenten als die over de positurae. De kerk paste ook hier de klassieke wetenschap toe op de Christelike kultuur en maakte haar pasklaar voor de eisen die de godsdienst stelde. Hier was het de voordracht (lectio) van de gewijde teksten die gecultiveerd werd. Een behoorlike interpunctie is nodig, opdat de voorlezer in de kerk ten aanhore van de vrome broeders niet onjuist leze of op een verkeerde plaats pauzere, zegt Alcuin.

> Per cola distinguant proprios et commata sensus
> Et punctos ponant ordine quosque suo,
> Ne vel falsa legat taceat vel forte repente
> Ante pios fratres lector in ecclesia.[1)]

De lectietoon werd zoals reeds gezegd is door het horen van het voorbeeld geleerd. Daardoor hebben wij er helaas weinig schriftelike berichten over. Er bestaan echter twee merkwaar-

1) Carmen 67. In Alcuin's Grammatica staat niets over interpunctie dan alleen een definitie in één zinnetje.

dige stukken uit de 9e eeuw dienaangaande van een zekere monnik Hildemar.

Van Hildemar weten we alleen dat hij uit Frankrijk geboortig was en om zijn geleerdheid naar Italië geroepen om daar de monniken te onderwijzen (Milaan en Brescia). Urso, bisschop van Benevento, had hem schriftelik gevraagd, hem een en ander mee te delen over de leeskunst. Als antwoord schreef Hildemar hem in 831 een brief[1)] hierover.

1) Uitgegeven door Mabillon in de Annales Ord. Ben. II 743; door Migne P.L. 106 kolom 395 en in de Mon. Germ. Hist. epp. V 320. Ik volg, wat betreft de cursivering der citaten, de uitg. der Mon. Germ. Begin en eind van de brief die alleen een groet bevatten, heb ik weggelaten.
Quamvis itaque ars distincte legendi potissimum in posituris consistat, sunt tamen et illi accentus ineruditis lectoribus aliquo modo utiles, quos Donatus enumerat. Nullus nempe ignorat, quod pars illa, cuius titulus est de accentibus, ob enuntiationem syllabarum precipue fuerit edita, quoniam quidem per accentuum vim ratio sonandi in sermonibus demonstratur. Nescimus enim quomodo sonare debeamus syllabam longam vel brevem, utrum circumflexo an gravi, nisi per accentum, ut Isydorus dicìt: *Accentus autem dictus* quasi adcantus, *quod iuxta cantum sit*. Et quamvis Pompeius dicat duos *tantum accentus necessarios apud Latinos, id est acutum et circumflexum*, Sergius tamen dicit: *Sunt omnes accentus Latini octo, id est acutus/gravis* \ *circumflexus ˆ longus - brevis ˘ yfen - diastole] apostrofus*'; his adduntur dasian ⊢ et psilen ⊣ id est aspiratio et siccitas.
Et quia horum accentuum virtus vobis manifesta est, pauca de posituris loquar, (maxime quia artem distincte legendi epistola vestra pandere monuerit,) id est signa per quae possit lector cola et commata atque periodos nosse. Horum quippe notitia in particula cuius titulus est 'de posituris', plenius continetur. '*Tres* quippe *sunt positurae*, ut Donatus ait, id *est distinctio ubi finitur plena sententia*.... enz. *ad mediam litteram ponimus.' 'Distinctio* ut Isydorus dicit, *positura est figurae ad distinguendos sensus per cola et commata et periodos, que dum ordine suo ponitur, sensum nobis lectionis ostendit*.' Sergius dicit '*colon esse ubi duo liberi pedes sunt ut "terruit urbes"; comma vero quando post duos vel tres pedes sequitur praesyllaba que partem terminat orationis, ut est in primo versu primo libro Eneidos "Arma virumque cano Troie qui primus ab oris*." Sed hec in metro. Nam prosa his tribus punctis hoc modo distinguitur: "Beatus vir qui non abiit in consilio impiorum, et in via peccatorum non stetit, et in cathedra pestilentie non sedit."
Non ergo miremini, quod in medio sensu notam acuti accentus fecerim, quoniam, ut ab eruditis didici viris, his tribus punctis tres aptantur accentus: id est usque ad medium totius sententie sensum gravis; in medio quoque tantummodo sensu acutus; deindeque usque ad plenum sensum circumflexus. Ita ut nec ante acutum sit circumflexus, nec post acutum sit ullo modo gravis. Hoc autem omnino a lectore observandum est, ut in medio solummodo totius dictionis sensu vox ipsius paullo eminentius elevetur, et ante elevationem per singula subdistinctionis puncta gravetur atque post predictam elevationem per singula puncta circumflectatur, salvo illo sensu quem Donatus tractat in accentuum ratione.
Ait enim inter cetera *monosyllaba que correptam vocalem habebunt, acuto accentu pronuntiandas, ut fax pax nix nux*; que vero productam vocalem habebunt, *circumflexo accentu* pronuntiabimus, *ut res dos spes*. In medio quoque dictionis sensu non ultimam syllabam acuendam, quod ars nonnisi in paucis *discretionis causa* sinit, sed totam illam partem orationis, que ultima fuerit, altius enuntiandam vel gravandam vel circumflectendam dicimus, salvo unicuique parti et praesyllabe suo naturali sono.
In interrogationibus autem atque percontationibus vox legentis necesse est acuatur, sed paulo vehementius quam in acuto accentu. Hec nota est interrogandi ? hec percontandi ⸮ hec negandi *ɳ* "*Inter percontationem autem et interrogationem hoc veteres*, Augustino teste, *interesse dixerunt, quod ad percontationem multa responderi possunt, ad interrogationem* autem *aut non aut etiam*." Verbi gratia percontando legimus: "*Quis* accusabit *adversus electos Dei* ⸮ " *Illudque quod sequitur sono interrogantis* enuntiatur: "*Deus qui justificat?" ut tacite respondeamus: non. Item*que *percont*ando: *Quis est qui condempnet* ⸮ *Interroga*ndo quod sequitur "*Christus Jhesus*" et cetera usque *pro nobis? ut respondeatur: non.' Dicte autem positure vel quia punctis positis adnotantur vel quia ibi vox propter intervallum distinctionis depon*endo vel gravatur vel erigitur, vel circumflectitur: nota vero cuius vocabulum est yfen verba necesse est iungat male disiuncta, ut '*antetulit*'. Apostrofus autem separet male coniuncta, ut '*conspicitur sus*.' Sed et hoc non est pretermittendum, quod propter inertes lectores inveniuntur aliquando syllabe, aliquando pedes in prosa notati, ut édomo, edocet,

‘Hoewel derhalve de kunst om met de juiste onderscheiding te lezen, voornamelik bestaat in het inachtnemen van de pauzeringen, zijn toch ook die accenten die Donatus opnoemt, wel van enig nut voor niet-geleerde voorlezers.’ Hierna zet Hildemar enige opmerkingen over lettergreep-(woord-)accent van verschillende auteurs zonder krietiek naast elkaar. Pompeius, een grammaticus uit de 5e eeuw, heeft de bovengenoemde onder-

sáturo, ímitor, álacer, quámdiu, Híeremiás, Isaiás, trucído, addícit, revéra, pudícus, ínlicit, íbidem. Hec vero adnotatio rarissime in libris invenitur veteribus.
O domine mi, ecce quod rogastis nec brevius nec apertius scribere potui, verumtamen videtur mihi rustico et insipienti, quod quantum ad peritiam legendi attinet, sufficiant hec, tantum sonus vocis deest, qui in variis punctis et notis varius esse debet, idcirco quod scribi non valet. enz.

scheiding van twee accenten, Sergius neemt accent in de wijdere betekenis waarin het ook bij de Alexandrijnen wel opgevat werd, zodat hij er tien heeft. (N.B. de accusatiefvorm van de Griekse woorden *δασεῖαν* en *ψιγήν*, ofschoon ze hier als nominatief gebruikt zijn).

Nu gaat hij over tot de pauzeringen: ‘En omdat de betekenis van deze accenten u duidelik is, zal ik een en ander zeggen over de interpunctietekens (vooral omdat uw brief aanmaant de kunst om met de juiste onderscheidingen te lezen te verbreiden), dat zijn de tekens waardoor de voorlezer de cola en commata en periodi kan weten.’ Hierna weer aanhalingen uit grammatici, waarvan die uit Sergius in Hildemar's betoog eigenlik niet past (hier immers hebben colon en comma ritmiese betekenis). Daarom schuift H. het er maar op dat dit zo in metro is en springt nu ineens over op de latere syntaktiese, Isidoriaanse, comma- en colonbetekenis, zoals die bij de verdeling der bijbelverzen gebruikt werd, en geeft het veel geciteerde voorbeeld uit de eerste psalm, waarna hij voortgaat:

‘Verwonder u er niet over, dat ik na de middelste zin het teken van het acute accent gemaakt heb, omdat, zoals ik van geleerde mannen geleerd heb, **met deze drie punten drie accenten verbonden worden**, n.l. tot aan de middenzin van de

hele volzin de gravis, bij de middenzin alleen de acutus, en vervolgens tot aan het einde van de zin de circumflexus; op die wijze dat niet voor de acutus de circumflexus komt, noch na de acutus ooit de gravis. Dit toch moet in elk geval door de voorlezer in acht genomen worden, dat alleen in de middenzin van de hele volzin zijn stem enigsins uitdrukkeliker rijst, en voòr de rijzing bij elke punt van een subdistinctio daalt, en na de voorzegde rijzing bij elke punt de circumflexmodulatie maakt, behoudens die regel die Donatus behandelt in de leer der accenten. Hij zegt n.l. o.a. dat eenlettergrepige woorden die een korte vocaal hebben, met acuut accent uitgesproken moeten worden, zoals fax, pax, nix, nux; maar die een lange vocaal hebben, zullen wij met circumflex accent uitspreken, zoals res, dos,

spes. Wij zeggen ook dat in de middenzin van de volzin niet alleen de laatste lettergreep met toonrijzing gezegd moet worden - hetgeen de kunst slechts in enkele gevallen ter wille van de onderscheiding toelaat - maar dat dat hele deel van de rede dat het laatste is, hoger uitgesproken moet worden [of lager of met circumflex,][1] behoudens de natuurlike klank van elk deel en lettergreep.'

Hier hebben we waar het op aan komt: **met deze drie punten worden drie accenten verbonden: his tribus punctis tres aptantur accentus**, d.w.z. aan deze pauzeringen zijn verbonden (eraan voorafgaande) modulaties.

De modulatie in het gewone spreken is zo, dat bij het zinseind de toon daalt, n.l. in de mededelende zin, waarover we voorlopig alleen spreken. Hoe verschillend de melodie in de verschillende talen en in de verschillende dialekten dier talen mag zijn, het dalen naar de grondtoon bij het zinseinde is een gewoon verschijnsel in West-Europa en berust dus blijkbaar, altans wat betreft deze volken, op een psychiese oorzaak. De toondaling geeft een bevredigend slot. In het midden is de toon wat hoger; ook na het eerste deel van een samengestelde zin blijft de toon zwevend, de natuurlike uitingswijze van het nog niet af-zijn van de gedachte. Deze natuurlike modulatie: rijzing in het midden, daling aan het eind, is in de lectietoon op een bepaalde wijze gestileerd. Tweeledige zinnen krijgen een rijzing in het midden, een daling aan het slot. (Vgl. de interpunctie van het Utrechtse psalter, genoemd op bl. 65 noot 3). Deze modulaties vallen juist voor de pauze, de rest van de zin wordt met weinig of geen modulatie gezegd.[2] Ofschoon in het natuurlike spreken de melodie door de hele zin loopt, is deze voor de pauze het markantst,[3] evenals we in het eerste hoofdstuk gezien hebben dat

1) Dit past niet bij het begin van de zin dat alleen gáat over de middenzin die acuut accent heeft.
2) O. Fleischer: Neumen-Studien I 98.
3) In de zang worden ook de woorden colon en comma gebruikt Hier kunnen ze eveneens betekenen niet de hele frase, maar de modulatie aan het eind van het colon of comma. Kunnen we ons zo de overgang van betekenis denken van colon-comma = zinsdeel, tot leesteken? nl.: eerst betekende het zinsdeel, dan de eindmodulatie (cola vel commata que suis finibus cantum distinguunt in de Mus. ench. 10e eeuw, Gerbert I 159), daarna het teken dat die eindmodulatie aangeeft.

het ritme voor de pauze het meest opvallend was. De lectietoon heeft deze melodie voor de pauze tot een vaste modulatie gefixeerd en een afwisseling van omhoog en omlaag gemaakt.

Maar Hildemar, hebben we gezien, gaf een drieledige onderscheiding, n.l. gravis, acutus, en circumflexus. Hier moeten we m.i. denken aan hetgeen boven opgemerkt is over het door elkaar halen van zins- en lettergreepsaccent. De oude Griekse lettergreepsaccentleer was drieledig; dit drieledige verschil werd nu ook voor de zinsmelodie gebruikt, en was als zodanig goed in overeenstemming te brengen met het drieledige stelsel der positurae. Dat ook dit stelsel door biezondere omstandigheden drieledig geworden was, en de natuur der taal aan een tweeledige pauze-onderscheiding genoeg had, zoals ook wel werd bewezen door de praktijk die aan het drieledige stelsel maar niet aan wilde, is in het eerste hoofdstuk besproken. Misschien trok ook het heilige getal drie aan. Opmerkelik is altans dat de 16e-eeuwse schrijvers over muziek, Ornitoparchus e.a.,[1)] die meer modulaties onderscheiden, het hierin tot het andere heilige getal, zeven, brengen. Maar dus: met de drie soorten van distinctiones gingen gepaard drie soorten van modulaties, en ter aanduiding van deze modulaties werden gebruikt de antieke accenten. Zo krijgen we het teken ⁝ of ook wel ⁘ waarvan de punt de pauze aanduidt en het streepje (acutus, of ook wel virga, virgula geheten) of boogje, de opgaande melodie. *De oorsprong van al onze dubbele interpunctietekens, behalve misschien van de punt-komma, ligt in deze verbinding van pauze- en modulatieteken. Alleen de punt is het eigenlike interpunctieteken, in de zin van pauzeteken; het erbij komende teken duidt de melodie aan*. Ons uitroepteken is n.l. regelrecht ontstaan uit de punt met virga ⁝ en onze dubbele punt uit het teken dat dezelfde betekenis had, n.l. de punt met boogje ⁘ , dat langzamerhand zijn

1) Ornitoparchus: Musicae activae Micrologus, Lips. 1519.

haaltje verloor.[1] Het vraagteken, - bij de vraag rijst de toon nog sterker: *vox legentis acuatur, sed paulo vehementius quam in acuto accentu*, zegt Hildemar, - uit een punt met een dubbele virga, waarbij dan tussen de onderste en bovenste streep de hand even naar rechts buigt, of een punt met een dubbel boogje Hierop komen allerlei variaties[2] voor, ook nog in de oudste drukken, waaruit ten slotte het tegenwoordige ? ontstaan is. Het zinseind kreeg in de Karolingiese tijd reeds het teken ; of of andere combinaties van punten en komma's, b.v. in Beneventaans schrift wel., Of ook hier de omlaaggaande komma toondaling aangeeft,[3] is voor mij niet zeker. 't Kan zijn dat de opstapeling van tekens alleen een langere pauze aanduiden moet.

Voor vraagzinnen geeft Hildemar drie verschillende tekens, n.l. voor de zinvraag, voor de woordvraag en voor de negatio[4] (= de vraag met ontkennende strekking). Bij de zinvragen echter en de woordvragen rijst noodzakelikerwijs de stem van de lezer, maar een weinig sterker dan bij het acute accent (de mediatio). Dit is het teken van de zinvraag ? dit van de woordvraag dit van de vraag met ontkennende strekking *η* 'Tussen woordvraag nu en zinvraag hebben de ouden'[5] - aldus Augustinus[6] - 'gezegd dat dit verschil bestond, dat er op een woordvraag veel verschillende antwoorden kunnen zijn, maar

1) Over uitroepteken en dubbelpunt verder in hoofdstuk IV.
2) Enkele vormen zijn afgebeeld bij Reusens. De oude vorm van het dubbele boogje ziet men duidelik op het facs. tegenover bl. 163.
3) Is misschien een parallel te vinden in de latere Byzantijnse muziek, waar de apostrophos ' aangeeft een toondaling van een seconde? Vgl. J. Wolf: Handb. der Notationskunde 1913 I bl. 67; P. Wagner: Einf. in die Gregor. Melodien II Neumenkunde 2e dr. 1912 bl. 39.
4) Een signum negandi ben ik nergens elders dan bij Hildemar tegengekomen, noch in de teorie noch in de praktijk in Latijns schrift. Alleen Erasmus: Quoties negamus per interrogationem, quidam non putant addendam notam (ed. Leclercq I 964). - Men merke echter op dat H. bij de uitwerking verder zwijgt over de negatio, zeker doordat deze onderscheiding niet gewoon was en hij er geen autoriteit - zooals Augustinus - voor aanhalen kon.
5) Het onderscheiden van deze twee is al afkomstig van de Alexandrijnen.
6) De doctr. Chr. III 3 § 6 bij Migne 34: 67.

op een zinvraag alleen nee of ja.' B.v. wij zeggen met een woordvraag: 'Wie zal een aanklacht doen tegen de uitverkorenen Gods ⁊' En dat wat volgt wordt op de toon van een zinvraag uitgesproken: 'Soms God die rechtvaardig is?' opdat wij stilzwijgend zullen antwoorden: neen. En eveneens als woordvraag: 'Wie is er die hem zou veroordelen ⁊' Als zinvraag het volgende: 'Soms Christus Jezus' enz. tot... 'voor ons? opdat zal worden geantwoord: neen.'

Behalve deze brief bezitten we nog een dokument van Hildemar over hetzelfde onderwerp, wat uitgebreider maar in hoofdzaak overeenstemmend, dat ik hier ook in zijn geheel laat afdrukken, omdat deze tekst zo moeilik te krijgen is. Bij het

behandelen van de *Expositio Regulae S. Benedicti* van Paulus Diaconus,[1)] bespreekt Hildemar in caput 38 *De hebdomadario*

1) Uitgeg. door R. Mittermüller O.S.B. 1880 Ratisbonae. - Ik gebruikte het eks. uit de bibl. in Berlijn. - Mitterm. (Prolegomena XIV) heeft bij de uitgave vooral gevolgd de codex Mellicensis (in het klooster Melk in Oostenr.) die misschien uit de 13e eeuw stamt. Andere hss. o.a.: codex Emmeramensis 10e of 11e eeuw, slechts een fragment tot cap. 7; codex Tegernseensis 12e eeuw, en codex Fürstenzellensis 1467, alle drie in München.
Nunc autum, sicut dictum est, qualiter ratio legendi lectionem a magistris modernis traditur et docetur, subiungendum aptum esse duximus. Unde ut magis magisque patefiat, ipsam epistolam, quam Hildemarus magister Urso praedestinato atque electo episcopo S. Beneventanae ecclesiae de ratione legendi scripsit, prius subiungere curamus (ws. een invoeging van degenen die H.'s college opgeschreven hebben); deinde cetera, quae ad lectionem pertinent, tam ex traditione quorundam modernorum magistrorum, quam ex auctoritate B. Augustini et caeterorum doctorum inferius subnectemus. Haec est praefata epistola (volgt de brief). Explicit epistola. Incipit traditio euisdem.
Scire enim debes, quia sententia interrogationis non debet habere mediam distinctionem cum acuto, sed semper per subdistinctionem, i.e. per gravem accentum debet legi usque ad partem ultimam, quae debet per interrogationem dici. Ibi namque debet fieri nota interrogandi ita? sed inter vocem interrogandi et vocem acute proferendi ista debet esse differentia, i.e. cum interrogatio debet fieri, sola ultima syllaba partis acuitur quasi increpando, sed non nimis, hoc est: *Quis accusabit adversus electos Dei*?[1)] Cum autem media distinctio debet dici cum acuto, paene a principio partis elevanda est vox sonum acuendo, i.e. *Beatus vir qui non abiit in consilio impiorum*.[2)] Deinde si venerint sententiae duae vel tres aut plus, qui videntur sub interrogatione proferri, si habuerit unaquaeque sententia suam clausulam i.e. verbum, tune per unamquamque sententiam debet fieri interrogatio, veluti est hoc: *Domine quis habitabit in tabernaculo tuo? aut quis requiescet in monte sancto tuo*? Ecce quia unaquaeque sententia habuit suam clausulam i.e. verbum, ideo per singulam sententiam facta est interrogatio. Sed hoc sciendum est, quia quamvis debere fieri per singulam clausulam interrogationem diximus, tamen si velis ambas clausulas sub una interrogatione potes pronuntiare, sicuti habes scriptum in dictis inferius scriptis moralibus: *Numquid producis luciferum in tempore suo, et vesperum super filios terrae consurgere facis*? Scito enim quia clausulam dicimus esse unumquodque verbum, quod claudit unamquamque sententiam.
Deinde doceat te forma accentus vocem in legendo proferre, h.e. quia sicut superius est erecta aut inferius demersa, ita debet ibi vox aut elevari aut inclinari; v. gr. gravis virgula deorsum deprimitur ita \ et ideo taliter debes vocem tuam inferius deponere in locis, ubi subdistinctio, h.e. punctus ad pedem litterae fuerit. Similiter acuti nota est ita / et ideo ita debes vocem tuam in media distinctione in altum acuendo sublevare, sicut ipsius figura consistit. Ubi vero post acutum mediae distinctionis iterum puncti ad mediam litteram mediae distinctionis fuerint, ita debes vocem tuam modulando circumflectere, i.e. acuere atque deponere sicut ipse circumflexus erigitur atque deponitur ita Λ.
Nam ubi percunctatio debet fieri, ita debet esse nota ⁊/ veluti in evangelio: *Quid existis in desertum videre* ⁊· Ubi autem negatio est, quamquam superius[1)] diximus ita debere fieri ∨ hanc notam antiquitatis more, tamen consuetudo moderna est nunc, ut in sensu negationis talis nota fieri debeat multis virgulis facta ⁊· sicuti est in evangelio: *hominem mollibus vestitum* ⁊· . eo quod superior sententia est percunctationis, inferior vero negationis. Et hoc scire etiam debes, quia cum vis distinguere per punctos unumquemque versum librorum, non tantum debes constructionem adtendere, ut distinctionem facias, si parva est sententia, i.e. verbum tantum cum una vel duabus partibus, quamvis sensum habeat, ut: *Vergilius scripsit buccolica*; sed propter euphoniam soni aliquando iunge duas vel tres constructiones simul, sicuti: *Cantate Domino canticum novum, cantate Domino omnis terra*. Ideo enim dixi, non tantum constructionem, sed etiam euphoniam debes adtendere, quia solet evenire, ut pro brevitate sententiolarum duae vel tres sententiolae in legendo versum causa euphoniae comprehendantur, sicut solet evenire, ut in una sententia, si longa est, antequam ad calcem sensus perveniatur, fiant duae vel tres constructiones. Et quid mirum, si in uno sensu solent fieri duae vel tres vel plures constructiones, cum etiam in una linea similiter fiant duae vel plures constructiones?
Deinde quamvis Donatus dicat, tres punctos fieri debere in uno sensu, i.e. distinctionem, mediam distinctionem atque subdistinctionem, nostri tamen intelligunt, si longus fuerit sensus, duas vel tres subdistinctiones aut eo amplius fieri debere ante mediam distinctionem, veluti est in ista oratione: *Deus, qui B. Johannem Baptistam tua providentia praedestinasti, ut perfectam plebem Domino Christo praepararet: da quaesumus, ut familia tua hujus intercessione praeconis et a peccatis omnibus exuatur et eum quem prophetavit inveniat Dominum nostrum J.C.* Item oratio: *Omnipotens sempiterne Deus da populis tuis apostolorum tuorum Petri et Pauli natalem plena devotione venerari ut quorum doctrinis et confessione Trinitatis unius institutus est mundus eorum suffragantibus meritis divinae serviat Unitati per*

lectore de voorlezing aan tafel naar aanleiding van de woorden uit de Regel: *Fratres autem non per ordinem legant aut cantent, sed qui aedificent audientes*. (bl. 427). Hij noemt enkele klassieke en vroeg-Christelike grammatici, geeft een groot citaat uit Isidorus' De ecclesiast. officiis lib. 2 cap. 11 en behandelt daarna qualiter ratio legendi lectionem a magistris modernis traditur et docetur (bl. 430-433). Het stelsel is hier meer uitgewerkt, lijkt wel jonger. De toon van het 'ut ab eruditis viris didici' ontbreekt hier. Subdistinctio (punctus) en gravis accentus worden hier reeds, evenals in later tijd, als synoniemen gebruikt. De vraagzin moet geheel laag gelezen worden (als er dus in een langere vraag een interpunctie komt, mag dit niet zijn de media distinctio met de acutus, maar moet het de pauze met toondaling zijn) met alleen een sterke stijging op de laatste lettergreep, terwijl de zin die media distinctio met acutus heeft, bijna geheel op hogere toon gelezen moet worden (dit is ook, maar minder duidelik, in de brief gezegd). Op deze wijze heeft later in de kerkelike voordracht distinctio dus niet alleen de betekenis gekregen van modulatie voor de pauze, maar ook van

Dominum etc. etc. Item de Job: Post damna rerum..... consurgere facis (Vgl. voor dit voorbeeld S. Gregorii M. moral. lib. 28 in cap. 38 B. Job (Migne 76 : 445, 446).
Augustinus in libro III de doctrina christiana: *Sic distinguendum est* etc. [Hierna heeft Mittermüller in zijn uitgave een gedeelte weggelaten. Hij zegt ervan in een noot: Hic sequuntur fere quinquaginta sententiae partim prolixiores partim breviores partim perbreves ex duodecim Patrum et scriptorum antiquorum libris excerptae. Imprimis St. Augustinus, Virgilius, Priscianus, minus crebro Beda Ven., St. Ambrosius, Sergius, Donatus, Pompejus, Ovidius, Alcuinus, Statius afferuntur.] Dan volgt:
Ex tractatu Hildemari in Luca evangelista.
Quid existis in desertum videre et caetera - interrogatio sive percunctatio est; sed tripliciter iste locus distinguitur: Quid existis in desertum videre? arundinem vento agitatam? alio modo: Quid existis in desertum? videre arundinem vento agitatam? sive: quid existis in desertum videre arundinem vento agitatatam? Inferius: Quid existis videre? percunctatio; hominem mollibus vestitum? negatio. Duobus modis distinguitur: Quid existis? videre hominem mollibus vestitum? et caetera; vel: quid existis videre? hominem mollibus vestitum? Quantum ad historiam attinet, Johannes mollibus vestibus vestitus non erat; vestimenta enim ex pilis camelorum contexta gerebat. Wat volgt handelt niet meer over interpunctie.

1) Dit zal slaan op de brief aan bisschop Urso.

toonhoogte waarop een heel zinsdeel gelezen wordt: de subdistinctio is dan de lage, de media de tamelik hoge toon.

In de brief heb ik op bl. 71 noot de tekens gegeven zoals ik die in de op bl. 69 noot 1 genoemde drukken vond; naar welke hs. deze zijn weet ik niet. In de commentaar hebben de percontatio en de negatio hetzelfde teken, n.l. een uitgebreide circumflex; dit is het moderne teken voor de negatio (heeft een latere schrijver dit ingevoegd?), het ouderwetse was alleen: omlaagomhoog.

Voor de welluidendheid moet men wel eens enige kleine zinsdelen bij elkaar nemen onder een modulatie. (Latere schrijvers vermelden dit ook).

Terwijl Donatus (volgens H.) zegt dat er drie distinctiones in een zin moeten zijn, is de opvatting in Hildemar's tijd aldus, dat er twee of meer subdistinctiones voor de media kunnen zijn.

Het verschil met latere teorieën is, dat in de brief enige circumflexus op elkaar mogen volgen; in latere teorieën is er na de acutus slechts één teken van toondaling.

Een tweede verschil is, dat in latere teorieën de circumflexus het eerst komt en de gravis het laatst, uitgezonderd in speciale teksten.

Uit de inkonsekwentie met de tekens in de hss., blijkt dat deze onderscheiding slechts teorie is gebleven. Ik heb de betreffende plaatsen gezien in foto's van de twee Münchener hss. De codex Tegernseensis, die door Mittermüller in de 12e eeuw gesteld wordt, geeft in de brief voor alle drie het gewone vraagteken, dat hier de vorm heeft van een punt met drie boogjes erboven, welk bovenste teken hetzelfde is als het afkortingsteken voor de uitgang - ur; in de commentaar is dit alleen het teken voor de interrogatio, en hebben percontatio en negatio ongeveer de vorm van de gedrukte tekst hier, n.l. multis virgulis facta, en als vorm van de oude negatio staat daar het interroga-

tio-teken; echter is met dit laatste evenals met de nieuwe negatio geknoeid: er is iets uitgevlakt en dit er overheen geschreven. In de codex Fürstenzellensis, uit 1467, hebben brief en commentaar dezelfde tekens, n.l. de interrogatio het gewone vraagteken, in de rondere vorm die in de 15e eeuw veel voorkomt, en de percontatio, waaraan ook hier de moderne negatio gelijk is, ongeveer dezelfde vorm als in de andere codex; de oude negatio bestaat hier, als in mijn druk, uit twee virgae: omlaag - omhoog. Wat de punctatie der voorbeelden betreft handelen beide hss. gelijk: in de brief wordt na alle voorbeelden het interrogatieteken gebruikt, en in de commentaar in de eerste reeks van voorbeelden na de percontationes (quis accusabit enz., quis habitabit enz.) het interrogatieteken, en alleen bij de speciale behandeling der percontatio en negatio het passende teken (in mijn druk bl. 76 onder en 77 boven). In het 15e-eeuwse hs. ontbreekt de punt onder het modulatieteken ook na het voorbeeld, wat eigenlik onjuist is.

Uit deze brief komen we niet te weten hoe de modulatie presies was. De schrijvers over muziek in de M.E., wier werken gepubliceerd zijn door Gerbert[1)], spreken niet over deze recitatieftoon, die trouwens ook geen eigenlike zang was; men zeide dan ook: legere lectionem, orationem, epistulam, niet cantare. De Dominicaan Henri Denifle[2)] heeft over de lectietoon een en ander gezegd naar aanleiding van een 13e-eeuws Dominicaner hs., nl. de originele codex die de hele liturgie van de Dominicanerorde bevat, opgesteld door generaal Humbert en voltooid in 1256. P. Bohn[3)] heeft gepubliceerd een verhandeling uit een 15e-eeuws Kartuizer hs. (Trier, Stadtbibl. no. 1924) en enkele gegevens van een 15e-eeuws epistolarium, uit een Benedictijnerklooster afkomstig (Trier, Stadtbibl.), een 12e-eeuws epistolarium, en een 12e-eeuws evangeliarium (beide Trier, Dombibl.), in welke twee laatste muzieknoten erbij gezet zijn. Mettenleiter geeft een

1) Gerbert: Scriptores ecclesiastici de musica sacra, St. Blasien 1784, drie dln.
2) Kritische Bemerkungen zur Gersen = Kempisfrage 2 in Zeitschr. für katholische Theologie VII 1883 bl. 692 vg.; over de lectietoon bl. 710-720.
3) Das liturgische Recitativ und dessen Bezeichnung in den liturgischen Büchern des Mittelalters, in Monatshefte für Musikgeschichte XIX 1887, bl. 29 vg.

uittreksel uit een 15e-eeuws hs.[1] Nadere onderzoekingen zullen allicht meer hierover, en ook misschien wel uit ouder tijd, aan het licht brengen. Voorlopig zij het volgende opgemerkt.

De modulaties hebben elk hun naam: die van het zinseind heet *finis* of *finale*; bij een tweeledige verdeling komt behalve deze alleen in het midden (medius) een toonrijzing voor, die dan ook de naam van *mediatio* heeft; de derde modulatie, die aan de eerste pauze verbonden is, heet *flexa*. Andere namen voor de mediatio zijn *punctus elevatus* of *metron*; de laatste naam wordt echter ook wel, b.v. in het door Bohn uitgegeven Kartuizerhs., gebruikt voor de flexa. Denifle geeft de volgende notering voor de modus legendi lectiones bij de Dominicanen:

Flexa.
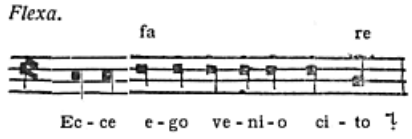
Mediatio (Metron)

Finis (Punctum).

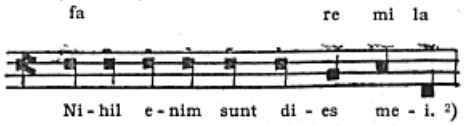

[2]

Idem bij éénlettergrepige woorden.

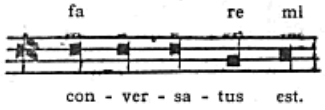

[2]

1) Modus legendi et accentuandi epistolas et evangelias secundum ritum ecclesiae Ratisponensis, in: Aus der Musikalischen Vergangenheit bayrischer Städte, Musikgesch. der Stadt Regensburg, 1866, bl. 78 vg. Ik gebruikte het eks. in de bibliotheek van Dr. D.F. Scheurleer, 's Gravenhage.

2) D. schrijft bij de finis de punt; voor de oudere tijd is puntkomma juister.

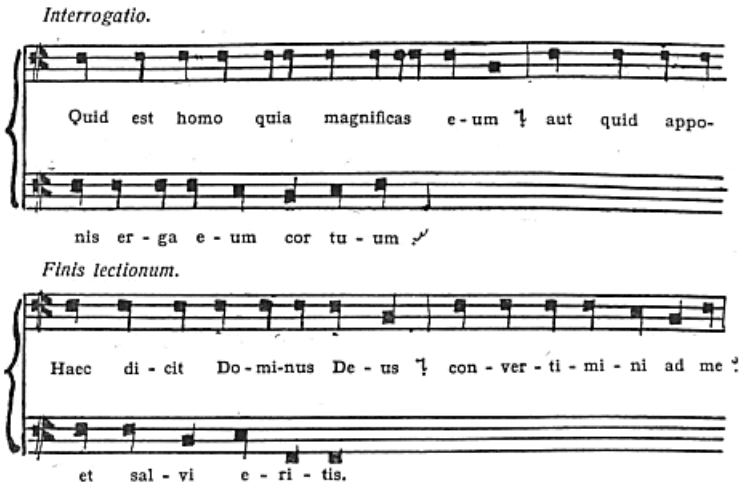
Interrogatio.
Quid est homo quia magnificas e-um aut quid appo-
nis er-ga e-um cor tu-um
Finis lectionum.
Haec di-cit Do-mi-nus De-us con-ver-ti-mi-ni ad me
et sal-vi e-ri-tis.

Deze soort van interpunctie[1)] komt in de codex voor alleen in die stukken die in de lectio-, oratio- of psalmtoon gelezen

1) Denifle maakt onderscheid (bl. 707) tussen Interpunction en Punctation; alleen het laatste woord geldt bij hem voor de middeleeuwse kerkelike leestekens. - 'Interpunctie' in onze zin is noch klassiek noch middeleeuws. Interpungere is bij de klassieken het plaatsen van punten tusschen de woorden; punct(u)are in de M.E. is in het algemeen 'punten plaatsen' en wordt ook gebruikt voor het inprikken van punten links en rechts van de bladzij, waartussen de vertikale schrijflijnen getrokken werden, maar betekent verder speciaal het plaatsen van de leestekens. Bij de 15e-eeuwse humanisten is punct(u)are nog het gewone woord. Sommige humanisten in de 16 eeuw gebruiken interpungere in de zin van het klassieke distinguere = tekens voor zinscheiding plaatsen, bv. Aldus Manutius in zijn Interpungendi Ratio, en Erasmus. In het Duits is dit woord overgenomen, de Fransen (ponctuation) en Engelsen (punctuation) hebben het middeleeuwse behouden. In het Ned. in de 16e en 17 eeuw nog veel punctuacie; tegenwoordig worden beide gebruikt. Deze onderscheiding van Denifle is m.i. dus niet gewettigd. Ook in andere punten, wat betreft de interpunctie, verschil ik met hem van mening: het artiekel is sterk polemies, de flexa wordt teveel op de achtergrond geschoven daardoor, èn doordat D. de historiese ontwikkeling der interpunctie niet kende.

werden. De lectietoon werd gebruikt bij het lezen van de Regel, de Constitutiones, het Martyrologium, de H. Schrift, en alles wat in het refectorium, of in het algemeen voor de broeders, voorgelezen werd.[1)]

De tonus currens of tuba, d.i., de toon waarop het begin voor de modulatie gezongen wordt en die de quint van de grondtoon vormt, de dominant dus, is hier de fa. Dus maken flexa en mediatio een sprong van een kleine terts (fa-re).

De Cisterciënsers namen volgens Denifle als dominant de la, dus gaat hier de modulatie over een grote terts (la-fa).

CISTERCIËNSERS

(ontleend aan de Benedictijnen).

Flexa.
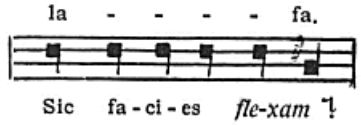
Mediatio
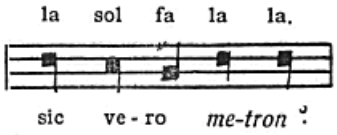
Finis

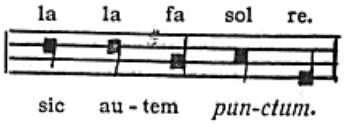

De Kartuizers hadden volgens Denifle als dominant ut en namen b mol aan, zodat het wordt:

1) Zeitschr. kath. Theol. VII bl. 711.
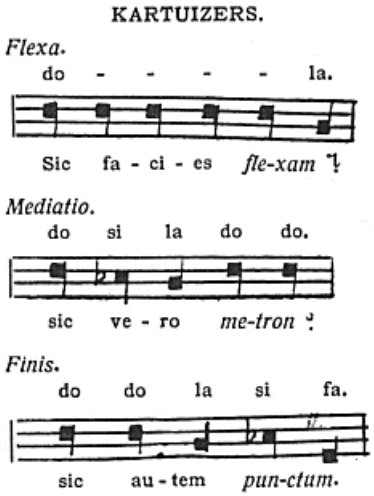
Volgens het door Bohn uitgegeven Trierse hs. echter is de dominant bij de Kartuizers la[1] en wordt dus[2] de flexa la-fa,

de mediatio la sol fa la la quando ultima gravatur

1) Monatshefte f. Musikgesch. XIX bl. 61, maar B. noemt dit ook Eine besondere Eigentümlichkeit, die aber zugleich auf ein hohes alter dieser Singweise hindeutet.... Als man später die Dominante.... auf c verlegte, konnte der punctus versus ohne Veränderung der Tonstufen.... nicht mehr erhalten, von woher sich dann auch die verschiedenen Varianten für diese Flexion herleiten lassen. (bl. 66).
2) Ib. bl. 61-62. Et sciendum quod in ordine carthusiensi habentur tres pausationes sive positurae in lectura divini officii, quarum prima sic figurata ⁊ vocatur *punctus circumflexus*, secunda sic figurata ⁘ vocatur *punctus elevatus*, tertia, quae est in fine orationis, vocatur *versus* (;). Est notandum, quod istae tres punctationes in libris correctis divini officii ordinis carthusiensis punctatis legendis in suis locis debitis collocantur. Primus punctus ⁊ vocatur a gramaticis media distinctio, metrum sive coma. Secundus punctus ⁘ vocatur subdistinctio, punctus sive colum, id est membrum. Tertius punctus; vocatur plena distinctio, versus et periodus. Primus debet fieri, quando sensus orationis est incompletus. Secundus fit, quando sensus orationis est satis completus, sed aliquid bene potest addi. Tertius fit, quando oratio est totaliter completa. Verbi gratia dicendo sic: Cum inter virtutes caritas obtineat principatum ⁊ non est sine ipsa virtutum possessio ⁘ in qua est omnium illarum posita certitudo; Verum tamen iste modus non servatur ubique in ordine carthusiensi, sed facienda sunt puncta, sicut sunt signata in libris divini officii correctis in ordine, et non secundum voluntatem legentis. Item nota, quod coma fit, quando sententia est dependens et suspensiva; colum sive cola, quando sententia est stans et perfecta, sed adhuc dependere videtur; periodus vero dicitur distinctio finitiva, quando amplius sententia non dependet.
Hoc viso dicendum est de oratione, quae sic dividitur: Orationum alia interrogata, ut quo vadis? alia absoluta, ut sortes currit. Si oratio sit interrogata, an habet unam distinctionem an plures. Si unam, habet in fine *punctum versum*, ut Domine quo vadis? Si habet plures distinctiones, omnes, quotquot sunt, habent *punctum circumflexum*, sed ultima semper habet *punctum versum*, qui distinguitur quod, si ultima sillaba sit gravis, non habet nisi unam notulam ut Domine quo vadis? Si vero sit acuta, tunc habet notulam duplicem sive geminatam, ut ubi est rex ⁝ Quid tu vides Amos ⁝ Item nota, quod *punctus elevatus* nunquam debet, nec potest esse in oratione interrogata post interrogationem. Item oratio interrogata perdit vim suam interrogationis, quando ponitur materialiter. Verbi gratia: Et non dixit Jesus: Non moritur; sed: Sic eum volo manere donec veniam, quid ad te, licet quod ad te non ibi accentuatur interrogative sed absolute, et sic in consimilibus. Si vero oratio sit absoluta, id est non interrogata, hoc est duplex, an ipsa habet unam distinctionem an plures. Si unam, habet in fine *punctum versum depressum*; si plures, et hoc duplex, aut habet duas distinctiones vel tres an quattuor sive quinque et sic procedendo ultra. Si duas, prima distinctio habet *punctum elevatum*, et ultima *versum*; si tres, prima habet *punctum circumflexum*, secunda *elevatum*,

of	la sol fa la	quando ultima acuitur

tertia *versum*. Si quattuor, prima distinctio habet *elevatum*, secunda *circumflexum*, tertia *elevatum*, quarta *versum*. Si oratio habet quinque distinctiones, prima habet *circumflexum*, secunda *elevatum*, tertia *circumflecum*, quarta *elevatum*, ultima semper habet *versum*; et sic procedendo in talibus alternando, nisi quod duo puncti *elevati* sibi invicem non succedant. Et ita quod semper punctus ante ultimam distinctionem sit elevatus, nisi oratio esset interrogata, ut dictum est. Nota tamen, quod, si in una clausula sint plures parvae distinctiones per cola et comata, omnes, quotquot sint, ante penultimam possunt habere successive punctum circumflexum, dum tamen penultima elevatur, ut hic: Vigilate ˙ state in fide ˙ viriliter agite ˙ confortamini ˙. et omnia verba in caritate fiant; vel hic: Caritas non emulatur ˙ non agit perperam ˙ non irritatur ˙ non cogitat malum ˙ non gaudet super iniquitate ˙. congaudet autem veritati; Item nota, si distinctio sit nimis prolixa, lector poterit pausare per unum parvum punctum, quotiens voluerit, sustentans aequaliter in tono tubae. Sed caute caveat, quod hoc faciat congruenter, quoniam si taliter pausaret inter substantivum et adjectivum vel inter suppositum et appositum sibi invicem contigua insipienter ageret et reprehensibiliter haberetur et confusione dignus. Sequitur, quomodo lectiones pronuntientur in matutinis:

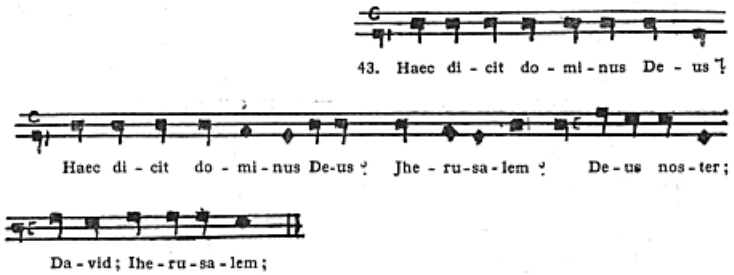

Lectiones in matutinis leguntur per tubam de a la mi re et habent circumflexum: *la fa*, elevatum: *la sol fa la la*, quando ultima gravatur, *vel* la sol fa la, quando ultima acuitur. Et habent finem, id est versum la sol sol re, quando ultima gravatur, vel la sol quando ultima acuitur, ut David etc. Tamen si oratio sit interrogata, habet versum *la sol fa sol la* sive ultima sit gravis sive acuta; hoc tamen notato, quod si ultima sillaba sit acuta, ipsa ultima sillaba habet duas ultimas notas ligatas sub se, scilicet *sol la*. Et sciendum, quod ad modum lectionis in matutinis leguntur benedictiones cereorum, cinerum et ramorum et orationes, quae istas benedictiones sequuntur, lectio mensae, evangelii mandati, lectio post nonam in claustro, orationes super novitium, exorcismus salis et aquae cum suis orationibus, capitula omnia, versus Suscipe me etc., epistolae in nudo officio, omnes orationes, quas submissa voce dicimus ad horas, lectiones et orationes pro defunctis, lectiones ad missam et omnes orationes, quas in conventu submissa voce dicimus; hoc excepto, quod lectiones pro defunctis, lectiones in matutinis tribus diebus ante pascha, lectiones in missa finiuntur in *ut*, ut: *re mi re ut*, quando ultima sillaba gravatur, vel in *re*, ut: *re mi re*, quando acuitur. Item finis exorcismi non habet versum sed circumflexum, sicut et conclusiones omnium orationum submissa voce dicendarum et sequens Benedicamus Domino. Et nota, quod, si inveniantur pauciores quam notae supradictae requirunt, debent accipi ultimae notae ad numerum principum sillabarum, in quibus sillabis pluries duae breves pro una longa computantur, ut pertinebit. Sciendum etiam quod collectae de missa, de laudibus et vesperis, quae quandoque alta voce dici debent, habent elevatum, ubi lectiones habent circumflexum et econverso. Et ideo quando dici debent submissa voce seu submisse, debent puncta scripta mutari, id est fieri de elevato circumflexus et de circumflexo elevatus, et finis orationis debet habere versum; sed finis conclusionis semper habet in talibus circumflexum. Notandum praeterea, quod per tubam de *c f fa ut* pronuntiantur preces ad omnes horas, ad pretiosa post primam, ad gratias reddendas. Item psalmodia pro defunctis et alias submissa voce dicenda. Item responsoria et versiculi pro defunctis, benedictiones in matutinis ad confessionem missae, ad inductionem et professionem faciendam novitio et ad cetera submissa voce in conventu dicenda, sive sint versiculi sive antiphonae, incipit tuba in *c f fa ut* et habent omnia talia in fine circumflexum semiditonum in *fa re*, si ultima sit gravis. Si vero sit acuta, habet circumflexum semitonium in *fa mi*. Tamen in istis orationes pronuntiantur sicut in matutinis, excepto quod finis conclusionis habet circumflexum semiditonum pro diatessaron, in *fa re* pro *sol re*. Item pater noster in vesperis et laudibus pronuntiatur sicut lectiones in matutinis excepto, quod in fine habet circumflexum semiditonum in *fa re* dicendo: Et ne nos in ducas in tentationem. Item sciendum, quod tubae epistolarum et evangeliorum et orationum in missa incipiunt et sunt in *a la mi re* per la sicut prius. Isti versus sequentes ostendunt octo tonos cum tubis suis in responsoriis cum versibus suis.

de finis		la sol sol re	quando ultima gravatur
	of	la sol	quando ultima acuitur, bv. David
de interrogatio		la sol fa sol la	(als de laatste syllabe acuut is, heeft deze sol-la allebei).

Soms zijn de modulaties anders: het Trierse hs. meldt dat lectiones pro defunctis, lectiones in matutinis tribus diebus ante pascha, lectiones in missa finiuntur in *ut*, ut: *re mi re ut*, quando ultima sillaba gravatur, vel in *re*, ut: *re mi re*, quando acuitur.

Ook kunnen de modulaties op een andere plaats komen, n.l. de flexa aan het eind, (dus als bij Hildemar) zoals het geval is volgens het Trierse hs. bij de exorcismus salis et aquae, de orationes submissa voce dicendae en het sequens Benedicamus Domino. Of flexa en mediatio kunnen van plaats wisselen:

Sciendum etiam quod collectae de missa, de laudibus et vesperis, quae quandoque alta voce dici debent, habent elevatum (d.i. de rijzing) ubi lectiones habent circumflexum (d.i. de eerste daling) et e converso. Wanneer ze echter niet alta voce, maar submissa voce (zacht) gelezen worden, wordt het weer omgedraaid, d.w.z. men moet dan waar het hs. een flexa heeft, met mediatio lezen en omgekeerd: debent puncta scripta mutari, id est fieri de elevato circumflexus et de circumflexo elevatus, et finis orationis debet habere versum; sed finis conclusionis semper habet in talibus circumflexum.

[Hetzelfde, beknopter, in het caput *Quomodo pronuntiantur benedictiones* in Statuta ant. Ord. Carth. I cap. 8 § 9. Op de Kon. Bibl. in Den Haag is een incunabel van de Statuten die deze int. toepast. Over de vraagzin I cap. 50.]

Het kan onderscheid maken of de laatste lettergreep van nature gravis of acutus is, in het eerste geval daalt de flexa la-

ger, n.l. een kleine terts (fa-re), in het tweede slechts een kleine seconde (fa-mi); - vgl. ook Denifle bl. 716-717, die beweert dat een eenlettergrepig woord of een indeclinabile nooit flexa heeft; - aldus heeft het lettergreepaccent weer invloed op de modulatie. Dit lezen we ook in Hildemar's brief, en vgl. de muzieknoteringen hierboven.

Volgens het Trierse hs. werden Brieven en Evangelieën ook op de lectietoon voorgedragen. De gewone evangelie- en episteltoon heeft echter geen flexa. (Bohn bl. 67, Denifle bl. 719, maar Wurden dieselben im Breviere als Lectionen gesungen, so tritt alsogleich auch die flexa ein. Denifle bl. 719 noot.) Volgens het door Mettenleiter besproken hs. worden vragen in de epis tels en evangelieën zo gezongen: fa fa fa fa fa sol la sol.)

Dus: de liturgiese voordracht kende òf alleen: de stemdaling aan het slot en de stemrijzing in het midden, òf ze kende bovendien nog een derde modulatie, ook omlaaggaande, die door het flexateken aangeduid werd. Voor een afwisseling van rijzing en daling was nu op de volgende wijze gezorgd. Een korte zin heeft alleen mediatio (rijzing) en finis (daling); zie de voorbeelden op bl. 89. Zijn er in de zin twee pauzes, dan heeft de laatste de mediatio, de eerste de flexa. In een langere zin gaat het om en om, maar zodanig dat altijd de laatste pauze voor de finis de mediatio (rijzing) is. Behalve in een vraagzin, want

omdat daar de eindmodulatie omhooggaat, hebben alle vorige modulaties een daling, en wel de flexa. En ook in de mededelende zin mogen alle modulaties vóor de mediatio, wanneer er veel kleinere zinnetjes zijn, de flexa zijn.

Denifle neemt aan dat de interpunctie later in de tekst aangebracht werd. Voor punctator nam men een muziekaal man. Dietger (Theogerus) die met Heimo op bevel van abt Willem van Hirschau 11e eeuw de boeken moest punctare,[1] was een musicus. De armarius (bewaarder der boeken en hoofd van de schrijfschool) was tegelijk cantor.[2] Het liber ordinis S. Victoris van Parijs, zegt dat de armarius de boeken zorgvuldig verbeteren en interpungeren moet: Libri communes.... quos praecipue Armarius diligenter emendare debet et punctare, ne fratres in cotidiano officio ecclesiae sive in cantando sive in legendo aliquod impedimentum inveniant.[3] Bij de Dominicanen droeg het officium cantorum aan de cantor op, de boeken die voor de dienst gebruikt werden te korrigeren in cantu et verbis et punctationibus et accentibus.[3]

Bij het punctare moest men dus aan het eind van de zin beginnen en van achteren teruggaande, beurtelings mediatio en flexa plaatsen (of enige flexa achter elkaar). Daar een te snelle opvolging der modulaties eentonig is, nam men ook wel enige korte zinnetjes van een samengestelde zin bij elkaar; of deze werden onderling alleen gescheiden door een punt, die enkel pauze zonder modulatie aanduidt. (vgl. het Kartuizerhs.). Deze samenvoeging schijnt dikwels vrij willekeurig te zijn. De punctator kon hierin zijn gehoor, zijn ritmegevoel volgen. Want voor alles moet men bedenken dat, al zijn flexa en metron dan ook oorspronkelik de tekens respectievelik voor na het comma en na het colon, men ook in Latijnse hss. dikwels minder een syntaktiese en meer een ritmiese zinsverdeling maakte, b.v. in de volgende zinnen die grammaties uit een lid bestaan, maar ritmies uit twee: Nam haec exterior consolatio ? interioris et divinae

1) Trithemius: Vita Theogeri, in Mon. Germ. 8, 12, 451.
2) K.O. Meinsma: Middeleeuwse bibliotheken, diss. Amsterdam 1902, bl. 34.
3) Du Cange: Glossarium i.v. punctare.
3) Du Cange: Glossarium i.v. punctare.

consolationis non modicum detrimentum est. - Nam omnes deliciae mundanae ⁝ aut vanae sunt aut turpes. - In ferialibus quoque diebus ⁝ [1] iacemus prostrati a Sanctus usque ad Agnus. Het citaat op de volgende bladzijde is naar spreekmaten verdeeld.

Het flexateken in hss. ben ik niet tegengekomen voor de 12e eeuw. Wagner[2] noemt een 11e-eeuws lectionarium uit St. Martin te Tours (Parijs Bibl. nation.) dat het heeft. Het voorbeeld dat hij geeft is uit de brief van Paulus aan de Hebreeën en heeft de flexa aan het zinseind,[3] dus volgens Hildemar's teorie.[4] In overeenstemming hiermee is ook het teken dat aan het vraagteken voorafgaat, niet de flexa maar de punt. Dit citaat is dus uit een epistel. Ik stel mij voor dat Hildemar ook het oog had op de voordracht van evangelieën en epistelen, maar waarschijnlik had men dan toen voor de circumflexus nog niet dit teken, maar de puntkomma, die ook latere handschriften aan het zinseind hebben. Dus eerst de gelijkblijvende lage toon, de gravis, die ook in de muziek wel door een punt voorgesteld wordt, daarna de toonrijzing, de acutus, en aan het slot de daling, de

1) Vgl. hieronder op bl. 163: In dien tiden ⁝

2) P. Wagner geeft in de tweede druk van Neumenkunde, uitgekomen als tweede deel van Einf. in die Gregorianischen Melodien, 1912, een hoofdstuk over Die lateinischen Lektionszeichen bl. 82-94. Als zijn bronnen noemt hij de facsimile-uitgaven van Antonio Staerk, O.S.B.: Les manuscripts latins du Ve au XIIIe 'siècle conservés à la bibl. imp. de Pétersbourg 1910 en van J. Thibaut: Les monuments de la notaton ekphonétique et neumatique de l'Eglise latine 1912. Het laatste werk heb ik niet kunnen krijgen ter bestudering. Teoretiese bronnen noemt W. niet. Ik heb mij bij mijn beschrijving voornamelik gehouden aan de genoemde teorieën, die met mijn nasporingen in hss. over het algemeen overeenstemmen.

3) In strijd hiermee is hetgeen Wagner bl. 89 zegt: Der punctus circumflexus ..... steht niemals am Ende eines Gedankens.

4) Is misschien een parallel te vinden in het feit, dat ook de oudste muziekteorie, nl. die van Hildemar's jongere tijdgenoot Aurelianus Reomensis 2e helft 9e eeuw (Gerbert Scriptores I) andere namen heeft voor de muziektekens, de neumen, als de latere muziekleren? Het teken nl. dat bij Aurelianus gravis heet, is bij de lateren flexa, terwijl zijn circumflexus later torculus heet, zie de vergelijkende tabel bij Wagner l.c. bl. 108. Over het algemeen variëren de namen in middeleeuwse teorieën veel; vgl. verder de namen van de 16e-eeuwers Ornitoparchus, Rhau, Faber, Lossius, behandeld bij Fleischer I bl. 98-99.

puntkomma. Later zal daar dan bijgekomen zijn een tweede, enigsins andere toondaling, waarvoor men een teken (⸮) aan de muziek ontleend heeft. Deze flexa en de versus wisselen dan, naar gelang van de tekst. Maar de epistel- en evangelietoon hield het bij één soort van toondaling, waarvoor gewoonlik de; maar in dit hs. de flexa geschreven wordt. Uit fol. 3r. (Wagner bl. 86):

> Quomodo autem audient · sine praedicante ⸗ Quomodo vero praedicabunt nisi mittentur ⸗ Sicut scriptum est ⸮ Quam speciosi pedes evangelizantium pacem ⁝ evangelizantium bona ⸮ Sed non omnes ⁝ oboediunt evangelio ⸮ Isaias autem dixit ⸮ Domine ⁝ quis credidit auditui nostro ⸗ Ergo fides ⁝ ex auditu ⸮ enz.

In de voorlaatste zin komt voor het vraagteken de mediatio, maar dit is een biezonder geval, hier is een aanspraak, die toonrijzing heeft. (Vgl. op bl. 163: Broeders ⁝)

In 1878 reeds is met de hs. interpunctie door Guignard[1] uitgegeven een 12e-eeuws hs. te Dijon, afkomstig uit de abdij van Cîteaux, bevattende de Regula S. Benedicti en andere geschriften van Cisterciënsers. De Regula alleen heeft de flexa.[2] De flexa komt ook niet voor, zoals de regel is bij de evangelieen epistelтoon, in 3 evangeliariën in het aartsbissch. Museum te Utrecht (n.l. het evang. S. Lebuini misschien 9e-10e eeuw,[3] evang. S. Ansfridi 11e eeuw, evang. S. Bernulphi 11e eeuw) en in een evangeliarium (Den Haag Kon. bibl. 76 E 17), geschreven in het Frans-Duitse grensgebied ± 1100.[4] Het evan-

1) Ph. Guignard: Les monuments primitifs de la Règle Cistercienne, in Analecta Divionensia, Dijon 1878. Guign. reeds noemde ze flèxe en mètre en wees op het belang ervan om deze tekens in hs. uitgaven te behouden (Préface p. II note en p. LXXII).
2) Ook de Utrechtse incunabel E. fol. 236 bevat o.a. een Regula benedicti, een druk van ± 1500, met flexae.
3) Facs. bij Schöngen. Gesch. Ond. in Ned. bl. 113.
4) Zie ook de facs. bij Steffens: Lat Pal. In 59a noemt St. ten onrechte het vraagteken niet.

geliarium van Egmont, 10e eeuw,[1] heeft verschillende, misschien wel drie, interpuncties over elkaar, uit verschillende tijd, zoals aan de kleur van de inkt te zien is. De oudste interpunctie is de eenvoudige tweeledige: bovenpunt voor het zinseind en punt in het midden tamelik onderaan voor de pauze in de zin, hoofdletter alleen bij een grotere afdeling, b.v.: (Matheus) fol. 21v.:

> Defuncto autem herode . ecce angelus domini apparuit in somnis ioseph in Aegypto dicens · Surge et accipe puerum et matrem eius . et vade in terram israhel · defuncti sunt enim qui quaerebant animam pueri · qui consurgens accepit puerum et matrem eius . et venit in terram israhel · Audiens enz.

Later is boven de benedenpunt een acutus gezet en onder de bovenpunt een komma; misschien zijn sommige van deze komma's en waarschijnlik ook verschillende vraagtekens al van de eerste hand. Een aardig voorbeeld ervan hoe dit in zijn werk ging op folio 22 v. Hier stond na ‘me’ in een uitroep van verwondering eerst alleen de bovenpunt om het zinseinde aan te duiden; later is om de toonrijzing weer te geven een acutus er boven gezet die dus hier heel in de hoogte is komen te staan. Zo zien we het ontstaan van het uitroepteken.

> iohannes autem prohibebat eum dicens · Ego ad te debeo baptizari . et tu venis ad me ⁝ respondens autem iesus dixit ei ·

Met zwartere inkt is nog na autem het teken ⁝ ertussen gekriebeld en boven de punt na baptizari een virgula / en onder de punt na ei een komma. De ene hand schreef blijkbaar boogjes, de andere streepjes voor de acutus. Het vraagteken heeft de vorm van de dubbele acutus, maar achterin, b.v. op fol. 199 v., meer de jongere rondere vorm. De flexa die gewoonlik in evangelie- en epistelteon niet gebruikt wordt, komt maar hier en daar voor, en is waarschijnlik door een latere hand achter de punt gezet, inplaats van, zoals gewoonlik gebeurt, erboven; b.v. op fol. 110 r.:

> Nolite timere · Ecce enim evangelito vobis gaudium

1) Den Haag Kon. Bibl. 76 F. 1.

magnum quod erit omni populo . quia natus est vobis hodie salvator . qui est christus dominus in civitate david ⁊ Et hoc vobis signum ⁊ Invenies enz.

Wel komt de flexa weer geregeld voor in een hs. uit de 12e eeuw van Gregorius' Expositio Ihezechihelis en Homiliae.[1)]

Ab ipso enim salutem et priores quaesierunt . et praesentes querunt ⁊ et benedictum qui venit in nomine domini confitentur
:
quoniam una spes · una est fides praecedentium atque sequentium populorum · Nam sicut illorum peccata passione ac resurrectione sanata sunt : ita nos praeterita passione illius · ac permanentis in saecula resurrectione salvamur · Quem enim priores nostri ex iudaico populo crediderant · atque amaverant venturum : hunc nos et venisse credimus et amamus ⁊ eiusque desiderio accendimus : ut eum facie ad faciem contemplemus.

Meestal is hier dit sisteem, zoals het Trierse hs. het uiteengezet heeft. Maar ook wel eens komt de flexa na de mediatio, of er zijn 2 flexae + mediatio (Expositio: fol. 56 v. kol. 1) of mediatio - flexa - flexa - mediatio (fol. 64v. kol. 2).

Daarentegen komt de flexa weer niet voor en evenmin de mediatio in een Utrechts hs. uit de *elfde* eeuw van Gregorius' Moralium in Job [de mediatio wel in het later, ± 1200, ingevoegde eerste blad], terwijl beide wel staan in twee 15e-eeuwse hss. van hetzelfde werk, ook in de Utrechtse bibliotheek, n.l. een uit 1448 van de kanunniken in Utrecht en een uit de 15e eeuw van een Kartuizerklooster bij Utrecht. Het hs. uit 1448 schrijft de mediatio als een dubbelpunt, het andere hs. heeft de punt met boogje erboven; beide hebben ook nog de enkele punt voor pauze zonder toonverschil, dus volkomen het uitgewerkte sisteem, zoals in het besproken Kartuizerhs. geleerd wordt.

Valt het optreden van de flexa misschien samen met het begin van het Gotiese schrift? Bij een nader onderzoek van de hss. op dit punt zal men dus moeten letten: 1° op de tijd, 2° op de aard van de tekst, daar immers niet alle teksten flexa hebben kunnen.

Wenden we ons nu tot het slot van Hildemar's brief, waar het vraagteken behandeld wordt.

1) Den Haag Kon. Bibl. 78 D 45. Dit citaat uit Homiliae fol. 88 v. 1e kolom.

De paleografieboeken vermelden dat het vraagteken in de 8e[1] of 9e eeuw in gebruik komt. Van het grote aantal fac-simile's dat ik gezien heb, is er ook geen van vóor eind 8e eeuw waarin ik het tegengekomen ben. Wel hebben vele hss. van de 9e eeuw en later nog het gewone zinseindteken. Hildemar nu geeft zelfs drie verschillende tekens: voor de zinvraag, voor de woordvraag en voor de negatio. In de commentaar zijn de tekens voor de beide laatste hetzelfde.

In Karolingies schrift schijnt deze onderscheiding van zinen woordvraag niet toegepast te zijn. Wel enigsins in het West-Gotiese en in het Beneventaanse[2] schrift. Loew wijdt in zijn uitvoerig werk over The Beneventan script een lang hoofdstuk aan de interpunctie bl. 227-274. Het is het schrift dat ontstond in het hertogdom Benevento eind 8e eeuw en bijna 5 eeuwen in gebruik is gebleven in de kloosters en scholen van Zuid-Italië en ook wel in Dalmatië.

In het gewone spreken nu is de modulatie bij zin- en woordvragen verschillend. De mededelende zin daalt tot de grondtoon en geeft, evenals een muziekstuk dat in de grondtoon sluit, een bevredigend slot. De vraagtoon blijft zwevend, alsof iets onaf is, en inderdaad is dit, psychologies beschouwd, ook het geval. Het antwoord pas, dat verwacht wordt, geeft het bevredigende slot. Bij de woordvraag nu valt de hoofdaandacht op het vragend voornaamwoord of vragend bijwoord, dat vooraan de zin staat. Dit is het onzekere, en heeft de hoogste toon; van hier af daalt de toon enigsins en komt ook aan het eind niet meer tot dezelfde hoogte terug. Bij de zinvraag is het de hele zinsinhoud die onzeker is, waaromtrent men uitsluitsel verlangt. De zin in zijn geheel, en dus vooral aan het slot, waar de verwachting het meest gespannen is en de oplossing komen moet,

1) Loew, bl. 243 en 251 noot 1, noemt als oudste voorbeelden het lectionarium van Karel de Grote uit 781 (Parijs, Nouv. Acq. lat. 1203) en de Maurdramnus bijbel in Amiens van ± 780, geschreven in Corbie.

2) In de paleografieboeken gewoonlik, in navolging van Mabillon, Longobardies schrift genoemd, of ook wel Cassinees. Waarom Loew aan de naam Beneventaans de voorkeur geeft, zie aldaar bl. 25 vg. - Onder de naam Longob. zijn dikwels ook andere schriftsoorten gebracht, als West-Goties, Corbie, Sankt-Gallies.

is stijgend, met dien verstande, dat de hoogste stijging op de laatste geaccentueerde syllabe, niet altijd dus op het laatste woord valt.[1)]

In het Beneventaanse schrift nu zien we deze modulatie geplaatst boven de hoogste lettergreep.[2)] Dit is dus bij percontatio boven het vragend vrnw. of -bijw., bij interrogatio boven het laatste geaccentueerde woord. Aan het eind van de zin komt aanvankelik alleen de gewone pauze-aanduiding,[3)] dat is de punt, of een der genoemde combinaties b.v. ·; Loew geeft o.a. deze voorbeelden:

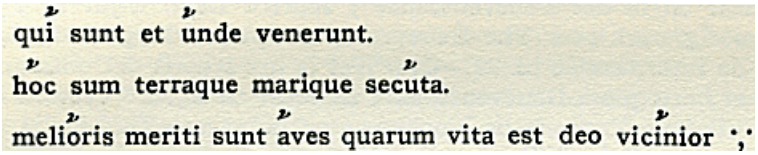

qui sunt et unde venerunt.
hoc sum terraque marique secuta.
melioris meriti sunt aves quarum vita est deo vicinior

Een verschillende behandeling van interrogatio en percontatio heeft ook het West-Gotiese schrift. De meer gemarkeerde toonrijzing naar het eind toe van de interrogatio wordt op de voor ons gewone wijze door een teken na de zin weergegeven:

sic respondes pontifici ·/

een dubbele acutus dus, ter aanduiding van de biezondere stijging; terwijl de slechts even stijgende en dan dalende toon aan

1) Ik geef hier slechts een zeer ruwe schets. De modulatie van de vraagzin is een hele studie op zichzelf. In de verschillende talen en de dialekten dier talen zijn er grote verschillen in de modulatie. Toch is er een gemeenschappelike grondtrek, die in het psychiese zijn oorzaak vindt.
2) Loew bl. 239.
3) Als een parallel citeer ik hier het gebruik in het Armeens uit: A. Meillet: Altarmenisches Elementarbuch 1913, bl. 126 § 150: Die Frage hat kein grammatisches Merkmal und wurde wahrscheinlich durch keine Tonerhöhung am Ende des Satzes gekennzeichnet; die betonte Silbe des Wortes, auf das die Frage bezogen wird, wird gehoben, an welcher Stelle es auch sei, und diese wird durch das Zeichen ᵒ (das parojk) über dem Vokal dieser Silbe angedeutet; dieses Zeichen findet sich schon in den ältesten Handschriften (s.A. Meillet: Sur quelques évangéliaires arméniens accentués, in Mémoires orientaux publiés par l'École des langues orientales 1905)..... 151 Ist ein Interrogativ vorhanden, dann steht das Zeichen, welches die Tonerhöhung bezeichnet, darauf.....

het eind van de percontatio wordt weergegeven door een circumflexe boven de syllabe:

quid hoc fecîsti:
unde estîs.,[1)]

na de zin alleen de pauze-aanduiding.

Begin 11e eeuw komt in het Beneventaanse schrift de neiging op, ook nog na de vraagzin een modulatieteken te zetten,[2)] b.v.:

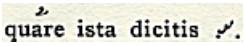

quare ista dicitis

en in de latere hss. is dit het gewone systeem; het bovengeschrevan teken heeft nu vaker de vorm ✓ dan ⸗ (Loew bl. 146).[3)]

Voor de pauze-aanduiding onder het modulatieteken heeft het hier gegeven voorbeeld .. Ook wel komt voor een enkele punt of ⁘ onder het modulatieteken.[4)] Dat het bovenste speciaal de toonrijzing aanduidt en het onderste de lengte der pauze, blijkt hieruit dat de beste schrijvers in een vraagzin die uit verschillende delen bestaat, na de eerste delen de enkele punt + modulatieteken , na de slotvraagzin de puntcombinatie + modulatieteken geven, b.v.:

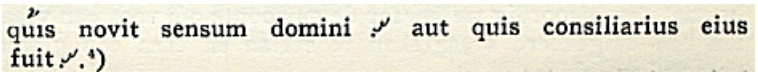

quis novit sensum domini aut quis consiliarius eius fuit[4)]

Bij de interrogatio, waar immers de toonrijzing aan het eind van de zin komt, verdwijnt nu, als het modulatieteken op de punt na de zin gezet wordt, het teken boven het woord dat aan het eind van de zin de hoogste toon heeft.[5)] Dus een zin als:

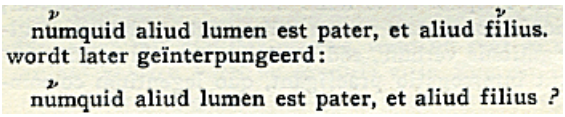

numquid aliud lumen est pater, et aliud filius.
wordt later geïnterpungeerd:
numquid aliud lumen est pater, et aliud filius ?

numquid aliud lumen est pater, et aliud filius.
wordt later geïnterpungeerd:
numquid aliud lumen est pater, et aliud filius ?

1) Loew bl. 253 en 103.
2) Loew bl. 245.
3) Deze haakvorm komt ook wel, elders, voor als het teken voor de acutus of mediatio, dus inplaats van het ronde boogje.
4) Loew bl. 245 noot 5.
4) Loew bl. 245 noot 5.
5) Loew bl. 250 j.^{o} 247. Het is jammer dat Loew in zijn voorbeelden gedeeltelik moderne interp. geeft; of de komma in het hs. voorkomt weet ik dus niet.

Het echt melodiese, en geensins syntaktiese, karakter van het boventeken blijkt ook hieruit dat het gebruik ervan volstrekt niet beperkt is tot vraagzinnen, maar dat ze boven elke van hoog naar omlaag gaande syllabe gezet worden, dus ook in uiten aanroepen en bevelen:[1)]

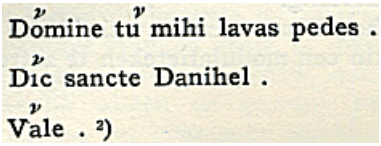
Dómine tú mihi lavas pedes .
Díc sancte Danihel .
Válе . [2)]

Domine tu mihi lavas pedes .
Dic sancte Danihel .
Vale .[2)]

Op bl. 258-270 geeft Loew een overzicht van de niet-Beneventaanse hss. die een boventeken hebben, maar de meeste van deze hss. hebben z.i. toch enige connectie met Benevento. Uit onze buurt noemt hij een 11e-eeuws evangeliarium in Brussel (no. 9219) afkomstig uit Aken, dat een teken heeft boven quid en quomodo, en b.v. de volgende zin aldus moduleert:

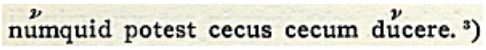
númquid potest cecus cecum dúcere. [3)]

numquid potest cecus cecum ducere.[3)]

Er is wel beweerd dat deze Beneventaanse interpunctie afkomstig is uit Spanje. Loew verwerpt deze opvatting. Het West-Gotiese sisteem is anders dan het Beneventaanse.[4)] In Spanje bestaat tegenwoordig weliswaar de gewoonte om voor een vraagzin een omgekeerd vraagteken te zetten en erna een gewoon vraagteken, aldus:

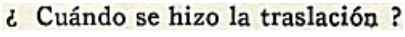
¿ Cuándo se hizo la traslación ?

Cuándo se hizo la traslación ?

maar dit gebruik meent Loew op goede gronden dat pas omstreeks het midden van de 18e eeuw ontstaan is. Arevalo b.v. schrijft in 1791: Hispani nunc hunc morem invehere conantur, ut interrogationis consuetam notam relinquant quidem post ultimum interrogationis verbum, sed eandem notam inversam verbo unde incipit interrogatio praefigant, quo legentium commo-

1) Vgl. de acutus na een aan- of een uitroep in het lectionarium van Tours en in het evang. van Egmond, besproken resp. op bl. 90 en 91.
2) Loew bl. 241 noot 1.
3) Loew bl. 268.
4) Loew bl. 103, 253 en 254.

do consulant.[1] M.i. wijst ook de vorm van het teken er op, dat het in de tijd van de boekdruk ontstaan is, immers bij de druk is het het gemakkelikst een reeds bestaande vorm eenvoudig omgekeerd te zetten, terwijl volgens de opvatting die m.i. in de middeleeuwen heerste, dit modulatieteken *onder* het pauzeteken geen zin zou hebben.

Loew nu werpt de veronderstelling op dat de Beneventaanse monniken deze manier van melodie-aanduiding overgenomen hebben van de Grieken.[2] Er was inderdaad veel kontakt tussen Grieken en Zuid-Italianen. Griekse kloosters bestonden er in Capua en in Vallelucio dichtbij Monte Cassino. Het Griekse schrift kende een veel uitgebreider sisteem van melodie-aanduiding boven de woorden, de z.g.n. ekphonetiese tekens, d.i. voordrachttekens. Voor de modulatie bij woordvragen, imperatief, uit- en aanroep gebruikte het Grieks volgens Praetorius[3] gewoonlik de *ὀξεῖα* / en soms de *συρματική* ˆ, voor de zinvragen andere tekens. Het Beneventaans heeft voor beide soorten van vragen hetzelfde teken, maar dit teken lijkt zeer veel op de *συρματική* en wordt in soortgelijke gevallen gebruikt.

Ofschoon de Beneventaanse hss. hetzelfde teken hebben voor zin- en woordvraag, had Hildemar in zijn teorie onderscheid gemaakt. Voor nota percontandi heeft hij een dergelik teken als de *συρματική*[4]. Was ook deze teorie, (van Paulus Diaconus en) van Hildemar, niet vreemd aan Griekse invloed? Het is bekend dat Karel de Grote Byzantijnen had laten komen, door wier toedoen in Frankrijk een grote opbloei van de muziek gekomen was. Blijkbaar was de verbinding van accenten et positurae voor Hildemar zelf nog iets nieuws, want hij zegt er speciaal bij dat hij het geleerd heeft ab eruditis viris. Zijn dit Byzantijnen geweest? In elk geval: in het Westen hebben de verschillende tekens voor interrogatio, percontatio en negatio geen ingang ge-

1) Prol. in carm. Drac. 59 = Migne P.L. 60, 640.
2) Loew bl. 255 vg. en 274.
3) Loew bl. 257 noot 1: Praetorius: Ueber die Herkunft der hebräischen Accente, 1901. Zie ook V. Gardthausen: Griech. Pal. II 2e druk 1913, bl. 406.
4) Nl. volgens de druk in de verschillende uitgaven van de brief. In de Cod. Fürst. uit 1467 heeft het teken voor de negatio antiquitatis more veel overeenkomst met de *συρματική*, n.l. omlaag-omhoog.

vonden in de praktijk, en evenmin worden ze genoemd in de latere interpunctieteorieën. Hiermee stemt ook overeen dat er met de vorm van de tekens geknoeid is in de veel latere handschriften van Hildemar's leer, die wij bezitten.

Op nog een eigenaardigheid van het Beneventaanse schrift moet terloops gewezen worden, nl. op het teken dat Loew assertieteken noemt (van asserere) en de vorm ⊢ heeft.[1] Ook dit wordt boven de lettergreep geschreven. De naam heeft Loew ontleend aan een passage in een 11e-eeuws hs. van Monte-Cassino, waarin de term asserentes, nl.:

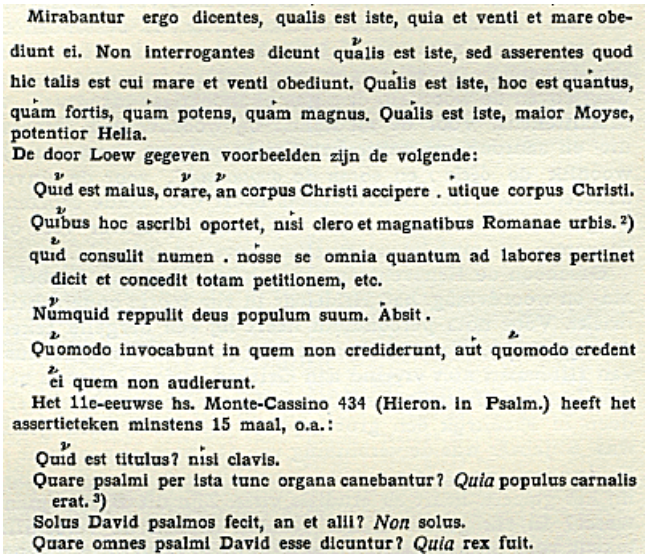

Mirabantur ergo dicentes, qualis est iste, quia et venti et mare obediunt ei. Non interrogantes dicunt qualis est iste, sed asserentes quod hic talis est cui mare et venti obediunt. Qualis est iste, hoc est quantus, quam fortis, quam potens, quam magnus. Qualis est iste, maior Moyse, potentior Helia.
De door Loew gegeven voorbeelden zijn de volgende:
Quid est maius, orare, an corpus Christi accipere . utique corpus Christi.
Quibus hoc ascribi oportet, nisi clero et magnatibus Romanae urbis.[2] quid consulit numen . nosse se omnia quantum ad labores pertinet dicit et concedit totam petitionem, etc.
Numquid reppulit deus populum suum. Absit.
Quomodo invocabunt in quem non crediderunt, aut quomodo credent ei quem non audierunt.
Het 11e-eeuwse hs. Monte-Cassino 434 (Hieron. in Psalm.) heeft het assertieteken minstens 15 maal, o.a.:
Quid est titulus? nisi clavis.
Quare psalmi per ista tunc organa canebantur? *Quia* populus carnalis erat.[3]
Solus David psalmos fecit, an et alii? *Non* solus.
Quare omnes psalmi David esse dicuntur? *Quia* rex fuit.

1) Loew bl. 270-274.
2) Het gedeeltelik toepassen van de moderne interpunctie heeft hier dit bezwaar, dat het nu de indruk geeft of het één zin is, terwijl het niet onmogelik is dat volgens de hs. interpunctie bij nisi een nieuwe zin begint.
3) Bij de volgende voorbeelden heeft Loew geheel moderne interp., maar cursiveert alleen het woord waarboven het assertieteken staat.

Quis est rex glorie? *Dominus* exercituum ipse est rex glorie. Verder nog:

Quid ergo utrique se distruunt? *Absit*.
sed numquid omnipotens.... criminibus involutis? *Minime*.
Loew ziet in dit teken ook een melodieteken, maar dan een dat aangeeft stemdaling, en op gezag van Gaïsser identificeert hij dit teken met de muzieknoot d die in de Lydiese toonladder presies deze vorm heeft en daar de grondtoon vormt; de Lydiese toonladder was aangenomen in de Grieks-Romeinse muziek en later in de kerkelike muziek; ook in de 10e-eeuwse Musica enchiriadis[1] die op naam van Hucbald staat, is dit teken de grondslag van de muzieknotering.[2]
Loew ziet dus hierin ook een melodieteken, en wel een dat de stem tot de grondtoon brengt. Is dit juist? In sommige van de gegeven voorbeelden zou men zich dit misschien kunnen denken, maar in het eerste toch stellig niet: hier hebben we een uitroep van bewondering, en bewondering, en in het algemeen elke blijde gemoedstemming, heeft een hogere toon, wel niet zo hoog als het vraagwoord, maar toch zeker niet de grondtoon. Kan men, zou ik willen vragen, in dit teken niet eer een aanduiding zien van een met kracht, en daardoor met aspiratio, uitstoten van de klank. - Servius, De accentibus,[3] zegt dat we de klanken of door de aspiratio sterker maken, of door de zachte intonatie zwakker. - Juist bij een beginwoord, in een met nadruk, met zekere emotie gegeven antwoord of uitroep, is dit geen ongewoon verschijnsel. En kunnen we het dan misschien terugbrengen tot de Griekse aspiratio asper, de *δασεῖα*, die dezelfde vorm heeft? Wanneer acutus en circumflexus uit het Grieks overgenomen worden, is het maar een kleine stap ook de dasia toe te passen, die immers bij de grammatici onder de tien accenten, in wijdere zin, opgesomd wordt; ook Hildemar geeft het in deze vorm. Of het waar is, wat Fleischer[4] meent, dat in laat-middelgriekse muziek dit teken aanduidt een melodiesprong naar boven van een terts, kan ik niet beoordelen, maar dat met aspiratio en klem een hogere toon zou samengaan is niet vreemd.[5] Deze hogere toon past in elk geval in het eerste

1) uitgeg. door Gerbert: Scriptores I 152-173, en door Migne: P.L. 132, 957 vg.
2) Loew zegt op bl. 274: It would be too much to claim any connexion between the Musica enchiriadis and South-Italy. Echter lees ik in Gerbert: Script. I 103 dat hij de Mus. ench. uitgeeft naar zes door hem genoemde hss., waarvan een is het manuscriptum Casinense.
3) Keil IV bl. 525.
4) Neumen-Studien I bl. 75.
5) vgl. Isidorus Etym. I 4 De litteris Latinis § 11. H autem littera pro sola aspiratione adiecta postea est. Unde et a plerisque aspiratio putatur esse, non littera, quae proinde aspirationis nota dicitur, quia *vocem elevat*. Aspiratio enim est *sonus uberius elatus*, cuius contraria est prosodia, sonus aequaliter flexus.

voorbeeld (qualis est iste), hetgeen hieruit wel duidelijk blijkt, dat elders in Beneventaans schrift uitroepen wel het andere boventeken hebben, dat onbetwist toonrijzing aangeeft.[1] Niet zozeer om de zinnen melodies tegenover elkaar te stellen, maar meer syntakties, onderscheidt het eerste voorbeeld de twee soorten van zinnen met qualis. Ik ben het dus niet eens met Loew die ⊢ the inflexional counterpart of the ⌒ -shaped sign noemt. In alle andere voorbeelden, op een na, staat het boven het begin van het antwoord, en bij deze ene uitzondering is het volstrekt niet onmogelik dat de punctator zich vergist heeft en meende, na de eerste vraag, dat bij *aut* reeds het antwoord begon. Toonrijzing bij een antwoord, ook met utique aanvangend, heeft ook de muzieknotering in neumen in het Trierse evangeliarium[2] uit de 12e eeuw, met twee acuti op de eerste twee lettergrepen van utique:

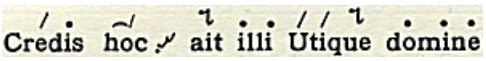

Credis hoc ait illi Utique domine

Naar aanleiding van de modulatie in de kerkelike voordracht heb ik reeds even de muziek genoemd. Bohn is van mening dat de vier genoemde tekens van de liturgiese interpunctie ontleend zijn aan de middeleeuwse muziektekens, de neumen; J. Thibaut[3] omgekeerd leidt de neumen af uit de interpunctie; zijn teorie berust echter volgens Loew[4] op verkeerde datering van twee Petersburger hss.

Neumen zijn streepjes, punten, boogjes of haken, die de rijzing en daling der melodie aangeven. De oorsprong van de neumen,[5] behalve van de haakneumen, ligt in de accenten,[6] n.l. de virga / de rijzende toon, is uit de acutus voortgekomen, punctum ˙ of · de dalende toon, uit de gravis, flexa ↿ of ↾ uit de circumflexus. De neumen worden, net als de accenten, boven de

1) Vgl. ook de uitroep van verwondering in het evang. van Egmont, bl. 91.
2) Monatsh. für Musikgesch. XIX bl. 80.
3) Thibaut: Monuments de la notation ekphonétique et neumatique de l'Eglise latine, Pétersbourg 1912.
4) Bl. 237 noot 1.
5) Coussemaker: Histoire de l'harmonie au moyen-âge 1850, bl. 154 vg. O. Fleischer: Neumen-Studien 1895.
P. Wagner: Einf. in die Greg. Melodien dl. II Neumenkunde 2e dr. 1912. Joh. Wolff: Handbuch der Notationskunde dl. I 1913 bl. 61.
6) Een Anonymus Vaticanus zegt: de accentibus toni oritur nota, quae dicitur neuma (Gerbert: Script.).

woorden geschreven. Daar ze niet op notebalken staan is dus niet te zien *hoeveel* de toon stijgt of daalt, alleen *dat* hij stijgt of daalt. De zangers zongen uit het hoofd, de dirigent alleen had het met neumen voorziene boek voor zich. Door jarenlange oefening kenden de zangers de melodie (vandaar de naam cantus usualis of usus, neumae usuales), de neumen zijn alleen aanwijzingen voor de dirigent om de hand omhoog of omlaag te bewegen; hij tekent de melodie als 't ware in de lucht; door deze handbeweging leidt hij het koor (cheironomie). Neuma betekent melodiese figuur, vocalise of toonteken, noot. Het woord wordt in verband gebracht met *νεῦμα* = wenk en met *νεῦμα*. Uit deze Griekse namen blijkt weer de invloed van de Byzantijnse muziek in West-Europa, ofschoon het woord *νεῦμα* zelf in deze zin niet gebruikt wordt in de Byzantijnse, alleen in de Latijnse kerkmuziek.

De bovengenoemde virga en punctum kunnen allerlei combinaties vormen, b.v. de flexa, ook clinis of clivis genoemd, ٦ (omhoog - omlaag) of ٦ (gelijk-omlaag), de pes of podatus ♩ of v of ⁞ de verbinding van twee tonen, waarvan de tweede hoger ligt dan de eerste, de pes flexus of torculus, d.i. drie tonen, waarvan de middelste het hoogste ligt, de flexa resupina of porrectus, drie tonen waarvan de middelste het laagste ligt, en veel andere. Behalve deze de haakneumen, die voor tussennootjes, versieringen, dienden.

De moeilikheid van de neumen voor ons, en ook voor de oude zangers, zit hierin dat de interval niet aangeduid werd. In Italië en Zuid-Frankrijk het eerst ging men zich er op toeleggen de hoogteafstand tussen de tekens nauwkeurig af te meten. Dit is het begin van diastematie (= schrijven naar intervallen).

Als hulpmiddel voor de letters om gelijk op één lijn te blijven had men sinds lang de gewoonte het perkament te liniëren; voor men ging schrijven werden aan weerszijden van de bladzij op regelmatige afstanden met een priem (subula) punten ingeprikt (punctare), die door strepen verbonden werden. Evenzo gaat men nu een horizontale streep in het perkament krassen als hulpmiddel voor de neumen om gelijk te blijven (aanvankelik ge-

krast, later wordt deze lijn met inkt gekleurd). Deze lijn geeft dus niet een bepaalde toon aan; de ene keer staat dèze noot op de lijn, de andere keer dìe noot, zoals de hoogte van de melodie het meebrengt. (De verhouding van de laatste toon van een regel tot de eerste van de volgende regel wordt door een tekentje, custus, uitgedrukt). In principe is hiermee het diastematiese muziekschrift uitgevonden. Het eerst zien we de notenlijn in Beneventaanse hss. van de eerste helft van de 11e eeuw. Een stap verder op de weg der diastematiese optekening is de uitbreiding tot een notebalk van vier lijnen die nu met inkt in verschillende kleuren getrokken worden en een bepaalde toonhoogte hebben, door de kleur of door een sleutel aangegeven. Aldus in de Regulae van Guido van Arezzo[1)] † c. 1050.

Nu konden de zangers zelf de muziek van het blad lezen en kon men de wijzen met behulp van de muziek veel sneller leren zingen dan vroeger, toen alles uit het hoofd geschiedde.

Rusten kende het neumenschrift aanvankelik niet; later zette men een streepje waar gepauzeerd moest worden.

Alleen stijging of daling geeft de cheironomiese muziek dus aan. Geen intervallen oorspronkelik, en evenmin de lengte van de tonen. In de 12e eeuw komt op de musica mensurata, die de duur van de noten, en ook van de rusten, aangeeft.

Niet alle melodieën van het oudste neumenschrift konden diastematies geschreven worden, daar er, speciaal in de vocalisen, de notengroepen die als versieringen dienden, stijgingen en dalingen voorkwamen die kleiner dan de halve toon waren. Deze werden door de haakneumen afgebeeld, die dan ook later uit het neumenschrift verdwenen, toen dit steeds meer zuiverdiatonies werd.

Bohn nu zoekt de oorsprong van het vraagteken in de neume porrectus, de verbinding van drie tonen waarvan de middelste het laagste ligt, of (en) in de pes quassus, de verbinding van twee tonen waarvan de tweede hoger ligt dan de eerste. De punctus elevatus (= mediatio) identificeert hij met de pes

1) Gerbert: Scriptores II bl. 30 en 31.

of podatus, en de punctus circumflexus en de punctus versus beide met de flexa of clivis (De punctus versus heeft hij n.l. in een 9e-eeuws evangeliarium gevonden in deze vorm.) De modulatie ervan is die van tweemaal een daling, dus van een dubbele flexa.) Voldoende bewijs voor zijn hypothese geeft hij echter niet. Er is wel gelijkenis, maar waar zowel de tekens als de bedoelde neumen in de verschillende hss. in allerlei variaties van vormen voorkomen, is het niet moeilik in de hele voorraad enkele vormen te vinden die wel op elkaar lijken. Ook in de neumen zijn vrij grote paleografiese verschillen, tussen b.v. Trierse of Metzer, Sankt-Galler, Aquitaanse of Beneventaanse neumen.[1)]

De overeenkomst, niet in schrift maar in klank, van zang en recitatief was de middeleeuwers wel opgevallen; de klanken van beide werden toni genoemd. Cum ergo Latini antiqui consonantiam quandam in musica tantummodo tonum vocarent, grammatici et accentus orationis vel distinctiones tonos appellare usurpato nomine coeperunt. Rursus latini cantores non parvam esse similitudinem inter cantus et accentus prosaicae locutionis modosque psallendi considerantes, nomen hoc commune utrisque esse sanxerunt (Joh. Cotto, 11e eeuw). Ook de termen comma en colon worden in de muziek gebruikt. Maar terwijl de middeleeuwers al de oorsprong van de neumen in de accenten zochten, leiden zij nergens de modulatietekens van de lectio van de neumen af. Het is ook niet zeker of de laatste wel ouder zijn dan de eerste. Er zijn ons nl. niet zeer oude hss. met neumen overgeleverd, pas in de 10e eeuw komen ze veelvuldiger voor, uit de 9e eeuw hebben we er slechts enkele; misschien zijn de neumen uit het Pontificale van Poitiers uit eind 8e of begin 9e eeuw[2)]; maar wel wordt volgens Wagner het bestaan van gezang-

1) E. Marriot Bannister: Monumenta Vaticani di paleografia musicale latina [= Codices e Vaticanis selecti phototypice expressi, vol. XII], Lipsiae, O. Harrassowitz 1913; flexa op p. XV, XXXVI-VII, 210, 278.
Paléographie musicale..... par les Bénédictins de Solesmes, Solesmes 1889.
Eksemplaren van deze werken bij Dr. C. Huigens, O.F.M., Woerden, en Dr. D.F. Scheurleer, Den Haag.

2) Wagner bl. 103.

boeken in vroeger tijd vermeld, zoodat hij konkludeert dat er stellig in het midden van de 8e eeuw al neumen bestonden[1]. Dus zouden dan neumen en melodiese leestekens zowat gelijktijdig in gebruik gekomen zijn. Het lijkt mij aannemelik dat *beide, neumen en modulatietekens der interpunctie, uit de accenten ontstaan zijn. Immers Hildemar noemt uitdrukkelik de bovenste tekens van de leestekens*, die welke de modulatie aangeven, *accenten*, en wel in verband met de gewone klassieke accenten, en Cotto in de boven geciteerde passage identificeert eenvoudig de distinctiones met accentus orationis. De naam zelf voor de liturgiese voordracht is: accentus ecclesiasticus.

Een uitzondering maak ik alleen voor de flexa, die pas later in gebruik komt. Deze zal wel regelrecht aan de neumen ontleend zijn. De Beneventaanse neumen onderscheiden de ∧ (wanneer de voorafgaande noot lager ligt) en de (wanneer de voorafgaande noot even hoog ligt). Dit laatste teken nu is in de recitatief-punctatie overgegaan, waar ook de voorafgaande toon even hoog is als de eerste der flexa.

De humanisten, die in hun minachting voor de Gotiek tot het Karolingiese schrift zijn teruggekeerd, hebben ook de Karolingiese interpunctie aangenomen, en dus niet de flexa, die toen nog niet bestond en die ook eigenlik geen gewoon modulatieteken was, maar een muzieknoot. Zo is dit teken, hoewel het in liturgiese boeken nog lange tijd in de druk gebruikt is, in de gewone interpunctie verdwenen. Mabillon, en op zijn voetspoor de nieuwere paleografen, noemt het niet bij de interpunctie.

Latere hss. zetten ook wel eens boven een syllabe in een zin tekens, die dan wel aan de neumen ontleend zijn. Geheel met neumen voorziene teksten hebben in het algemeen geen interpunctie, die dan immers overbodig geworden was.

Een belangrijk verschil tussen neumen en de modulatietekens van de lectiones is dit, dat, terwijl de eerste *boven* de hele tekst staan, de laatste altijd alleen in verbinding met de pauze-

1) Wagner bl. 101. Misschien al omstreeks 600; Joh. Diaconus nl. beweert ± 870 in Rome een authentiek antiphonarium van Gregorius de Grote gezien te hebben (Wagner bl. 99).

punt voorkomen, en dus altijd *na* een zinsdeel. In het Grieks staan de modulatietekens van de voordracht, (ekphonetiese tekens) wèl boven de betreffende syllaben. In het Latijn hebben we alleen de gevallen in Beneventaans en West-Goties schrift. Dit gebruik dat ons als iets vreemds treft, is eigenlik logieser dan het plaatsen van het modulatieteken na de zin. Maar *in West-Europa heeft het sisteem zich nu eenmaal op deze wijze ontwikkeld, dat de accenten die de modulatie aangeven gekoppeld zijn aan de distinctiones*.

De middeleeuwse teorie heeft nu ook een compromis tot stand gebracht tussen de Grieks-Latijnse leer der distinctiones die alleen de pauze aangeven, en de melodie-aanwijzing van de kerkelike interpunctie.

Distinctiones (d.z. de pauzetekens) en accenten (d.z. de modulatietekens) worden nu vereenzelvigd (vgl. Cotto: accentus orationis vel distinctiones) en de namen van de modulaties en van de positurae door elkaar gebruikt. Wel herhaalt Papias, een Italiaans grammaticus uit de 11e eeuw, nog nagenoeg woordelik Donatus, maar Pierre Hélie die ± 1140 in Parijs doceerde en Alexander de Villedieu in zijn beroemde Doctrinale puerorum ± 1200, dat hèt boek geweest is waaruit de jeugd Latijn leerde[1)], geven in hun interpunctieleer een mengsel van de klassieke teorie der positurae die alleen de pauze aangeven, en de middeleeuws-kerkelike leer der modulaties, waaraan zij de namen punctus, metrum en finis ontlenen. Doordat zij aanknopen aan de drie positurae, is er in hun stelsel geen plaats voor het vraagteken. Wel noemen zij geen van beide de toonhoogte die met de pauze verbonden is, maar uit de laatste regel van Alexander is toch op te maken dat deze wel verondersteld wordt.

> [+]Videndum est quod tria necessaria sunt in legendis observanda, scilicet distinctio, subdistinctio, media distinctio. Et est media distinctio quod appellamus punctum, subdistinctio est quod appellamus metrum, distinctio
>
> [+]Pierre Hélie[2)]

1) Zie de uitgave van het Doctrinale in Mon. Germ. Paed. door Dr. D. Reichling 1893, Einleitung bl. XV en K. Kooiman: Twe-spraack.
2) Van Pièrre Hélie is er een onuitgegeven commentaar op Priscianus in Parijs; Thurot heeft hieruit de passage over de interpunctie gepubliceerd in Notices et Extraits 22, 2me. partie 1868, p. 408.

vero quod dicimus finem versus. Et media distinctio fieri debet, quando perfecta una clausula, nondum perfecta habetur sententia, ut *hominibus venientibus ad ecclesiam*. Tunc vero debet fieri subdistinctio, quando iam perfecta est sententia, aliquid tamen adiungi desiderat ad maiorem sententie perfectionem. Tunc vero debet fieri distinctio, id est finis versus, quando ita perfecta est sententia, ut nichil amplius addi desideret. - Et dicitur media distinctio non ut quidam putaverunt quod primo debeat fieri subdistinctio, deinde media distinctio et postea distinctio. Sed media distinctio dicitur ex consuetudine antiquorum qui quando volebant facere mediam distinctionem, punctum in medio ultime littere faciebant, in subdistinctione vero ad caput littere ponebant punctum, in distinctione vero in inferiore[1)] parte littere punctum ponebant. Et sic etiam invenitur in antiquis libris ut *hominibus venientibus ad ecclesiam · imperator vadit ad bellum · cum armata manu*.

[+]Pausat tripliciter lector; distinctio plena
namque fit et media, fit subdistinctio terna.
si suspensiva fiat constructio, quando
pausabit, media poterit distinctio dici.
si sit perfecta constructio, si tamen addi
convenit, ut plena sententia possit haberi,
si lector pauset, ibi subdistinctio fiet.
completo sensu fiet distinctio plena;
haec est periodus mutato nomine dicta.
est metrum media distinctio; finis habetur
versus periodus; est subdistinctio punctus.
pro puncto saepe metras, sed non retroverte,
sustentans pauses, si bis metrare recuses.

[+]Alexander[2)].

Bij beide, Pierre Hélie en Alexander, merken we een belangrijk verschil op met het stelsel van Isidorus: subdistinctio n.l. en media hebben hier juist omgekeerde waarde[3)]. Een glosse

1) Wat Pièrre Hélie hier zegt over de plaats van distinctio (onderaan) en van subdistinctio (bovenaan) bij de ouden is onjuist. Misschien is hij op een dwaalspoor gebracht doordat in de liturgie de subdistinctio de toonrijzing is, de distinctio de daling.
2) Doctrinale van Alexander de Villa Dei lib. IV cap. 11 regel 2348-2360.
3) Reichling in zijn uitgave interpungeert anders, waardoor de betekenis geheel anders wordt, nl.:

si suspensiva fiat constructio, quando
pausabit, media poterit distinctio dici,
si sit perfecta constructio · si tamen addi
convenit, ut plena sententia possit haberi,
si lector pauset, ibi subdistinctio fiet.

Reichling heeft dit waarschijnlik gedaan om de tekst in overeenstemming te brengen met de opvatting van Isidorus. Ik heb tegen zijn lezing de volgende bezwaren:

1°. is het enjambement van regel 2351 naar 2352 ongewoon.

2°. zijn *suspensiva constructio* en *perfecta constructio* met elkaar in tegenspraak.

3°. Suspensiva wordt in de 13e eeuw als naam voor het teken na het onaffe zinsdeel gebruikt: Distinctionum alia suspensiva, alia constans, alia finitiva (uit de Introductiones magistri Transmondi, bij Thurot bl. 414).

4°. van de zeven 13e-eeuwse handschriften die Reichling noemt, heeft een (een codex Amplonianus) inplaats van het tweede *si* in regel 2352 *sed* en bedoelt dus zonder enige twijfel de door mij genoemde opvatting, en hebben twee andere (cod. Stuttgardiensis en cod.

op het Doctrinaal heeft dit ook opgemerkt en tracht op middeleeuwse wijze door spitsvondige redenering de opvattingen van Isidorus en Alexander met elkaar in overeenstemming te brengen. Maar Helius' en Alexanders definitie kunnen wij beter verklaren: zij grondvesten hun teorie niet op Isidorus maar op Donatus.[1)] Donatus n.l. (en ook Dositheos) neemt de subdistinctio aan aan het eind van de zin: subdistinctio est ubi non multum superest de sententia, quod tamen necessario separatum mox inferendum sit. Zijn teorie is eigenlik nog tweeledig, daar de media gedefinieerd wordt als ademhalingsteken midden in de zin. Nu verdeelde men in de M.E. sinds Isidorus de zin in drie delen. Alexander en Pierre Hélie behouden nu de subdistinctio in de zin van Donatus, dus tegen het eind van de zin, en gebruiken nu de media voor de distinctio na het eerste der drie delen van de zin. Pierre Hélie bestrijdt nadrukkelik de Isidoriaanse opvatting, die ook aanhangers gehad heeft (quidam putaverunt), volgens welke de media het middelste van de drie tekens is.

Tussen Alexander en Pierre Hélie bestaat dit verschil, dat de eerste *media* met *metrum* en *subdistinctio* met *punctus* identifieert, en de tweede juist andersom. Pierre Hélie heeft hier de

Palatinus Vaticanus) *cum* inplaats van het tweede *si*. - Thurot in zijn Notices XXII 2me partie p. 409 heeft de lezing met *sed*.

1) Het Doctrinale is trouwens ook een verwerking van Donatus (Kooiman: Twe-spraack).

gewone opvatting van de liturgie: de eerste modulatie (punctus) gaat omlaag, de tweede (metron) omhoog. - In de muziek is punctus de neume die gevormd wordt door een punt of ook wel een horizontaal streepje en die de gelijke of de dalende toon aanduidt. - Een glose op het Doctrinale uit 1284[1] zegt hiervan: [Sensus] si incompletus, sic fiet pausatio, deprimendo, ad notandum sensus statum esse talem. Talis pausatio media distinctio appellatur. Si [non omnino] completus sit sensus (d.i. dus het colon).... fiet pausatio erigendo.

Alexanders woorden zijn op twee wijzen uit te leggen. Ten eerste kan het zijn dat bij hem de modulaties net omgekeerd zijn: eerst na het onaffe zinsdeel rijzing, dan na het volledige zinsdeel daling, en aan het eind van de hele zin weer daling. Deze modulatie komt overeen met die van het gewone spreken, en dit vinden we dan ook bij verschillende andere niet-kerkelike schrijvers in de 13e eeuw, die geschreven hebben over de kunst van het stellen, ars dictandi, waarvan men toen veel werk maakte aan de universiteit van Bologna, die vooral juristen opleidde. Ik veronderstel, zie vooral het laatste citaat, uit het Candelabrum, dat dit de niet-liturgiese interpunctie is.

Thomas Capuanus[2] († 1243):

> Tres distinctiones considerantur existere, quarum prima *comma*, secunda *colon*, tertia *periodus* appellatur. Comma est punctus cum virgula superius ducta[3], scil. quum adhuc sensus suspensus remanet auditori. Colon est punctum planum cum animus auditoris necesse non habet aliud expectare, et tamen aliquid addi potest. Periodus est punctum cum virgula inferius ducta, quum animus auditoris amplius non expectat nec amplius querit discere intentionem proponentis.

Introductiones magistri Transmondi, apostolice sedis notarii, de arte dictandi,[4] 13e eeuw:

1) Thurot bl. 410.
2) Ed. Hahn in Collectio monumentorum veterum et recentium I 293, Braunschweig 1723.
3) Dus de gewone aanduiding van de toonrijzing.
4) Thurot bl. 414.

> Est ergo distinctio pars peryodi quadam vocis differentia proferenda et certo puncto in textu littere prenotanda. Distinctionum alia suspensiva, alia constans, alia finitiva. Suspensiva est ad quam auditoris animus quasi exterius prolatione suspenditur et ab intellectus sui plenitudine retardatur; et hec punctanda puncto plano et virgula porrecta superius. Constans est ad quam si possit auditor sine suspensione quiescere, potest tamen oratio aliquid subrogare; et hec est puncto plano et simplici terminanda. Finita est qua prolata utriusque quiescit intentio ut nec plus velit oratio addere nec auditio necesse habeat aliquid exoptare, et hec scribenda puncto plano et virgula deorsum flexa. Earum vero trium in unius peryodi serie tale habebis exemplum: Quoniam inter multiplices rerum eventus tue fidei expertus sum puritatem ⁝ exponere iam tibi animi secreta non vereor · quoniam in anime secretario te velut quibusdam brachiis intime caritatis amplector;

B o n c o m p a g n u s ,[1] doctor grammaticae in Bologna begin 13e eeuw, geeft in de ars dictandi slechts twee tekens: de rijzing in de zin, de daling aan het slot:

> Punctus est quidam terminus divisivus, per quem distinctiones universe clarescunt.... Punctorum alius suspensivus, alius planus. Suspensivus est ille qui virgula scribitur sursum erecta; unde sensum locutionis denotat incompletum.... Punctus planus est ille qui virgula scribitur plana, in cuius gremio legentis animus quiescit et totus sensus locutionis successive terminatur. Quod autem dixi *virgula plana* non mireris, quoniam Ebrei et Greci talibus punctabant virgulis, vel quia talia puncta virgulas appellant.

Nog een ars dictaminis, C a n d e l a b r u m [2] genoemd, misschien uit de 13e eeuw, onderscheidt drie soorten van interpunctie.

> De punctis..... et modo punctandi triplicem differentiam iam audivi. Ecclesia quippe romana omnes distinctiones in pronunciando terminat puncto plano, et punctis scripturalibus utitur valde paucis, nec ullam virgulam scribit, nisi quando clausulam conclusionis finit. A l i i s u n t qui diverso modo quoque scribant, dicentis quod p e r a r s i n i d e s t e l e v a t i o n e m v o c i s , o m n i a s u n t c o m a t a p r o f e r e n d a , e t h o c o s t e n d i t p u n c t u m c u m v i r g u l a s u r s u m d u c t a . C o l a v e r o s u n t a c c e n t u g r a v i a l i q u a n t u l u m fovenda, quod denotat punctum sine aliqua virgula scriptum. At p e r i o d u m censetur g r a v i o r i a c c e n t u pronunciari debere, quod punctum monstrat cum virgula infra ducta. *Et iste modus fere ob omnibus obser-*

1) Thurot bl. 413.
2) Thurot bl. 414-415.

vatur. Nos vero tenemus quod omnes terminationes preter finitivam debent per arsin legitime continuari, sed periodus per thesin, id est depositionem vocis[1)], nisi cum in ecclesia legimus, ubi tam in psalmis quam ceteris lectionibus auctoritas consuetudinis[2)] est servanda. De punctis vero distinctionum sedis apostolice auctoritatem servamus, dicentes quod omne punctum sine virgula esse debet, nisi ubi sermo vel epistola terminatur, quia in geminum punctum cum virgula deorsum ducta fieri [terminatio] consuevit. Ubi etiam est interrogatio, *virgula* satis digne puncto superscribitur *aliquantulum tortuosa et in acutum directa, ut pateat acuto accentu illam pronunciari debere*. Nam si iuxta pronunciationum modos puncta scripturalia volumus variare, antiphonarium videbitur.
En waarschijnlik had ook deze opvatting de glose van Gerard van Zutfen, een Keuls theoloog in de 14e eeuw (vgl. hieronder bl. 111).

Een tweede uitlegging van Alexanders teorie is, dat bij hem de namen omgekeerde betekenis hebben. Hiervoor kan ik twee plaatsen aanvoeren, maar deze zijn beide uit glosen op het Doctrinale, zodat het mogelik is dat deze de termen maar zo opgevat hebben, in hun ijver om Alexanders leer in overeenstemming te brengen met die der liturgie (misschien was hun de leer der Italiaanse professoren niet bekend). Punctus was dan een afkorting van punctus elevatus. Een glose noemt de subdistinctio punctus elevatus en de media distinctio punctus depressus.[3)] Een andere glosse: Metrum sive depressio sive media distinctio, quod idem est.[3)] Maar ook het op bl. 82 vg. afgedrukte Kartuizerhs., dat weliswaar al uit de 15e eeuw is, zegt dat de punctus circumflexus ⁊ door de grammatici genoemd wordt media distinctio, metrum of comma, en de punctus elevatus ⁘ subdistinctio, punctus of colum, d.i. membrum.

Bij nevenschikkingen zou een herhaling van telkens dezelfde modulatie vervelend worden. In dat geval mag men de punctus vervangen door het metrum, maar niet omgekeerd (Pro puncto saepe metras, sed non retroverte). Als er twee maal achter elkaar een metrum komt kan men de eentonigheid vermijden door het eenmaal te vervangen door een enkele pauze zonder toon-

1) Dus dezelfde teorie als bij Bonconpagnus.
2) Dus de gewoonte der liturgie.
3) Thurot bl. 413.
3) Thurot bl. 413.

verschil (Sustentans pauses, si bis metrare recuses.) De glose waaruit ik ‘metrum sive depressio’ aanhaalde geeft als voorbeeld van twee mediae:[1] rege veniente ad ecclesiam.[2] et habente secum proceres ⁊ en als voorbeeld van twee subdistinctiones: manus habent et non palpabunt ⁊ [2] pedes habent et non ambulabunt ⁘ Minder duidelik is de uitlegging in de glose van Gerard van Zutfen, een Keuls theoloog in de 14e eeuw, die als ik hem goed begrijp metrum als toonrijzing opvat: Si te piget facere plura metra i.e. medias distinctiones, vel legere puncta depressa, potes legere vocem tuam nec deprimendo nec elevando, sed aequaliter sustinendo; totum istud patet in legendis epistolis et evangeliis et aliis sermonibus.[3] Als ge niet verschillende metra, d.z. mediae distinctiones, wilt maken of in 't geheel niet, - zoals de gewoonte is bij het lezen van epistelen, evangeliën en andere sermoenen, - puncta depressa maken wilt, kunt ge lezen door uw stem noch te laten dalen noch te doen rijzen, maar op gelijke hoogte blijvende in te houden.

Noch Pierre Hélie noch Alexander spraken zich uit over de vorm der tekens. Een bericht uit de 14e eeuw beschrijft het eerste teken als een punt met een virgula parum depressa:

> Media distinctio debet signari ex uno puncto cum virgula parum depressa. Subdistinctio est secunda, que debet signari ex puncto rotundo cum virgula parum elevata ad signum quod parum elevatur in acuto accentu. Sed plena distinctio vel periodus dicitur, quia omnino perficit sententiam, et debet signari ex puncto quadrato in signum perfectionis.[4]

Men ziet dat de berichten over de liturgiese (en wereldlike?) interpunctie zeer verschillen. Dat dus de praktijk nog minder overeenstemt,[5] zal geen bevreemding wekken. In het algemeen heb ik de indruk gekregen dat in ons land de Kartuizers in de

1) Thurot bl. 412.
2) De interp. is van mij; op deze wijze kan men dus metrum resp. punctus vervangen.
2) De interp. is van mij; op deze wijze kan men dus metrum resp. punctus vervangen.
3) Reichling: Doctrinale bl. 157.
4) Thurot bl. 413.
5) Ook de paleografiese verschillen zijn van belang, nl. voor het vaststellen van de afkomst van een hs. Bij de flexa is er vrij veel verschil, en ook bij het vraagteken. Het flexateken hier in de druk is ongeveer gelijk aan dat van de Kartuizers. Ook in één hs., geschreven door verschillende kopiïsten, is het teken dikwels verschillend gevormd.

15e eeuw, en waarschijnlik in navolging van hun ook wel de Windesheimers,[1], veel werk gemaakt hebben van deze liturgiese interpunctie. Ik noemde reeds het Moralium in Job met de vier tekens . voor enkele pauze ⁊ voor pauze met toondaling ⁝ voor pauze met toonrijzing en . gevolgd door hoofdletter voor eindpauze met toondaling. Verder heeft de rubicator er nog rode paragraaftekens tussen gezet. Het hs. van de Utrechtse kanunniken uit 1448 heeft een anders gevormde flexa, die veel heeft van het vraagteken in andere hss. en ongeveer de vorm van twee c's heeft. Hss. met flexa, metron en vraagteken, zijn er vele. Alleen al uit Kartuizerkring afkomstig b.v. de Utrechtse hss. 33, 35, 37, 38, 41,[2] 51, 54, 58, 64, 66, 67, 69, 70, 73, 74 (vanaf fol. 41) enz., alle uit de 15e eeuw, behalve 37, dat uit de 14e eeuw dateert. Dit nu had oorspronkelik een tweeledige interpunctie: rooddoorstreepte hoofdletter aan het begin van de zin, dikwels voorafgegaan door een punt,[3] en als pauzeteken in de zin een (rode) punt; ook het paragraafteken, in de beide vormen, komt voor. Nu is tot aan fol. 17 v. door een latere hand, met zwartere inkt dan waarin de letters geschreven zijn, de liturgiese interpunctie over de tekens heen gemaakt of op plaatsen waar eerst niets stond nauw tussen de woorden in gedrongen. Ook verderop zijn nog stukjes met deze interpunctie overgewerkt. Ook in de 15e-eeuwse codices zijn er dikwels nog later of alle of enkele liturgiese tekens tussengezet.

Van de 14 codices die afkomstig zijn uit Windesheim en nu bewaard worden op het stadhuis in Zwolle, hebben de nummers 1, 3, 4,[4] 9 en 10 meer regelmatig de liturgiese interpunctie, en 2, 6, 7, 12 en 14 slechts hier en daar.[5] Het hs. van de Imitatio

1) De nauwe betrekkingen tussen Geert Grote en de Kartuizers zijn bekend. Zie verder Acquoy: Het klooster Windesheim; Meinsma: Middeleeuwsche Bibl.
2) Dit heeft ook wel rode flexae en vraagtekens.
3) Vgl. het volgende hoofdstuk.
4) De flexa heeft hier ongeveer de vorm die hij in het juist besproken Kanunnikenhs. heeft; in de andere hss. hebben flexa en vraagteken de vorm als bij de Kartuizers.
5) De lit. int. ziet men o.a. ook nog in het facs. van S. Bernardus' Vita Maliachiae episc. enz., 1393, geschr. waarsch. in Windesheim, in Brugmans en Oppermann: Atlas der Nederl. Pal. nr. IX.

uit 1441,[1] een autograaf, dat dus ook uit de kring der Windesheimers afkomstig is, heeft eveneens de liturgiese interpunctie.

En ook in de druk drong de liturgiese interpunctie door. Een incunabel van de Imitatio, gedrukt bij Ketelaer in Utrecht in 1473,[2] heeft hetzelfde stelsel. Een andere incunabel van omstreeks 1500 heeft in één der teksten, n.l. de Regula Benedicti[3] die achterin de codex staat, de liturgiese interpunctie met flexa. Immers niet elke tekst kon flexa hebben. Een druk uit niet veel later tijd van Statuta antiqua Ord. Carthus., heeft ook deze tekens en behandelt ook de teorie o.a. in pars I cap. VIII en L[4]. Volgens Hirsche is in drukken nog veel later de liturgiese interpunctie toegepast.

Hiernaast echter zijn er zeer veel Latijnse hss., ook in de latere M.E., die alleen de punt en de hoofdletter als interpunctie gebruiken, de gewone volksinterpunctie dus, ook wel in die teksten waarvan andere hss. de liturgiese interpunctie hebben.

Het in dit hoofdstuk behandelde kan ik aldus samenvatten. De kerkelike wetenschap nam van de klassieken over de leer der distinctiones en die der accenten en verbond deze twee. Wat oorspronkelik lettergreepaccenten waren, wordt als zinsmodulatie aan de pauzes gekoppeld. Zo is de onlogiese schrijfwijze ontstaan om een modulatieteken als ons vraagteken *na* de zin te plaatsen. Onze dubbele interpunctietekens vinden hun oorsprong in deze verbinding van positurae met accenten; de dubbelpunt is ontstaan uit de punt met acutus, het vraagteken

1) Brussel 5855-5861. Facs. uitg. van de Imitatio uit deze codex door Ch. Ruelens 1879. De interpunctie in dit hs. vooral, door hem verkeerd uitgelegd, was voor Hirsche in zijn Prolegomena zu einer neuen Ausg. der Im. Chr. dl. I, 1873, een der bewijsgronden dat Thomas à Kempis de auteur was van de Imitatio, en niet Joh. Gersen. Hirsche meende in de flexa, die hij Hakenpunkt noemt, een biezonder teken ontdekt te hebben, dat alleen (of voornamelik) bij de Windesheimers gebruikt werd. Deze opvatting is volkomen weerlegd door Denifle in het genoemde artiekel in Zsch. kath, Theol. 1883.
2) Utrecht katal. inc. 1657 = E fol. 208.
3) Utrecht E. fol. 236. Vgl. het hs. der Regula, dat eveneens flexa heeft, besproken op bl 89.
4) Zonder jaartal. Een eks. op de Kon. Bibl., Den Haag.

uit de punt met dubbele acutus, de puntkomma waarschijnlik uit de punt met gravis voor de daling aan het zinseind. Maar in het laatst der M.E. gebruikt men aan het zinseind ook wel veel de punt en houdt de puntkomma alleen voor teken na de conclusio, dus als een belangrijker afsluiting dan de punt.

De verbinding van de klassieke zinverdeling comma - colon - periodus, met de drie soorten van accenten, heeft ten gevolge gehad dat er in de liturgie een modulatie ontstond die indruiste tegen de natuurlike modulatie, die als het zinsdeel nog onaf is de toon zwevend laat, en na het volledige zinsdeel, het colon, de toon laat dalen. Als in de tijd der humanisten de oorspronkelike bedoeling van toonrijzing vergeten is, kan de punt met acutus, in de vorm van dubbelpunt, die hij ook al dikwels in de liturgiese interpunctie[1)] heeft, het gewone teken worden voor na het colon, het teken dus dat de langste pauze in de zin aangeeft. En deze functie heeft de dubbelpunt gehouden tot in het eind der 18e eeuw.

1) Bv. in het Imitatio-autograaf heeft het metron even vaak de vorm: als en in het kanunnikenhs. van het Moralium als regel:

Hoofdstuk III.
Interpunctie in Middelnederlandse handschriften.

Het heeft lang voor een vrijwel uitgemaakte zaak gegolden dat de interpunctie in de Mnl. hss. slordig, onstelselmatig, waardeloos was. De uitgevers voorzagen hun teksten van eigen, moderne interpunctie.

Een gunstige uitzondering heeft J.F. Willems gemaakt, die reeds in 1845 uitgaf met de interpunctie van het hs. het misteriespel *De eerste bliscap van Maria*.[1)]

In 1903 verscheen in Taal en Letteren XIII bl. 277 een artiekel van Dr. W. de Vreese, getieteld: *Een Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*. In zijn desiderata hiervoor noemt de schrijver o.a. een, volledige beschrijving van de interpunctie in de Mnl. hss.[2)]

In 1910 verscheen in Leuvensche Bijdragen IX bl. 213-243 een artiekel van Dr. D.A. Stracke, getieteld: *Iets over de punctuatie in Middelnederlandsche dichtwerken*, dat de interpunctie van het Kopenhaagse hs. van het Leven van Sinte Lutgart behandelt.

Waar er zo weinig voorarbeid is, heb ik uit de grote hoeveelheid van materiaal niet meer dan enkele grepen kunnen doen. Wat ik bij mijn onderzoek van meer dan honderd proza- en poëzie-handschriften heb kunnen konstateren vermeld ik hier. Van één interpunctiestelsel is er in het Middelnederlands natuurlik geen sprake, evenmin als er een vast spelsisteem was. Ook in één hs.

1) In de nieuwere tijd zijn met de interpunctie van het hs. uitgegeven: Marialegenden, door C.G.N. de Vooys, Jan Yperman's Cyrurgie door E.C. van Leersum, Dat Kaetspel ghemoraliseert, door J.A. Roetert Frederikse, Hadewijch Proza, door J. van Mierlo.
2) De Vreese zelf noteert in zijn uitgave van een deel van Lod. van Velthem's Spiegel Historiael onderaan de bl., waar het hs. een leesteken heeft. En Leendertz noemt in de Inl. bl. XI van zijn uitgave van Floris ende Blancefloer de plaatsen op waar het hs. een leesteken heeft.

is de interpunctie niet overal hetzelfde; dit kan gekomen zijn doordat er verschillende schrijvers aan gewerkt hebben. En verder, evenals er slordige spellers zijn, zijn er slordige punctuatoren.

Bij de Latijnse hss. waren drie soorten van interpunctie te onderscheiden: 1° wat men zou kunnen noemen de gewone volksinterpunctie, die alleen verduideliking beoogt en enkel opvallende pauzes aangeeft, 2° de wetenschappelike, op klassieke teorieën berustende interpunctie, die van het syntaktiese beginsel uitgaat, 3° de liturgiese interpunctie. De tweede soort was grotendeels door de derde verdrongen, zodat we in geestelike geschriften meestal de liturgiese interpunctie vinden, op twee wijzen, met of zonder flexa, en in wereldlike geschriften meestal de volksinterpunctie.

De liturgiese interpunctie met flexa heb ik in Mnl. hss. nooit aangetroffen, zelfs niet in vertalingen van Latijnse teksten die de flexa hadden, b.v. de Mnl. vertalingen van de Imitatio, en ook niet in Mnl. hss. die geschreven zijn door Kartuizers, terwijl de Kartuizers deze interpunctie toch druk toepasten in de Latijnse hss. die ervoor in aanmerking kwamen.

De liturgiese interpunctie zonder flexa, dus met de tekens punt, metron, puntkomma als periodus, en vraagteken hebben het poëziehs. van het *leven van Sinte Lutgart*,[1] dat afkomstig is uit Benedictijnerkring, geschreven in het eind van de 13e eeuw, en de *Epistelen ende Evangelien*,[2] geschreven in 1348. Echter is alleen in het laatstgenoemde het sisteem zuiver doorgevoerd.

In andere hss. wordt de puntkomma wel gebruikt alleen aan het eind van een heel hoofdstuk.

Een teken in de vorm van het metron komt men nog wel eens meer tegen, waar het niet de speciale metronmodulatie kan aanduiden, maar niet anders zijn kan dan een enigsins andere vorm van de dubbelpunt.

De meeste Mnl. hss. hebben de gewone volksinterpunctie, ge-

1) Kopenhagen. Misschien zijn in dit hs. de enkele vraagtekens er later bijgevoegd.
2) Amsterdam. I.F. 41 (Moll 1).

woonlik tweeledig, minder vaak eenledig. Door verschillende middelen kan deze interpunctie uitgedrukt worden: hoofdletter, rooddoorstreepte kleine letter, punt, dubbelpunt, streepje. Dit betreft alleen de vorm, is dus een kwestie van paleografie. Het eind 15e-eeuwse en het 16e-eeuwse schrifttype gebruikt gewoonlik het streepje, waar het oudere schrift een punt schrijft. Maar betrekkelik jonge hss. die het ouderwetse schrifttype[1] nog hebben, hebben dan ook de punt. Het is dus niet zozeer een kwestie van tijd, als wel van schriftsoort. Ik vind dan ook geen aanleiding om de hss. naar tijdvakken te verdelen, temeer daar de verschillende metodes van een-, twee- (en drieledige) interpunctie van eind 13e tot in de 16e eeuw gevonden worden.

Niet alle punten in de hss. zijn leestekens; ook als grafies onderscheidingsteken, ter verduideliking voor het oog, wordt de punt (soms dubbelpunt, of een ander teken) gebruikt, ook in hss. die geen interpunctie hebben. Deze gewoonte heeft, vooral bij overschrijven, aanleiding gegeven tot het ontstaan van ongemotiveerde punten.

Grafiese tekens, geen interpunctietekens, zijn:

1°. De punten voor en na sijfers, ook wel alleen ervoor of alleen erachter. Dit gebruik dateerde al uit de tijd van het capitale schrift, waar het voor de duidelikheid nodig was. Ofschoon het in het minuskelschrift met woordscheiding minder reden van bestaan had, werd de oude gewoonte toch zelfs in Mnl. hss. nog vrij geregeld volgehouden, b.v.:

> Aen ·C· beeste es nochtan
> Min valscheden dan an ·I· man[2]

Maar nu komt het wel eens voor dat een schrijver een punt zet en daarachter het getal voluit schrijft in letters, b.v.:

1) In sommige kringen werd blijkbaar de oude traditie lang gehandhaafd. Ook moet men rekening houden met de leeftijd der afschrijvers: een oud man schrijft zooals hij het meer dan een halve eeuw geleden geleerd heeft. Vgl. wat De Vooys zegt over Jan de Swettere, in Tijdschr. 22 bl. 144. Is dit misschien ook het geval met het Utrechtse hs. 1014, dat gedateerd is op 1453?

2) Esopet, Leiden Lett. 191. - Waarom de uitgaven die niet de interpunctie en ook niet andere grafiese biezonderheden van een hs. overnemen, wel deze punten voor en na sijfers drukken, is mij niet duidelik.

Doch quamen wi tere capellen
d' wi · twee doede ghesellen
vonden liggende in baren[1)]

Deze punt is stellig niet als leesteken bedoeld; dit hs. heeft trouwens bijna geen leestekens.

Verdacht is dus al regel 3318 in Velthem's Spiegel Historiael,[2)] waar de punten bij het sijfer ontbreken, hoewel dit hs. hierin anders nauwkeurig is:

Jegen C^{m} op elke side[2)]

Van de Water en De Vreese emenderen 100 000 in 1; dat de punten ontbreken vermeldt de Vreese niet.

Foutieve punten zijn ook gekomen in het als regel zorgvuldig geïnterpungeerde Kopenhaagse hs. van het leven van Sinte Lutgart, fol. 89a; deze punten zijn er blijkbaar later tussengezet (er is n.l. geen grotere afstand tussen de woorden hier dan tussen andere woorden) door iemand die verkeerd gelezen heeft, die n.l. het woordje ‘in’ heeft aangezien voor het Romeinse sijfer drie, wat bij Goties schrift licht gebeuren kan.

Die · jn · dis selues dages stoet

Het is duidelik dat, wanneer een dergelike plaats weer zou worden overgeschreven, er nog erger verwarringen ontstaan kunnen.

2°. Verschillende hss. plaatsen, meer of min regelmatig, een woord dat slechts uit éen letter bestaat tussen punten[3)] (of slechts éen punt, hetzij ervoor of erachter) b.v.:

Ik wille v. geven goeden raet[4)]

A lst kint comt t*er* werelt uut
S o es des cnapelins erste luut
· A · en*de* des meiskins · E ·[5)]

(n.l. resp. naar Adam en Eva).

1) Roman van Limborch, Leiden Lett. 195, perk. 14e eeuw, fol. 15a.
2) Leiden, B.P.L. 14 E, perk. 14e eeuw, fol. 11 d.; gedeeltelik uitg. door W. de Vreese.
2) Leiden, B.P.L. 14 E, perk. 14e eeuw, fol. 11 d.; gedeeltelik uitg. door W. de Vreese.
3) Het Utrechtse hs. 1692, papier 8°, 15e à 16e eeuw heeft voor en achter *u* streepjes, met rood overtrokken.
4) Ferguut, Leiden Lett. 191, perk. 14e eeuw, fol. 2b.
5) Maerlant's Rijmbijbel, Den Haag 76E 16, perk. 14e eeuw, fol. 2f.

3°. Punt bij afkortingen. Vele hss. zijn hierin heel onregelmatig. Zo lezen we

·F· of F· voor Ferguut
der ·g· (= de heer Gawein) in de Ferguut
her h· (= her Henric) in de Limborch
·R· voor ridder
die · cō · voor die coninc, en ook
ten · cō · rike (Spiegel Hist. van Van Velthem)

Ook wel stond de punt er al, maar slipte toch het hele woord de schrijver uit de pen, en krijgen we dus:

mijn here · gawein (Ferguut)
die · coninc (Velthem Sp. Hist. fol. 19d).

In hetzelfde hs. fol. 12c staat:

die · conīc philips

Hier is boven de o een dikte, blijkbaar de afkortingstreep, maar die te dicht op de o gekomen was, waarom de scriver eindelik toch maar het woord voluit schreef.[1)]

Verwijs reeds (Bloeml. II 154) en De Vreese ook vullen in regel 1303 van boek II van de Sp. Hist., waar de tekst bedorven is, het woord coninc in. Het hs. heeft op fol. 20 c:

en*de* sp*rac* d*en* · irstw*er*f toe

De punt, waarachter cō. had moeten volgen, staat er dus al, maar het woord is vergeten.

Eigennamen die vaak voorkomen, worden gewoonlik afgekort (zie boven). Gebeurt dit soms eens niet, dan kan men een geval krijgen als dit:

D' was lanc' · eñ walewein ·

Des scrivers voorbeeld zal wal · of iets dergeliks gehad hebben, en in de sleur plaatst hij hier ook na het volledige woord de afkortingspunt. Zulke gevallen zullen er wel toe bijgedragen hebben om de leuze van ‘onstelselmatige interpunctie in de hss.’ te helpen bevestigen. Als leesteken opgevat heeft de punt hier geen zin. Het is het grafiese onderscheidingsteken, maar hier

1) Evenzo De Vreese, noot op r. 3300 van zijn uitgave van de Sp. Hist.

bij ongeluk geplaatst.[1] En het gevaar bestaat dat een verdere afschrijver de punt weer klakkeloos overneemt.

Misschien is ook als grafies onderscheidingsteken, na de afkorting, en niet als leesteken bedoeld 1 van de 10 door Leendertz in de Inleiding op Floris ende Blancefloer bl. XI genoemde gevallen van interpunctie, n.l. r. 1242.

Die anxt van h' · hi es so groet

(= de vrees voor de dood is zo groot). Zes regels verder na de afkorting *blanceff'* · ook punt. Voor de opvatting als leesteken pleit dit, dat de afkortingspunt in het algemeen meer gebruikt wordt na namen en na bepaalde woorden als *coninc* en *ridder*, tegen die opvatting dat dit hs. slechts in zeer biezondere gevallen een pauzeteken schrijft; echter kan men zich hier denken dat het eenlettergrepige woord *haer* (n.l. de dood) met biezondere klemtoon uitgesproken wordt, en na sterke nadruk ontstaat een langer pauze.

Vreemd is ook de punt in regel 1363. Deze regel heeft bovendien vijf heffingen. Is de punt hier een aanwijzing dat in het voorbeeldhs. hier iets anders gestaan heeft, een afgekort woord? (De verkorting alleen van de n is geen reden voor een grafies teken)

Dat iemen so sot ware en*de* so ries
Ochte van so teenen[2] sinne
Die soude dorre*n* dor enege mi*n*ne
Die grote coenheit doe*n* · die hi sal bestae*n*
Vand*er* bliscap die hi heeft o*n*tfae*n*
Sone roeket he*m* wat over geet
Hi gaet ten co*ninc* ·[3] d*aer* hine weet

Hier hoort de tweede helft van 1363 niet bij de volgende regel, zoals in 1276:

Siet hier die griffie die hi hadde ges*et*
In sijn h*er*te te stekene · ne haddict niet belet
Hi ware doet te derre stede

4°. Twee dezelfde woorden achter elkaar worden in een

1) Zulke tekens kunnen aanwijzingen zijn voor de genealogie van hss.
2) Leendertz amendeert: coenen.
3) punt om de afkorting.

enkel hs. wel eens door punt gescheiden; in 't biezonder bij *dat*; misschien is dit ontstaan doordat tussen *dat dat* dikwels pauze valt, maar ook kan het als waarschuwing bedoeld zijn, en om aan te geven dat de herhaling van het woord geen vergissing is:

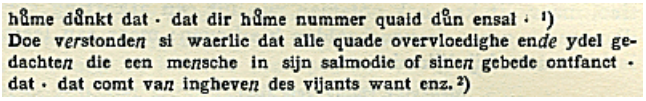
hûme dûnkt dat · dat dir hûme nummer quaid dûn ensal · [1])
Doe verstonden si waerlic dat alle quade overvloedighe ende ydel gedachten die een menſche in sijn salmodie of sinen gebede ontfanct · dat · dat comt van ingheven des vijants want enz. [2])

> hume dunkt dat · dat dir hume nummer quaid dun ensal ·[1)] Doe verstonden si waerlic dat alle quade overvloedighe ende ydel gedachten die een menſche in sijn salmodie of sinen gebede ontfanct · dat · dat comt van ingheven des vijants want enz.[2)]

5°. De verschillende hss. van Natuurkunde des heelals[3)] hebben aan het slot een hele verzameling onverklaarbare Latijnse woorden (ik citeer het Utrechtse hs., de tekst van het Leidse lijkt er veel op):

> Austra · gule · fremit · edulo · crux · · blatrat · ardua · glimfio · Effert · dira
> .

enz. in het geheel 19 regels. Dit kan overgenomen zijn (indirekt?) uit een oud hs. dat geen tussenruimte tussen de woorden heeft, maar ze scheidt door punten. Maar ook is het mogelik dat men ook in het schrift iets biezonders wilde doen met deze ‘geleerde’ woorden, een soort van wonderspreuk. Dit lijkt altans wel het geval te zijn bij het Latijnse woord ebenus, waar de punt ook wel een grafies teken zal zijn:

> Dien boem willic v noemen
> hi hiet · ebenus sine bloemen
> waren wit ende roet[4)]

Dit hs. heeft n.l. zeer weinig leestekenpunten, maar waar ze staan, heeft het overal goede reden.

Zo verklaar ik ook de punt na het Latijnse woord res; volgens het gewone stelsel in Mnl. poëziehss. past hierachter geen leesteken.

1) Middelnederfrankiese bew. v.d. Bestiaire d'amour, fol. 201, hs. Hannover 369 perk. eind 13e eeuw, uitgeg. door John Holmberg Uppsala 1925.
2) hs. Utrecht 1012, niet gefolieerd. Bij *dat* tweemaal een *rode* punt.
3) Utrecht 1328, perk., 14 eeuw, bl. 65 en 66, en Leiden B.P.L. 14 A, perk. begin 15e eeuw, fol. 8c.
4) Floris ende Blancefloer, Leiden Lett. 191, regel 966. Vgl. bl. 120.

Die gramarijn des siet vroet ·
H*eet* al sulke dinghe res ·
Dat zwaer gnoech te v*er*stane es · -[1)]

En misschien is ook zo op te vatten de punt achter ecclesiastico, maar dit kan ook ontstaan zijn uit een afkorting gevolgd door punt, zoals de voorbeelden hierboven; maar een leesteken is het waarschijnlijk niet.

Men vint ghescreven alsoe
In ecclesiastico ·
Die sine*n* vader eert met trouwen
Sal bliscap ane sine kindre scouwe*n*[2)]

Konsekwentie moet men hierin niet zoeken; een paar regels verder staat zonder punt: Dat boec ecclesiasticus

6°. Prozahss. die anders geen punten hebben aan het eind van een zinsdeel, hebben dit soms wel waar het zinsdeeleind toevallig samentreft met het eind van de regel en er nog plaats over is, dus eigenlijk meer ter opvulling van de open ruimte. Bij hss. met smalle kolommen kan dit veel voorkomen, b.v. in de *Kroniek van Holland en Utrecht* van Joh. van der Beke[3)] en in *Een devote epistel vander passien ons heren*[4)] van Joh. van Scoenhoven. In het laatste hs. inplaats van een punt ter aanvulling van de regel ook vaak dubbelpunt of drie punten in een driehoek. Wanneer een dergelik hs. door een slordig kopiïst overgeschreven wordt, kan er zodoende een zeer willekeurige interpunctie ontstaan.

In poëziehss. is het gewoonte aan het eind van de versregel geen leesteken te zetten. Daar meestal vers en zin samenvallen, was dit niet nodig. Maar in sommige gevallen kunnen hier grafiese tekens aan het eind van de regel voorkomen. N.l.

1) Dietsche Doctrinale, Den Haag 76 E 5, fol. 33c. Dit hs. heeft alleen punt aan het eind van een hoofdstuk; hier is het het slot van het tweede boek, vandaar achter *es* een punt en nog een rode streep; achter *vroet* staat, verkeerdelik, een *rode* punt, die er dus later bijgezet is.
2) idem, fol. 18c.
3) Utrecht 1182, perk. 14e eeuw.
4) Leiden Lett. 312, papier 15e eeuw.

7°. Wanneer de regel wat lang is, zodat hij indringt in de volgende kolom, tekenen sommige schrijvers hem af met een punt. In hss. die in 3 kolommen geschreven zijn zoals Velthem's Sp. Hist., doet dit geval zich nogal eens voor. Het kan aanleiding zijn voor een latere afschrijver om in sleur de punt ook te plaatsen wanneer in zijn schrift de regel niet ingedrongen is in de kolom ernaast. Zo kan dus een voor ons onbegrijpelik leesteken ontstaan zijn, dat eigenlik geen leesteken is.

8°. Of het laatste woord van de te lange regel wordt erboven of eronder geschreven, soms met een haaltje en al of niet ook een punt.

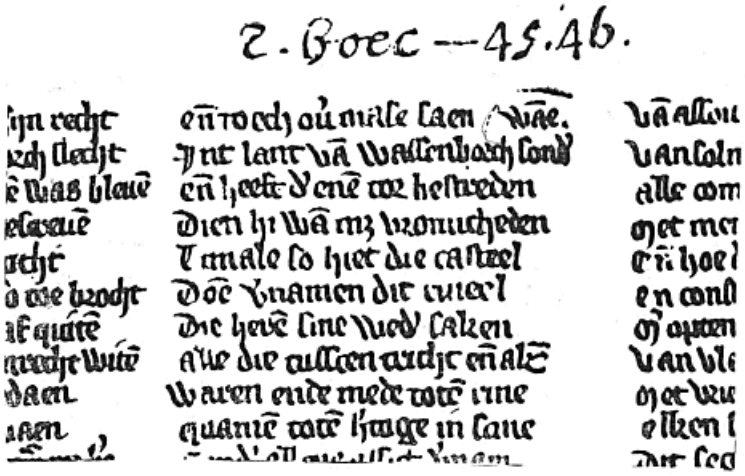

Velthem's Spiegel Hist. fol. 27b.

Evenzo, in de 3e kolom, twee maal vlak onder elkaar op fol. 1 f. Ook op fol. 28b is een woord erboven geschreven, maar hier ontbreekt de punt. (Dit hs. is in het algemeen met punten inkonsekwent).

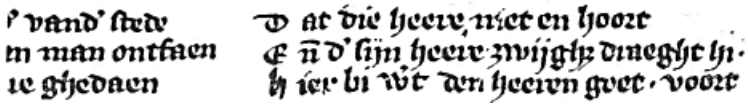

Heymelicheit der heimelicheit, hs. Den Haag 76 E 5, fol. 75d.

Dit hs. heeft geen leestekens, behalve een punt aan het slot en eenmaal aan het eind van een alinea op fol. 69b.

Ook wel wordt een te lang vers over twee regels verdeeld. Gewoonlik is dan de tweede regel nog lang niet vol en nu vullen sommige hss. de open ruimte aan door het laatste woord nog eens te herhalen, soms voorafgegaan door een punt. De Haagse rijmbijbel 76 E 16, die op drie kolommen geschreven is, heeft dit meermalen, b.v. fol. 111 b:

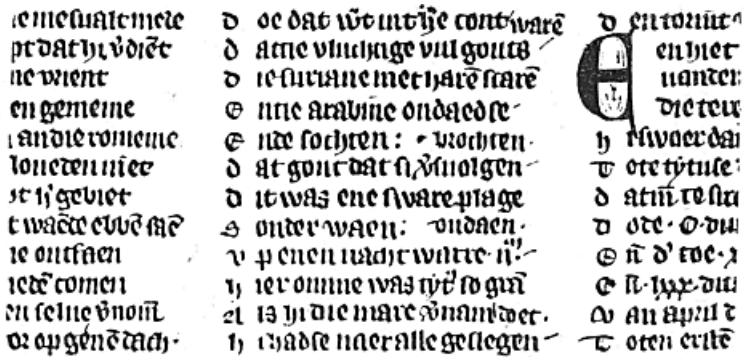

= Doe dat wart int herte cont
Dattie vluchtige vul gouts waren,
Die suriane met haren scaren
Entie arabine ondaedse ende sochten
Dat gout dat si versuolgen brochten.
Dit was ene sware plage sonder waen:
Up enen nacht warre 2000 ondaen.
Hier omme was tytus so gram
Als hi die mare vernam,
Hihadse naer alle geslegen doet.

Verschillende manieren zijn hier toegepast, o.a. in de elfde regel, waar weinig ruimte meer over was, het vertikale streepje. Let op het afbrekingsstreepje achter regel 2, 4, 6, 9 en 12. De middeleeuwer duidt dus niet alleen de afbreking van een woord aan (zooals wij), maar ook van een versregel.

Voor de dubbelpunt worden ook wel, zonder onderscheid, in hetzelfde hs. andere tekens gebruikt, b.v. enkele punt, punt met boogje erboven, twee punten met boogje, b.v. op fol. 117 b:

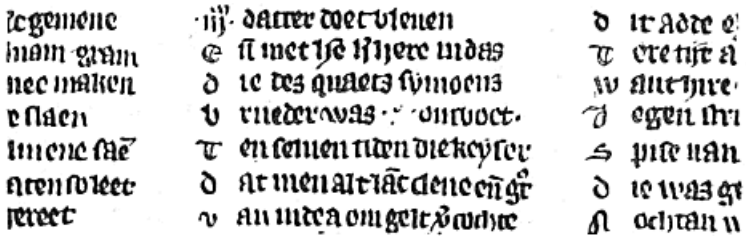

= Drie dusent datter doet bleven;
Ende met hem her here iudas
Die des quaets symoens brueder was.
Ten seluen tiden die keyser ontboet
Dat men alt lant clene ende groet
Van iudea om gelt vercochte,

Met herhaling van het laatste woord, bv. op fol. 117b:

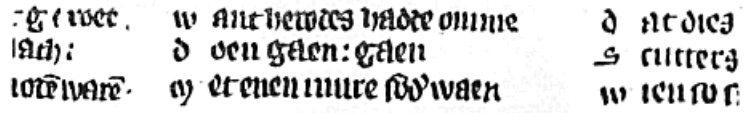

= Want herodes hadde omme doen gaen
Met enen mure sonder waen

In een hs.[1)] met één kolom heb ik gevonden een vergeten regel, geschreven achter de voorgaande en door een punt daarvan gescheiden.

1) Het Leven van Sinte Lutgart, Kopenhagen, Ny kgl. S. 168, 4^0 fol. 58.

9°. Punt bij middenrijm (vgl. het gebruik van streepjes in de 17e eeuw). Hiervoor heb ik slechts zeer weinig gegevens. Een strofies gedicht achterin de Sp. Hist. van Van Velthem, dat veel middenrijm heeft, heeft slechts een maal een punt, en wel bij vier rijmwoorden:

> u soete boerste d'an die vorste
> sine noetdorst · nā vā sinẽ dorste[1)]

10°. Het geval van het Aiolfragment. Dit is een van onze oudste Mnl. hss. Het is geschreven in Limburgs dialekt en dateert nog uit de 13e eeuw. Hier zijn de verzen nog niet op regels geschreven, wat latere hss. wel doen, het loopt door als bij proza, maar als aanwijzing dat de versregel uit is staat er geregeld een punt;[2)] de volgende versregel begint met kleine letter. Andere tekens komen er niet voor (behalve één maal een punt middenin het vers waarvoor ik geen verklaring heb kunnen vinden), maar wel heeft het ook als onderscheiding de alinea met rode hoofdletter. Afbreking aan het eind van de regel geschiedt evenals bij ons aan het eind van de lettergreep; ter aanduiding hiervan een schuin streepje, zoals ook vele latere hss. dat hebben.

Alle andere door mij geraadpleegde hss. van epiese poëzie zijn regelsgewijs geschreven. Waar echter eens, hetzij doordat de grote versierde hoofdletter zoveel ruimte nam dat er voor de rest geen plaats meer was op één regel, of bij een scheur in het perkament, de regel te kort blijkt voor het vers en als proza doorgeschreven wordt, worden de verzen weer door een punt gescheiden, b.v.:

Bij een naad die schuin van links boven naar rechts beneden door het perkament loopt in Velthem Sp. Hist. fol. 28 c. (Fig. 1).

1) Echter is de punt heel dun, dus misschien niet aldus bedoeld? Elders dit verschijnsel wel soms: de 9e-eeuwse Münchener codex van de Heliand heeft punten na elk alliteratielid (Bieling bl. 14).
2) Facsim. in Platenatlas bij de Ned. Lit. gesch. door Poelhekke en De Vooys. Evenzo het 12e-eeuwse Berlijnse hs. van Wernher van Tegernsee (Bieling bl. 15).

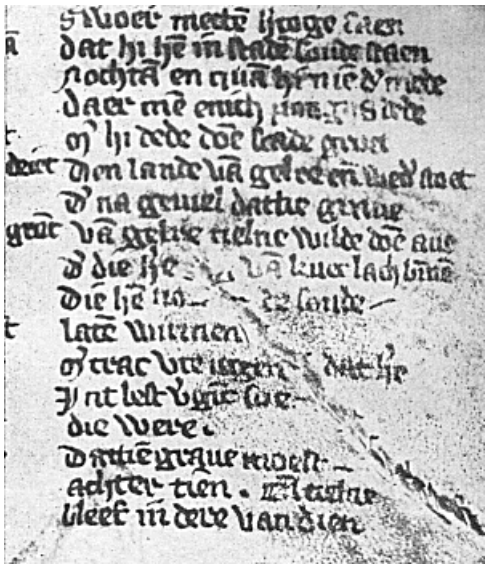

Fig. 1. Velthem's Spiegel Hist. fol. 28c.

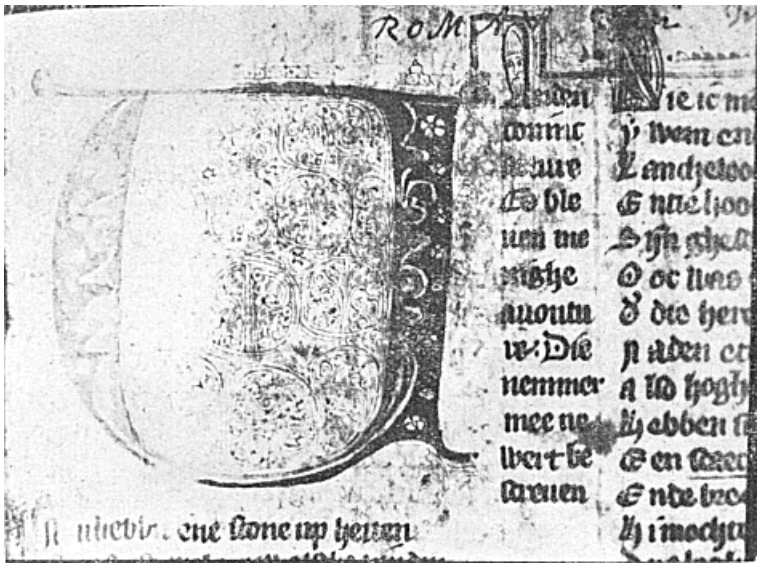

Fig. 2. Walewein.

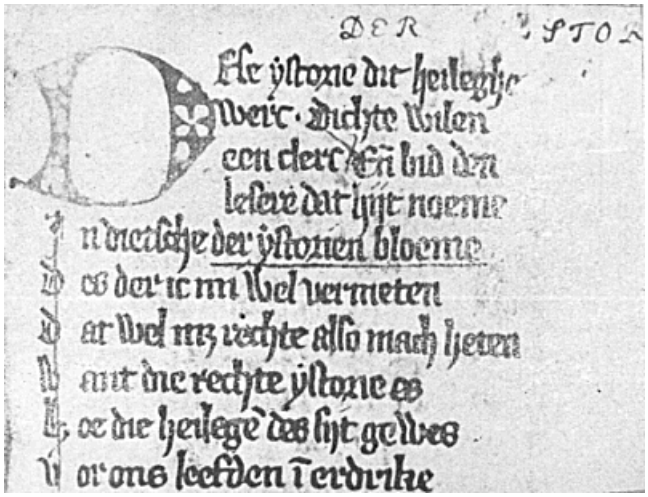

Fig. 3. Der ystorien bloeme.

Fig. 4. Limborch.

Fig. 5. Ferguut.

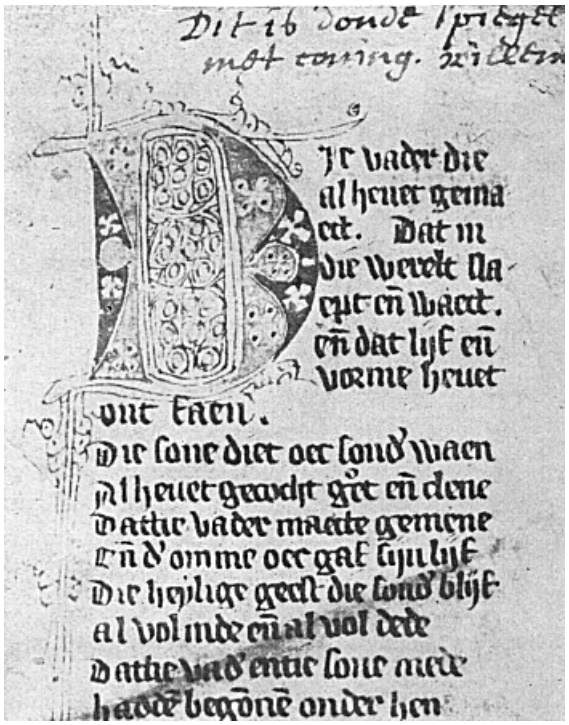
Dit is donde spieghel
mot coning. Willem
Ic vader die
al heuet gema
ect. Dat m
die werelt la
ect en waect.
en dat lijf en
vorme heuet
ont faen.
Die sone diet oec sond waen
al heuet geaudt god en clene
Dattie vader maecte gemene
En d'omme oec gaf sijn lijf
Die heilige geest die sond blijf
al volmde en al vol dede
Dattie vad entie sone mede
hadde begonē onder hen
Fig. 6. Velthem's Spiegel Historiael.

= Int lest verginc soe die were
Dattien graue moest achter tien
Ende tielne bleef in dere van dien.

N.B. de hoofdletters en de afbrekingstrepen.

Bij versierde hoofdletter in tal van hss., op verschillende manieren. Met punt of dubbelpunt (het laatste in de Walewein; dit hs. heeft wel meer de dubbelpunt, met dezelfde waarde als de punt) alleen middenin de regel b.v. in Walewein[1] (Fig. 2) en in Der ystorien bloeme[2] (Fig. 3).

Bij deze beide ook hoofdletter aan het versbegin. Met punt ook daar waar het verseinde samenvalt met het eind van de regel, b.v. in de Limborch fol. 34a (Fig. 4).

Met bovendien nog afbrekingstekens waar het vers niet voltooid is aan het eind van de regel in de aanhef van de Ferguut (Fig. 5).

Evenzo met streepje in Velthem's Spiegel Historiael, waar middenin de lettergreep afgebroken wordt (Fig. 6).

Het Leidse hs. van *Der naturen* bloeme[3] heeft tal van miniaturen, waarnaast de tekst geschreven is, als proza, doordat er geen ruimte meer was voor de hele regel.

Juist zo als het Aiolfragment zijn doorlopend geschreven 15e-eeuwse liederboekjes. De versregels worden door een punt of door een hoofdletter gescheiden, maar vaak onregelmatig. Heel onnauwkeurig hierin is b.v. het Leidse Lietboec van Maria Remen (Lett. 218), meer sistematies de Haagse octavoperkamentjes (133 D 21) die bevatten een Feestlied en een Lied met muziek erbij. Het Feestlied heeft ter scheiding van de versregels soms een punt (of dubbelpunt), maar gewoonlik een rooddoorstreepte hoofdletter:

1) Leiden Lett. 195, perk. 14e eeuw.
2) Leiden Lett. 191, perk. 14e eeuw.
3) B.P.L. 14 A, perk. 15e eeuw.

Het is een dach van vrolickheden In des
conincs houe Want daer heeft gewo*n*//
nen heden Een maecht van grote*n* loue
Een kint gemaect al wonderlijc
En*de* altemael geneuchtelijc Nae
zijnre menschelicheden · dat dair is
ontsprekelijc Ende dair toe onbegri/
pelijc: na zijnre godlicheden

Het Lied heeft regelmatig een dikke rode punt achter elk vers; (boven elke regel staan de noten) b.v.:

Want ihesus kelre is op ge/
daen · daer schenct hij ons den zoe/
ten traen ·

Dit geval hebben we ook in het Berlijnse hs.[1] uit de tweede helft van de 15e eeuw, waarvan fragmenten zijn gepubliceerd door A. Beets[2]. In de hier afgedrukte tekst komen geen punten voor (wel een keer een schuin streepje), behalve daar waar twee of drie van de zeer korte versregels op één regel geschreven zijn[3]. Ze hebben het rijmschema a a b c c b en staan in tussen verzen met gepaard rijm en langere regels, maar op fol. 8 waar een heel stuk van deze zesregelige strofen voorkomt, staan ze wel op afzonderlike regels.

Het Leidse hs. van de *Natuurkunde des heelals* heeft na heel veel regels een punt. Heeft deze, meer nauwgezette dan slimme afschrijver, maar domweg de punten overgenomen van een hs. dat niet op versregels geschreven was? Soms ontbreekt de punt, maar sisteem heb ik daar niet in kunnen vinden. Men oordele:

1) Kon. Bibl. Berlijn, Ms. germ. 4°, 557.
2) Tijdschr. 22 bl. 179 vg.
3) bl. 184 en 187. Echter niet in een andere strofe op bl. 184, waar misschien door de kleine klank- en letterverandering de afschrijver het rijm niet opgemerkt had. Of zijn hier in de druk afkortingen opgelost? Ik zelf heb niet de gelegenheid gehad het hs. te zien. Fol. 25 verso:

¶ So wie den armen mit ontfermen comt te baten
God / ons heere en sels nymmermeer verloren laten

+Noch ander vroetscap vele ·
Weet men bi desen woorde*n* wele · +fol. 8b
Die van leenhoute gheraerde ·
Iu nu hier openbaerd ·
Betre verse ne vant sijn sin
Want een woort brenghet algader in ·

[Het Utrechtse hs. heeft geen interpunctie, behalve de rode hoofdletter als alinea].

Zo ook het Darmstadtse Reinaertfragment[1]. En ook het Karel-en-Elegastfragment in Den Haag.

Nu de eigenlike leestekens.

+In het algemeen willen de schrijvers van Mnl. hss. vooral de stofverdeling aangeven (vgl. hoofdst. I). De verdeling in boeken en hoofdstukken is gewoonlik wel zorgvuldig geschied. Sommige hss. werken ook met hoofdletters in verschillende formaten, b.v. het *Nieuwe Testament* met de epistelen van het N.T., geschreven in 1399 door Wernerus Dominicus Mynne[2], begint elk evangelie met een in rood en blauw versierde hoofdletter, elk hoofdstuk met een rode hoofdletter over drie regels, en elk leesstuk - een hoofdstuk bestaat weer uit of 3 leesstukken - met een rode hoofdletter over twee regels of een regel; in zo'n leesstuk komt dan nog wel eens een rode hoofdletter voor over één regel, daar waar weer een belangrijker afscheiding is. En dan zijn er nog de gewone (kleinere) zwarte hoofdletters met rode streep erdoor en ook nog rooddoorstreepte kleine letters. - Eigennamen hebben rooddoorstreepte kleine letters, en rooddoorstreepte hoofdletters[3] wanneer ze aan het begin van een zinsdeel staan. b.v.: +Prozahss.

1) Facs. en afdruk bij Buitenrust Hettema, zie Zwolsche Herdr. 18 bl. 147 vg.
2) Den Haag 75 E 8, perk. 2°, in 2 kol.
3) Als regel is de gewone hoofdletter in de Mnl. hss. rooddoorstreept; dit vermeld ik dus voortaan niet en geef ervoor in de druk een gewone hoofdletter; voor de rooddoorstreepte kleine letter druk ik in dit voorbeeld een kleine letter van iets groter formaat af.

Salomon wan roboam. Roboam wan abia Abia enz

Dus alleen de rubricator, niet de schrijver heeft hier de eigennamen biezonder behandeld. Ongeveer hetzelfde sisteem in *Die vier evangelien*, 1408,[1] dat zeer regelmatig schrift heeft en een zorgvuldige interpunctie. Bij deze ver doorgevoerde stofverdeling zal verfraaiing van het hs. ook wel een faktor geweest zijn. Behalve deze verschillende soorten van letters had men nog een middel om stofverdeling aan te geven: het paragraafteken. Het (meestal rode) paragraafteken kon er ook nog later tussen gezet worden naar het inzicht van de rubricator, vooral gemakkelik bij poëzie in margine, maar dikwels geeft de schrijver door twee fijne streepjes aan, waar hij het geplaatst wil hebben. De Mnl. hss. kennen twee vormen van het paragraafteken, ¶ en een wigvormig teken, die soms in hetzelfde hs. door elkaar gebruikt worden. Dat het tweede er dan later tussengezet zou zijn, heb ik niet kunnen konstateren.

Biezondere grote letters en paragraaftekens horen niet tot de interpunctie in engere zin. Ze zijn niet zoozeer voordrachtaanwijzing - al treedt hier wel een langere pauze in - maar dienen meer om de tekst overzichtelik te maken, voor het oog dus.[2]

Wij zijn zo gewoon teksten te zien, ontleed in zinnen, dat wij vanzelf de zin als de eenheid zien en voelen. De middeleeuwer niet. De stof verdeelt hij naar wat bij elkaar hoort, zonder zich te bekommeren om een formele zinverdeling. De grotere en kleinere hoofdletters zijn in dat opzicht dus even belangrijk als de punten.

Toch zal ik in mijn bespreking, om de vergelijking met de moderne interpunctie makkeliker te maken, uitgaan van de zin, voor zover mogelik, en met de zin als uitgangspunt verdeel ik dan weer de Mnl. interpunctie in een een-, twee- en drieledige.

1) Den Haag, 75 G 1, papier 8°, 1 kol.
2) Aan het eind van de bespreking der poëziehss. heb ik deze kwestie verder behandeld.

[+]Het Mnl. proza kent in verhouding tot de Nnl. taalbouw veel meer neven- dan onderschikking. Een dergelike stijl heeft niet veel interpunctie nodig. Een eenledige interpunctie die maar door één hulpmiddel de tekst verdeelt in kleine, gelijkwaardige deeltjes, is dikwels al voldoende. Meestal gebruikt men hiervoor de hoofdletter, b.v. de tweede zin van een vertaling der Imitatio:[1)] [+]Eenledige interpunctie.

> Uut desen woorde*n* werde*n* wij vermaent chr*istu*m te volge*n* en*de* sij*n* zeede*n* Of wij verliecht wille*n* werde*n* En*de* verloest van onser blijntheit

Vele hss. hebben regelmatig alleen hoofdletter, geen punt ervoor, b.v.:

> Joh. van der Beke's Cronike van den Stichte van Utrecht ende van Hollant, perk., eind 14e eeuw; alleen het laatste katern hiervan, d.i. vanaf fol. 65.[2)]
>
> Kroniek van Holland, papier, 15e eeuw.[3)]
> Historien van Hollant.[4)]
> Den Bibel als dat Scolastica hystoria dat verclaert } papier, 15 eeuw.[5)]
> Die Hystorie van Alexander, }papier, 15 eeuw. } papier, 15 eeuw.[5)]
> Die Destruccie van Jherusalem, hand A. } papier, 15 eeuw.[5)]
> Stichtel. Traktaten, o.a. een vertaling van het eerste boek van de Imitatio, papier 12o, 15e eeuw.[6)]
> Suuerliche capittel, papier 12°, 15e of begin 16e eeuw, gevolgd door een
>
> Vertaling van het eerste boek van de Imitatie en nog enige traktaatjes. Hiervan heeft het vierde, dat op een nieuw vel, n.l. fol. 160, begint en met andere hand geschreven is, in het begin soms punten voor de hoofdletters en ook wel eens een punt voor *ind* (= ende) met kleine letter; ook is in deze hand de punt voor afkorting gebruikt.[7)]
> Gebedenboek, papier 16°, 15e eeuw. Hiervan heeft een katern, n.l. fol. 55-61 soms punt, ook wel in de zin; het hs. is door veel verschillende handen geschreven.[8)]

1) Hs. Utrecht 1032 fol. 247b.
2) Utrecht 1183.
3) Utrecht 1177 II. Een enkele keer ook wel eens een kleine letter rooddoorstreept.
4) Utrecht 1180. Hoogst zelden wel eens een punt in de zin.
5) Utrecht 1006. In deze codex twee handen, afwisselend; zie de katal. der hss. Hand A heeft alleen hoofdletters zonder punt, hand B heeft een tweeleledige interpunctie.
5) Utrecht 1006. In deze codex twee handen, afwisselend; zie de katal. der hss. Hand A heeft alleen hoofdletters zonder punt, hand B heeft een tweeleledige interpunctie.
5) Utrecht 1006. In deze codex twee handen, afwisselend; zie de katal. der hss. Hand A heeft alleen hoofdletters zonder punt, hand B heeft een tweeleledige interpunctie.
6) Utrecht 1032. Telkens andere hand, maar alle zonder punten, behalve de eerste 12 fol., zie bl. 158.
7) Utrecht 1025.
8) Utrecht 1696.

Twee stichtelijke traktaten, papier 8°, 15e à 16e eeuw.[1)]
De legenden van Pilatus en Judas in het Comburgse hs.[2)]
Marialegenden uit het Amsterdamse hs. 580, papier ± 1470.[3)]
Marialegenden uit het Haagse hs. 73 G. 31.[4)]
Marialegenden uit het hs. C. 25 van de Landesbibl. Dusseldorf, papier, eind 15e eeuw.[5)]
Marialegenden uit het Brusselse hs. 2224-2230.[6)]
Marialegenden in het Leidse hs. Lett. 218.[7)]
Marialegenden in het Brusselse hs. 1654, perk. Ook hoofdletters komen hierin niet veel voor: in de 2½ bl. druks slechts twee maal Ende, twee maal Doen en eenmaal Dese.[8)]
Marialegenden uit het Brusselse hs. 21940, papier.[9)]
Marialegenden uit het Hamburgse hs. van de vertaling van de Dialogus Miraculorum van Caesarius van Heisterbach.[10)]
Een Marialegdnde in een klein Brussels hs. II 755.[11)]
Een Marialegende in het Brusselse hs. 388,[12)] perk. midden 15e e. fol. 109d-110a.

Enkele hss. hebben, onregelmatig, voor de hoofdletter ook wel eens een punt.

Slechts weinig hss. hebben regelmatiger een punt voor de hoofdletter, b.v. gedeelten van de volgende codex:

Joh. van der Beke: Cronike van den Stichte van Utrecht ende van Hollant, vert. uit het Latijn, perk. fol. 1-101 uit de 14e eeuw.[13)] Hier staat gewoonlik aan het eind van de zin een punt. Altans in het begin is dit vrij zorgvuldig gedaan. Verderop afgewisseld telkens door enige folia achter elkaar met geen of weinig punten voor de hoofdletters, hier

1) Utrecht 1692. Op fol. 19a eenmaal rode dubbelpunt in de zin.
2) Gepubl. door Dr. C.G.N. de Vooys in Tijdschr. 20 bl. 140 vg. en 160 vg.; dit proza 'is ivan dezelfde hand als het Reinaertafschrift' (ib. bl. 125). De Reinaert heeft slechts enkele punten (Hettema in: Zwolsche Herdr. 19/20 Inleiding CLIV): bij enjambement in regel 2284 en 3284.
3) Gepubl. door Dr. C.G.N. de Vooys in: Mnl. Marialegenden II bl. 164-194. Wanneer er in teksten die ik niet zelf in hs. gezien heb, ééns bij uitzondering een punt voorkomt, vermeld ik dit niet, daar ik in dat geval niet kan beoordelen of hiervoor een grafiese reden zijn kan.
4) Ib. bl. 93-105.
5) Ib. bl. 105-113.
6) Ib. bl. 164-185.
7) Ib bl. 329 en 332.
8) Ib. bl. 228-230.
9) Ib. bl. 230-235.
10) Ib. 246-261.
11) Ib. 153-156.
12) Ib. 163. Dit hs. beschreven door W. de Vreese: Beschr. der Hss. van Ruusbroec's Werken, bl. 544-549.
13) Utrecht 1182. Er volgen nog folia uit later tijd.

is dus misschien een andere schrijver aan het werk geweest; vooral vanaf fol. 79 is dit duidelik zichtbaar; de hand verandert telkens, meestal weinig punten, soms weer enige folia zorgvuldiger behandeld.

Opmerkelik is dat de punt zo vaak ontbreekt. De hoofdletter is het eigenlike interpunctieteken. *Wij* voelen de zin als eenheid en sluiten die af door een punt. Oudtijds gaf men aan waar een nieuwe gedachte begon, ook in dit opzicht dus meer een materiële dan een formele scheiding aanwijzend. Soms liet men de hoofdletter dan nog voorafgaan door een punt. Dat men wel eens deze voelde als te horen bij de hoofdletter, en niet bij de voorafgaande zin, blijkt hieruit dat sommige schrijvers, als de hoofdletter toevallig op een nieuwe regel komt te staan, de punt ook op de nieuwe regel zetten, inplaats van achteraan de vorige regel, ook al is daar ruimschoots plaats, b.v. in het mooi geschreven, zorgvuldig geïnterpungeerde Utrechtse hs. 1014. De punt staat dan dikwels voor de 'rooilijn', op fol. 20c b.v. komt dit zelfs vijf maal voor; deze punten zijn er dan dus wel later voorgezet, maar hetzij dit door de kopiïst of door een ander gebeurd is, deze schrijver wilde de punt dus bij de hoofdletter plaatsen. In de twee eerste Sermoenen van het Leidse hs. Lett. 312, papier, 15e eeuw, staat dikwels een vertikale rode streep voor een hoofdletter, en wanneer deze juist op de nieuwe regel komt, is het streepje ook op de nieuwe regel gezet[1)]. Het Haagse hs. 75 G 1 (de vier evangeliën, uit 1408), waar zelden de punt voor de hoofdletter vergeten is, mist deze punt gewoonlik als het zinseind samenvalt met het eind van de regel.

Een Marialegende uit een Weens hs. heeft geen hoofdletters en geen punten.[2)]

1) Daarentegen zijn regels die nog niet vol zijn, als daar tegelijk de zin uit is, opgevuld met punt of dubbelpunt, terwijl overigens deze niet als leesteken gebruikt worden; dus zijn het eigenlik grafiese tekens, ter vulling van de open ruimte, vgl. hierboven onder 6°. Het derde Sermoen is enigsins anders gerubriceerd. Zie bl. 139.

2) Uit hs. Wenen Fidei Commisbibl. 7943, afgedrukt in: Mnl. Marialeg. II bl. 226-228.

Ook een eenledige interpunctie, maar op andere wijze, heeft het Utrechtse hs. 1328, uit de 14e eeuw, perk. Het bevat drie stukken, een berijmde *Natuurkunde des heelals*, in proza *Natuurkunde van broeder Thomas* en een *Boec van medicinen ghetoghen uut Galienus ende Avicenna*. Ofschoon met dezelfde hand geschreven, heeft het gedicht geen punten, de prozastukken wel. Het proza van de Natuurkunde bestaat uit eenledige, nevengeschikte zinnen. Hoofdletter komt hier alleen voor bij een nieuw gedeelte, verder is de tekst door punten verdeeld. Nu heeft de rubricator dikwels de eerste kleine letter na de punt rood doorstreept, bij *ende* heeft hij het echter vaak nagelaten. Dus een eenledige interpunctie, door middel van punten. Bij uitzondering komt er wel eens - in het derde stuk iets vaker - een hoofdlettertje voor, soms ook wel is het verschil tussen hoofd- en kleine letter niet groot, vooral met de *w* is dit in veel hss. het geval. De interpunctie is in hoofdzaak in het tweede prozastuk hetzelfde als in het eerste prozaboek, maar de aard van de tekst is anders: meest een aaneenschakeling van korte uitspraken, die dan alle met hoofdletter beginnen.

De eenledige interpunctie geeft dus de nieuwe gedachte aan of de nieuwe ritmiese eenheid. En grotere stukken die logies een eenheid vormen worden dan nog aangeduid door grotere versierde letters.

[+]Tweeledige interpunctie.

[+]Maar het merendeel van de Mnl. hss. heeft bovendien nòg een onderscheiding, die door een leesteken wordt aangeduid. Hiervoor gebruikt men gewoonlik de punt, ook wel eens dubbelpunt, schuin streepje, of twee schuine streepjes. De punt wordt daar geplaatst waar een opvallende pauze is, of ook wel daar waar licht verwarring ontstaan kan,[1)] dus om aan te geven dat enige woorden bij elkaar horen, - hetgeen gewoonlik wel samenvalt met pauze.

1) Zeer zelden wordt deze punt in de zin ook gevonden in het Utrechtse hs. 1182, dat ik gerangschikt heb onder die met eenledige interpunctie, o.a. in de zin: Ende op die tijt was godelboldus die bisscop · ziec so dat hi den paues ontboot bi sine*n* naeste*n* bisscopen mit brieven dat hi van node niet comen en mochten. Blijkbaar om aan te geven dat *Godelboldus die bisscop* bij elkaar hoort.

Pauzes in een langere zin komen voor:

1°. bij opsommingen.

2°. tussen langere zinsdelen.

3°. bij opeenvolging van sterke accenten.

Deze interpunctie is dus niet logies, maar zuiver foneties. Niet het aanvangen van een nieuwe gedachte is hier het uitgangspunt, nog minder een verdeling in hoofd- en bijzinnen volgens een formeel beginsel, n.l. de woordschikking. De pauze kan vallen tussen onderwerp en gezegde, of tussen gezegde en voorwerp enz., evengoed als tussen hoofd- en bijzin. Dezelfde tekst heeft voor hetzelfde voegwoord de ene keer een punt, de andere keer niet, al naar het ritme hier een langer of korter pauze eist. Met dit voorbehoud dat er natuurlik, evenals slordige spellers, ook slordige punctators zijn.

Zo is dan een tweeledige interpunctie ontstaan, die eensdeels gedachtescheiding, anderdeels pauze-aanduiding is. De meeste hss. die ik gezien heb zijn tweeledig geïnterpungeerd, en het merendeel hiervan weer heeft meestal vòòr de hoofdletter geen punt. Hier vond men het blijkbaar niet nodig de pauze ook nog eens aan te duiden; dit sprak vanzelf. Alleen waar in de zin pauze is en gevaar bestaat van verkeerd doorlezen, is de punt nodig. Hoofdletter waar een nieuwe gedachte begint, en pauzepunt *in* de zin hebben b.v.:

> Den Spieghel der magheden, perk. 1424.[1)]
> Statuten v.e. vrouwenklooster naar de regel van St. Augustinus, gewijd aan St. Agnes, papier 15e eeuw.[2)]
> Th. van Cantimpré: Dat boec der byen, papier 15e eeuw. (Dit hs. heeft in de zin niet punt, maar een ander teken).[3)]
> Jo. Cassianus: Die Collacien der O. Vaders, papier 1497.[4)]
> Onser liever vrouwen miraculen, papier 1479.[5)]
> Een Marialegende uit een Hamburgs hs. Stadsbibl. Theol. nummer 1576, papier 1500.[6)]

1) Utrecht 1021.
2) Utrecht 1044.
3) Utrecht 1017.
4) Utrecht 1015.
5) hs. R.K. gymn. Katwijk, gepubl. in Mnl. Marialegenden dl. I en dl. II bl. 1-18.
6) Gepubl. in Mnl. Marialegenden II bl. 217-220.

Marialegenden uit een hs. Univ. Bibl. Würzburg ch. qu. 144, papier, waarsch. einde 15e eeuw.[1)]
Een Marialegende uit een Brussels hs. II 112[2)] fol. 29r.-30v.

Soms ook nog punt om de pauze aan het zinseind aan te duiden, voor de hoofdletter dus, maar vaker zonder die punt b.v. in:

De tien geboden en ander proza, perk. 1374.[3)]
Nieuwe Testament, perk. 1399.[4)]
S. Bonaventura: Sinte Franciscus' Leven, perk. 15e eeuw.[5)]
S. Hieronymus: Vanden Leuen der Vaderen, papier 15e eeuw.[6)]
Die vijf boeken Salomons, papier 15e eeuw.[7)]
Sermoenen, papier 15e eeuw.[8)]
Een zedekundig werk, papier eind 15e of begin 16e eeuw.[9)]
Marialegenden uit het Haagse hs. 73 H. 29.[10)]
Marialegenden uit het Haagse hs. 71 H. 6.[11)]
Marialegenden uit het Amsterdamse hs. 543, perk. 1448.[12)]
Marialegenden uit het Amsterdamse hs. IV G. 19[13)] (vrij dikwels punt voor hoofdletter).
Marialegenden uit het Haagse hs. 70 H. 42, papier, circa 1515 à 1520
[Dit hs. is minder zorgvuldig geïnterpungeerd als het Katwijkse][14)]

Ongeveer even vaak wel punt voor de hoofdletter als niet, hebben:

1) Ib. 221-225.
2) Ib. 235-236. Het hs. beschreven bij de Vreese: De Hss. van Ruusbroec's Werken bl. 668 vg.; in andere delen van dit hs. ook veel streepjes, volgens De Vreese bl. 675.
3) Den Haag, 76 E 5, folia 55-61.
4) Den Haag 75 E 8.
5) Utrecht 1018. De punt voor hoofdletters hoogst zelden, en dan meestal voor *want* of *hi*, waar de schrijver misschien eerst bedoeld had kleine letter te schrijven; er is zeer weinig verschil bij w en h tussen hoofd- en kleine letter. Wel vaker vertikale rode streep voor de hoofdletter.
6) Utrecht 1012.
7) Utrecht 1007.
8) Utrecht 1027.
9) Utrecht 1024. Dit hs. is slordig geïnterpungeerd; vaak punten op onbegrijpelike plaatsen, bv. fol. 120 v., 121 r.; heel dikwels na de r; is het hs. misschien afgeschreven van een hs. dat r's had, zoals men die veel ziet, met zo'n dun verbindingshaaltje dat het net een streep of boog met een losse punt erachter lijkt? Hier is het geen deel van de letter r, maar wel degelik een afzonderlike punt.
10) Gepubl. in Mnl. Marialegenden II bl. 126-129.
11) Ib. 129-140.
12) Ib. 141-148.
13) Ib. 148-153.
14) Ib. bl. 24-48.

Hand B. van het Utrechtse hs. 100, vgl. bl.
Joh. van der Beke: Cronike, perk. uit 1393, het Utrechtse hs. 1183.
Of het door verschillende handen geschreven is, durf ik niet te beoordelen,

er is weinig verschil in het schrift. Toch is het opmerkelik dat sommige folia veel regelmatiger punten hebben dan andere; het hele laatste vel, d.i. vanaf fol. 65, heeft regelmatig geen punt voor de hoofdletter,
en ook in de zin geen punt, dus een eenledige interpunctie.

Vaker wel punt voor hoofdletter als niet in:

Marialegenden uit het Haagse hs. 70 E. 13.[1)]
Een Marialegende uit het Brusselse hs. 20105 papier.[2)]
Oefeningen- en Gebedenboekje, perk. 12°, 15e eeuw.[3)] - Zelden punt in de zin.

Bijna steeds punt voor hoofdletter hebben:

Yperman: Cyrurgie, perk., 1351.[4)]
Die vier Evangelien, papier 8°, 1408.[5)]
Van claren ouden verluchten mannen des Oirdens van Cystersen, gevolgd door
Der byen boeck, papier 1491.[6)]
Marialegenden uit de Dietse vertaling van de Dialogus Miraculorum van Caesarius van Heisterbach.[7)] - Ook in de zin hier veel punten.
Marialegenden uit de Dietse vertaling van de Aurea Legenda.[8)] - Waar hier geen punt voor een hoofdletter staat, is dit bijna altijd bij Ende.

Altijd[9)] punt voor hoofdletter hebben:

Een Bestiaris in een Nederfrankies dialekt, perk. uit eind 13e eeuw.[10)]
Profectus religiosorum, papier 1403[11)].
Van der troestinge (?), papier 1470[12)], vertaald uit het Latijn door een

1) Gepubl. in Mnl. Marialegenden bl. 121-126.
2) Ib. 156-163.
3) Utrecht 1695.
4) Hs. Brussel 15624-41. Uitg. met de interpunctie van het hs. door E.C. van Leersum 1912.
5) Hs. Den Haag 75 G-1.
6) Utrecht 1016.
7) Gents hs.. Deze legenden gepubl. in Mnl. Marial. II bl. 237-245.
8) hs. Brussel 15140. Gepubl. ib. 262-270.
9) W. de Vreese: De Handschriften van Jan van Ruusbroec's Werken, vermeldt wel herhaaldelik dat in een hs. punten voorkomen ‘ook voor hoofdletter,’ maar niet of dit altijd plaats heeft of ongeregeld.
10) hs. Hannover 369, uitgeg. door John Holmberg: Eine mnfr. Uebertr. des Bestiaire d'amour, 1925 in: Uppsala Univ. Årsskrift. Zie het facs., cn de beschrijving van de int. op bl. 7-10.
11) Utrecht 1019.
12) Utrecht 1023.

Kartuizer in 1439, en ook geschreven door een Kartuizer, in 1470.
Jac. de Voragine: Gulden Legende, papier 15e eeuw[1].
Marialegenden in een Leids hs. Lett. 1031[2].
Marialegenden in een Gents hs. 946, geschreven in 1510[3].

Als pauze-aanduiding komt in enkele hss. inplaats van de punt wel eens een ander teken voor, b.v. Dat boec der byen, papier 15e eeuw,[4] heeft het teken dat in de liturgiese interpunctie het metron, de toonrijzing, aanduidt. Maar hier zal dat wel niet de bedoeling zijn en is het haaltje aan de bovenste punt misschien een schrijfeigenaardigheid, zodat het dus kan beschouwd worden als een dubbelpunt, die als pauzeteken gebruikt wordt. De Vreese[5] vermeldt dat het grootste deel van een sermoen op Lucas 24 : 32, geschreven is door een hand die als leesteken de dubbelpunt gebruikt. Ook de dubbelpunt als enig leesteken afgedrukt in twee Marialegenden uit het Würzburgse hs.[2] Of dit een zuivere dubbelpunt is of het metronteken kan in deze druk niet blijken.[6]

Een schuin streepje, hetzij op gewone hoogte hetzij bovenaan, als echt pauzeteken vindt men wel in juridiese stukken, ook al in de 14e eeuw. In niet-juridiese geschriften van de 14e eeuw ben ik het zelden tegengekomen, wel dikwels in de 16e eeuw. (b.v. Utrecht 1029 een geestelik, en Utrecht 1177 II een histories werk). De Mnfr. Bestiaris, eind 13e eeuw, heeft soms dikke punten, soms dunne streepjesachtige, tot echte streepjes toe, maar de vormen gaan in elkaar over, het zijn geen verschillende tekens.[7] Marialegenden uit het eind-vijftiende-eeuwse Mechelse hs. perk., zijn met streepje afgedrukt.[8] Echter hele stukken zonder streepje. De Vreese vermeldt onder de meer dan 100 Ruus-

1) Utrecht 1329^{III}; dit geschrift zonder robrik.
2) Gepubl. in Mnl. Marialegenden II bl. 113-121.
3) Ib. inleiding bl. XXXIV-XXXV en tekst bl. 75-93.
4) Utrecht, 1017, vgl. bl. 160.
5) De hss. van J.v. Ruusbroec's Werken bl. 441: in een Keuls hs. papier van ± 1470, fol. 200a-209b.
2) Gepubl. in Mnl. Marialegenden II bl. 113-121.
6) Mnl. Marialeg. bl. 221-225.
7) Uitg. van Holmberg bl. 7.
8) Mnl. Marialeg. bl. 198-217.

broechss. er 10 die als leesteken een streepje hebben,[1] waaronder ook uit de 14e eeuw, maar hiernaast worden gewoonlik nog andere leestekens vermeld, zodat we hier dus geen tweeledige interpunctie hebben. Tweemaal vermeldt De Vreese twee schuine streepjes. Vertikaal, maar ook wel schuin streepje in het Kopenhaagse hs. papier 1481 van Dat Kaetspel ghemoralizeert, en vertikaal streepje in een ander Kopenhaags hs. hiervan, papier, eind 15e eeuw.[2]

Een vertikale rode streep komt voor in het Leidse hs. Lett. 312 papier 15e eeuw, bevattende een devoot epistel en drie sermoenen van Joh. van Scoenhoven. Het derde sermoen, dat van een andere hand lijkt, heeft ook nog rode punt, en heeft de rode streep in de zin voor een zwarte kleine letter, de andere hebben de streep voor hoofdletter of voor rood doorstreepte kleine letter. Fol. 135, d.i. het laatste blad van het tweede sermoen, is niet gerubriceerd. De kopiïst heeft dus een eenledige interpunctie gemaakt, alleen hoofdletter; de rubricering heeft het twee-, misschien in het laatste stuk drieledig gemaakt. Dit feit, twee interpunctiesistemen over elkaar heen, valt in meer hss. te konstateren. Het Utrechtse hs. 1030 II (= bl. 46-56), papier 15e eeuw, heeft voor hoofdonderscheiding rode hoofdletter, waarna dikwels nog de tweede letter een rooddoorstreepte hoofdletter is, en voor kleinere onderscheiding, die minder vaak voorkomt,

1) Ik heb niet kunnen kontroleren of het streepje er later tussengezet zijn kan. De kleur van de inkt is hiervoor geen afdoend kriterium m.i., eerder is dat de afstand tussen de woorden; maar toch kan een fijn schuin streepje nog gemakkeliker er later tussengevoegd worden dan een punt. O.a. noemt De Vreese het in het 14e-eeuwse Brusselse hs. 3067-3073, perk.; dit heeft behalve punt en punt met krulletje ‘een klein, fijn schuin streepje, wat in het midden der 14e eeuw zeker nog een zeldzaamheid is.’ (bl. 641). In het tweede deel van deze codex twee evenwijdige schuine streepjes.

2) Volgens de beschrijving van A. Roetert Frederikse, diss. Utrecht 1915. Het tweede hs. door hem op bl. XCII gedateerd tussen 1490 en 1500, op bl. CI naar het watermerk op de helft van de 15e eeuw. Ook een Keuls hs. waarvan R.F. de tijd niet vermeldt, heeft, blijkens een klein fragment dat er afgedrukt is, het streepje, maar ook een enkele keer de punt voor hoofdletter. Het is opmerkelik dat deze alle drie het streepje hebben.

b.v. in een zin die uit twee parallelle delen bestaat, de gewone rooddoorstreepte hoofdletter; uiterst zelden punt, n.l. in een opsomming een maal op fol. 47 b regel 4.

De tweeledige interpunctie heeft dan dus als middelen om gedachtescheiding en pauze uit te drukken, de hoofdletter en een teken, gewoonlik de punt. Dit moet echter niet zo opgevat worden dat het eerste uitsluitend door het eerste en het laatste door het laatste aangeduid wordt. Ritmies-melodiese eenheid en gedachte-eenheid vallen grotendeels samen. In het algemeen zal wel de hoofdletter gekozen zijn om de voornaamste scheiding uit te drukken, de punt voor een minder belangrijke. Maar altijd gaat dit niet op, b.v.:[1]

> Doe quam hi
> die vyf ponde ontfanghen hadde ende brochte
> vijf ander ende seide . heer du gaueste mi vyf po*n*de
> Sich vyf ander hebic boven ghewonnen . die he*er*
> seide dien knecht[2] toe. Ey goet knecht ende ghetrou
> we wanttu ouer luttel dynghen ghetrouwe ghe
> weest hebste so sal ic di over veel dynghen setten
> Ganc in in die vroghede dyns h*er*en . doe quam hi
> die twee ponde ontfanghen hadde ende seide
> heer twee ponde gauestu mi . Sich twee ander
> heb ic bouen ghewonnen . Syn heer seide hem
> Ey goet knecht ende ghetrouwe wanttu ouer
> luttel dynghen ghetrouwe gheweest hebste . so sel
> ic di bouen veel dynghen setten . ganc in in die
> vroechde dyns h*er*en . Doe quam hi

Hier lijkt mij het verschil van hoofdletter en punt vrij willekeurig. Soms kan men voor het willekeurige gebruik van hoofdof kleine letter wel oorzaken vinden, b.v.:

1°. Bij de letter w is er bij sommige schrijvers zo goed als geen verschil tussen hoofdletter en kleine letter. Iemand die nu een hs. met zo'n type w overschrijft, zal soms de kleine w overnemen, op een andere plaats een hoofdletter maken, niet altijd gerechtvaardigd.[3]

1) Matth. 25 uit hs. Den Haag 75 G 1, 8° papier 1408.
2) hs: kncht.
3) Misschien is hieraan ook te wijten het feit dat in de overdruk van cap. V uit zeven dietsche Imitatiohss. die op één en dezelfde vertaling teruggaan [De Katholiek dl. 121 a° 1902, bl. 373-376], die nagenoeg dezelfde interpunctie hebben, één hs. twee maal kleine w heeft waar de andere hoofdletter hebben, en een ander vier maal hoofdletter w en een maal hoofdletter v waar het o.i. ongemotiveerd is.

2°. Het uit één letter bestaande woordje O wordt in de aanhef van iemands gesproken woorden vaker met hoofdletter geschreven dan een ander aanvangswoord van een rede.[1] Ook bij Och en Ic vaker hoofdletter dan bij andere woorden, het laatste wel door de vorm van de letter.

3°. Woorden die veel met hoofdletter voorkomen zoals Ende en Int (in de aanhef: Int jaer enz.) worden, uit gewoonte, ook wel met hoofdletter geschreven als het naar onze mening minder te pas komt. Bij de rubricator, die allicht wel eens wat vlug de tekst doornam - ook zelfs wanneer de kopiïst zelf gerubriceerd heeft, maar vooral als het een ander was - zien we dit nog duideliker: hier is 'ende' ook wel eens rood doorstreept in een uitdrukking als 'mit handen ende voeten'; velen brachten blijkbaar graag veel rood in de tekst.

Dit[2] boec is ouergheset wte*n* laty*n*
in duutsche van enen cartuser
tutrecht **E**n*de* werd gheeyndet ·
Int iaer ons here*n* dusent vierho*n* //
dert en*de* neghen en*de* dertich · des an //
deren daghes na Sinte vincenci*us*
dach · **W**elc teghenwoordighe boec
een ander cartuser voort wt mi*n* //
nen wt ghescreuen heeft · **O**p dat
leke luude die gheen latyn en*de* ver //

1) Vgl. bv. Marialegenden I bl. 26 en I bl. 60 r. 20: ende riep Ic come O vrouwe ic come. Op bl. 25 en 26 (= fol. 25 van het hs.) zijn verreweg de meeste hoofdletters D en O. Sommige kopiïsten hadden misschien wel een zekere voorkeur voor bepaalde hoofdletters.

2) Slot van 'Van der troestinge', Utrechts hs. 1023, papier 12°, 1470, de laatste drie regels van fol. 131a en fol. 131b geheel. Bij uitzondering heb ik, om een indruk van het geheel te geven, hier ook de rood doorstreepte hoofdletter dik laten drukken. Rood onderstreept zijn nog: cartuser tutrecht, Sinte vincentiusdach, cartusers. De punt aan het eind van de derde regel, - fol. 131b regel 1, - is waarschijnlijk geplaatst om de regel vol te maken; vgl. op twee na de laatste regel, waar hij ontbreekt.

staen · en*de* dit duutsche boec lesen
of horen willen · **d**aer in gheleert
of ghetroest moghe*n* w*or*den · **h**oe si
hem in druc · **I**iden · of wed*er*stoet
sellen hebben en*de* regiere*n* · **B**idt
daer om voor dese twe cartusers ·
En*de* voor den ghene*n* die dit ghescre //
uen heeft · en*de* voor alle dies behoe //
uen een **A**ue **m**aria o*m* gods wille*n*.
Dit boec is voleyndet **I**nt iaer
ons here*n* · **M** · CCCC · en*de* **L** XX · **d**es dages
na jaers dach · **A M E N** · N ota ·

4°. Een tekst die van één hand lijkt, heeft wel eens in het ene gedeelte een andere interpunctie, d.w.z. meer of minder, ook wel andere, tekens dan in een ander deel. Soms wisselt dit bij kleine, ook wel bij grote stukken. Oorzaak daarvan kàn geweest zijn dat het hs. dat tot voorbeeld gediend heeft, door verschillende schrijvers die verschillend interpungeerden geschreven is. Maar het lijkt mij ook niet onmogelik dat hier, hoezeer het schrift ook hetzelfde lijkt, toch verschillende kopiïsten, uit één schrijfschool, aan het werk geweest zijn. Op het feit dat de hand van schrijvers uit één scriptuarium heel gelijksoortig kon zijn, is door Meinsma[1] reeds gewezen en door De Vreese.[2]

Ik noemde reeds het Utrechtse hs. 1006 waarvan hand A eenledige, hand B tweeledige interpunctie heeft. Als zulk een hs. overgeschreven wordt, kan hier een inkonsekwente interpunctie ontstaan, als tenminste de kopiïst niet zelfstandig zijn eigen sisteem volgt. In het Utrechtse hs. 1009 I [Evangelien ende Epistelen, papier 12°, 15e eeuw] dat telkens andere hand heeft, hebben fol. 5, 6 en 7 van de tekst andere interpunctie (nl. rode punt en hoofdletter voorafgegaan door rode punt) als de voorgaande en de volgende folia, die slechts zelden een zwarte punt hebben,

1) Middeleeuwsche Bibliotheken, diss. A'dam 1902.
2) De Hss. van J.v. Ruusbroec's Werken 1900, bl. 149. Voor het omgekeerde geval, dat de hand verschillend lijkt, maar hetzelfde is, - De Vreese bl. 280, 301, 331, 343-344, 439, 547, 580 en 581, - zou de interpunctie wellicht ook een argument kunnen blijken. Niet alleen het gebruik van de leestekens, maar ook hun vorm kan een aanwijzing zijn, inzonderheid in Latijnse geschriften met liturgiese interpunctie; vooral flexa en vraagteken, maar ook wel metron, hebben zeer verschillendevormen.

ook voor de hoofdletter niet geregeld, en uiterst zelden rode punt; fol. 167 tot het eind, hoewel telkens andere hand, hebben weer de rode punten. Het Utrechtse hs. 1183, waarvan het laatste vel andere, nl. eenledige interpunctie heeft, noemde ik reeds bij de eenledige interpunctie. In het Utrechtse hs. 1008 [Nieuwe Test. met de glossen en prologen, perkament en papier 15e eeuw] begint op fol. 5 een andere interpunctie, ofschoon het schrift zeer gelijksoortig is; de eerste vier folia hebben nl. rode punt, dikwels over zwarte heen, en hoofdletter, de volgende zwarte dubbelpunt of punt, tussen welke ik geen verschil van waarde heb kunnen ontdekken, en hoofdletter, soms voorafgegaan door dubbelpunt of punt; de onderste punt is wel eens gerubriceerd, terwijl soms ook door kleine letter een rode streep gehaald is. Nu sluit bij fol. 4 tot 5 de tekst ook niet aan,[1)] 3½ regel komen twee maal voor, met andere interpunctie. Dus òf men is tegelijkertijd op de beide vellen gaan schrijven, of het eerste katern is uit een ander werk ervoor gebonden. Het hs. heeft telkens afwisselend papier en perkament, maar deze wisseling valt niet samen met de verandering in interpunctie: de eerste zes folia nl. papier, dan een stukje perkament, maar bij fol. 7 blijft de interpunctie hetzelfde. De dubbelpunt komt steeds minder voor, tot op fol. 39 r, dan niet meer; de hand varieert telkens, ook wel enige folia achter elkaar met eenledige interpunctie.

Beginselen van Mnl. interpunctie.

De Middelnederlandse schrijver kende niet onze begrippen samengestelde zin, hoofd- en bijzin. Een geschiedenis van de ontwikkeling van de zinsleer, in het biezonder de leer van de samengestelde zin, bezitten wij nog niet. Onze hedendaagse onderscheiding berust hoofdzakelik op formele grondslag. Een zin is niet bijzin omdat de inhoud ervan van minder groot belang is dan die van de hoofdzin, maar omdat hij een bepaalde woordschikking heeft, n.l. onderwerp en persoonsvorm gescheiden door andere rededelen. Maar bij tal van zinnen gaat dat niet op, b.v.: Net waren wij aan het station of de trein ging weg. Wat is hier hoofd-, wat bijzin? - Psychologies kan de bijzin zeer goed de belangrijkste van de twee zijn. Dat er geen psychologiese grond is voor het begrip bijzin blijkt in het biezonder bij het causale zinsverband: de redengevende zin heeft de bijzinvorm wanneer het voegwoord ‘omdat’ is, de hoofdzinvorm wanneer

1) De katalogus der hss. vermeldt dit niet.

het ‘want’ is, b.v.: Ik ben maar naar huis gegaan omdat het toch maar aldoor bleef regenen. Ik ben maar naar huis gegaan, want het bleef toch maar aldoor regenen. - In het Middelnederlands heeft de causale zin met ‘want’ ook wel de zgn. bijzinvorm. De overgang van zgn. hoofdzin met het demonstratieve *die* tot zgn. bijzin met het relatieve *die* zien we duidelik in Mnl. teksten: herhaaldelik komt nog de demonstratieve vorm voor waar wij relatieve zouden gebruiken. In waarde zijn deze twee gelijk.

De Middelnederlandse interpunctie doet zien dat men de struktuur van de taal voelde als bestaande uit ritmegroepen. Bij een ritmiese interpunctie kan men of de kleine ritmiese groepen, de z.gn. spreekmaten, onderscheiden, of alleen de grotere ritmiese eenheden. Dit hangt ook af van het ritme van de stijl zelf, of deze meer uiteenvalt in stukjes met een of twee sterke accenten, of met zwakke accenten gelijkmatiger in langer golven voortglijdt. En het tempo van elke passage afzonderlik doet er veel toe. Van de lange ritmegolven vindt men veel voorbeelden in de stichtelike lektuur. De Sermoenen van Joh. van Scoenhoven[1)] hebben van de hand van de kopiïst deze schaarse interpunctie die alleen de grote ritmegolf aangeeft. De rubricator heeft daarna de kleine groepjes erin afgescheiden. - Hiertegenover staan de brokkelige zinnetjes in Yperman's Cyrurgie, waar veel leestekens voorkomen. Ik zal beginnen met de interpunctie van de eerste soort te bespreken, waarvan men een goed voorbeeld ziet in de Marialegenden.[2)]

Punten worden hier weinig gebruikt. De onderscheiding wordt voornamelik aangegeven door hoofdletter. Het leidende beginsel schijnt wel te zijn een verdeling in ongeveer even zware ritmegroepen.

1) Leiden Lett. 312.
2) Ik beperk mij tot één hs., daar anders de stof veel te omvangrijk zou worden. Om onze kennis van de Mnl. taalbouw te vergroten ware het wenselik dat van een groot aantal met zorg geïnterpungeerde teksten, het ritme bestudeerd wordt aan de hand van de interpunctie. Ik heb juist dit hs. gekozen, dat door de druk voor iedereen gemakkelik na te slaan is. Ik bespreek hoofdzakelik het Katwijkse hs., deel I van de uitgave, en hiervan voornamelik bl. 20 tot 140, daar ook hier weer verschillende sistemen zijn.

a. De relatieve zin vormt gewoonlik samen met de hoofdzin één ritmegroep:

> **[75]** In scale celi staet ghescreven van enen priester die grote devocie plach te hebben tot onser liever vrouwen

En met hoofdzinvorm, dus nog de oude demonstratiefconstructie, vooral bij daer, b.v.:

> Ende maria sijn voorspreecster brochte enen cleynen brief daer stont in dat die clerc haer ghedient hadde des vridachs ende des saterdaechs Ende si hadde een alve die gaf si den biscop

Verschil tussen uitbreidende en beperkende relatieve zin heb ik niet kunnen konstateren, of het moest zijn in het volgende voorbeeld, waar echter de hoofdletter ook wel kan gekomen zijn door de lengte van de zin, waarschijnlik door beide oorzaken tegelijk. Maar vergelijk nog bl. 154.

> **[122]** Ende si seide tot hem nu bekent die driewarf vijftich Ave mariën daer ghi mi daghelics mede ghegruet hebt die hier in desen mantel mit gulden letteren staen gescreven Daer ghi mi sonderlinghe eer mede bewijst hebt[1)]

Een langere relatieve zin wordt ingeleid door Welc, met herhaling van het antecedent, een constructie die waarschijnlik aan het Latijn ontleend is; dan schrijft men een hoofdletter.

Meestal staat de relatieve zin achteraan. Wanneer hij echter gevolgd wordt door het gezegde van de hoofdzin, wordt het ritme anders. Marialegenden I bl. 117:

> Ende op die rose die wt den rechteren ore ghinc · stont dat eerste vaers van enz.[2)]

b. Een voorwerpzin die niet al te lang is, vormt samen met onderwerp en gezegde één ritmegroep, ook wanneer het een voorwerpzin bij *seide* is, die in de direkte rede staat. Is in dat geval de gesproken rede enigsins langer, dan valt de ritmescheiding

1) Op bl. 112 komt vijf maal voor ‘daer ic den ghenen mede ophief (of een ander werkw.) die’ enz.: de eerste maal alles in één groep genomen, de tweede maal Die met hoofdletter, de drie laatste malen heeft de schrijver de juiste verdeling gevonden en Daer met hoofdletter en ‘die’ met kleine letter genomen.
2) Vgl. bl. 153 noot 4.

door middel van hoofdletter daarin; dus dit berust niet op logiese verdeling.

> **[55]** Ende hi badt an maria die moeder der ontfermherticheit mit ynnighen tranen dat si hem in dien noet bescermen woude
> Doe riep hi mit luder stemmen ende seide waerliken het is waer dat die kersten segghen van maria Ic ghelove mit alle mijnre herten dat si maghet ende moeder is

Dat de direkte rede aanvangend met O, Och of Ic meestal hoofdletter heeft, vermeldde ik reeds. Maar ook is dit gewoonlik het geval wanneer de aanhaling begint met een eenlettergrepige imperatief zoals Stant, Siet, Sich, Ganc, Gaet. Ook in andere hss. is mij dit opgevallen. Misschien komt het doordat deze woorden veel accent hebben. Ten derde staat vaak So in het begin van een citaat met hoofdletter, misschien doordat dit woord in het algemeen veel met hoofdletter voorkomt. Daarentegen heeft een aanvangswoord als ‘nu’ meestal kleine letter.

c. Het Mnl. verbindt de zinnen gewoonlijk door koppelwoordjes als Ende, So, Doe, en ook wanneer de relatieve zin vooropgaat komt hierna als verbindingswoord nog eens Die. Deze woorden hebben dikwels hoofdletter. Maar bij korte zinnetjes wordt het in één ritmegolf genomen, dus:

> Ende doe si dat nét besághen doe warent twié kínder
> Ende doe si náect in dat wáter waren doe namse die strőem wéch ende si verdrőncken
> Ende doe hi hem alle dat gheséit hadde doe begáf hi hem daer in dat sélve clóester

Alle drie voorbeelden op bl. 57 van dl. I. Bij alle drie een lichte voorzin. Vergelijk het ritme met een (enkelvoudige) zin waarin ook het koppelwoordje doe:

> **[129]** Ende een weijnich daer ná doe gaf hi den ghéest met enen blíden láchenden mónde

Evenzo het koppelwoord so in:

> **[135]** Ende voer haer yeghenwóerdicheit soe worden alle die dúvelen veriághet ende vielen néder ónmachtich
> Mer eer dat ewangelium gheeýndet wort so sel ic wesen in dat rýc der hémelen

Maar bij enigsins zwaardere voorzin:

> **[60]** Nadien dat die ménschen so ménigherhande ghesíchten gheópenbaert worden So en twívelt mi niet dat hémelrijc en sel méest mit máechden vervolt wesen
> **[121]** Ende˝ist dat ic iu daer volstándich in vinde So sel ic iu dan een héerlike brúloft maken
> Doe dese héilighe bíscop dese éer der heiligher maghet maría bewíjst hadde Doe openbáerde si haer weder síttende op enen scónen stoel die daer bereýt was biden hóghen outáer

Vooral nazin met So komt veel voor met hoofdletter. - Wanneer enigsins langere relatieve zin vooropgaat, heeft het verbindingswoord Die van de nazin hoofdletter:

> Ende so wie dat mi álle daghe áldus devótelic grúet Die sellen van mi hebben móederlike gúnst in haer ghebéde [I 112, vgl. ook I 103 r. 17 en 111 r. 11.]

Evenzo bij Mer. Bij Ende is de zaak enigsins anders, daar hier vaak meer dan twee leden verbonden worden. Maar ook dan wordt de reeks verdeeld in twee (of drie) ongeveer even zware ritmegroepen. Of bij een onderwerp twee gezegden horen en het dus volgens de nieuwere grammatica eigenlik niet onder de samengestelde zin valt, doet er niet toe, alleen het ritme beslist; ook evengoed Ende bij verbinding van bijzinnen:

> **[87]** Die ionghelinc ginc wtten kerker ende quam tot synre moeder Ende vertelde haer hoe hi van maria der moeder gods verlost was Ende dat haer maria beval dat si haer hoor kint weder gheven soude Ende die moeder was zeer blide ende si nam dat beelde vanden kinde Ende ghinc daer mede in die kerc ende gaf maria der moeder gods haer kint weder Ende seide maria lieve vrouwe ic dancke u zeer dat ghi mi mijn kint weder hebt ghegeven

Bij een opsomming van zinsdelen, niet van zinnen, heeft wel eens het laatste Ende of Of de hoofdletter:

> **[26]** Doe seide maria die sommighe nomen mi die moeder gods of die vrouwe der enghelen of die coninghinne hemelrijcs ende aertrijcs of een sterre des meers Of die lieve moeder gods maria

De gewone omvang van een ritmegroep is zowat zestien tot

twintig woorden, met vier tot zes accenten; wanneer het zware accenten zijn soms minder; de lengte komt dus overeen met twee tot vier versregels in het Mnl. Maar in de versvoordracht worden ook de kleinere accenten nadrukkeliker gezegd, zodat deze in kleinere ritmegroepen, in langzamer tempo, uiteenvallen: de versregels, die elk vier heffingen hebben.

d. Met hoofdletter bijna altijd de nazin met Opdat (en het finale Om dat), die ook trouwens nagenoeg steeds na een enigsins langere zin voorkomt; ook wel de nazin met So dat of Also dat, minder dikwels met Want en het causale Omdat, waar ook vaak kortere voorzin voorkomt, in welk geval dan het verbindingswoord kleine letter krijgt.

e. Opvolging van zinnen zonder verbindingswoord is in het Mnl. lang niet zo veelvuldig als in moderne stijl; ook het moderne spreken maakt nog veel gebruik van verbindingswoordjes als ‘en’. Het koppelwoord ontbreekt, ook in ons spreken, dikwels bij opvolging van korte zinnetjes, vooral in wat vlugger tempo. Dit wordt in de Marialegenden in één ritmegroep genomen:

> Ende segt hem u ghebrec hi sel u wel helpen
> Doe vraghede hem die abt ende seide Waer om so lachste nu hi seide weder en soude ic niet lachen Siet enz.[1)]
> **[135]** Doe seide die abt waer gaestu herman seide tot dat rijc der hemelen

Aldus worden meermalen vraag en antwoord bij elkaar genomen.

> **[74]** O heilighe maghet maria bescermt ons ende vertroest ons coemt ons te hulp ende bidt uwen lieven sone voor ons
> **[82]** Ende doe si hem aentaste doe vant si dat hi doot was doe wort si seer wenende
> **[85]** Op enen dach doe hi voer om sijn bruloft te houden Doe stont daer biden weghe een kerke doe docht hi dat hi onser vrouwen ghetide niet ghelesen en hadde
> **[97]** Nu laet se weder keren tot haren lichaem wil hi dan u dienen so is hi iu

1) Resp. bl. 5 en bl. 130. Hi nagenoeg steeds met kleine letter. Meer voorbeelden bl. 70 r. 3, 88 r. 5 en 15, 96 r. 16, 97 r. 4, 101 r. 4, 125 r. 10, 134 r. 3. Maar soms ook staat voor hi een punt, nl. 64 r. 11 in zeer lange periode, bl. 96 r. 16 na *Die duvel seide* en bl. 122 r. 13, waar van de indirekte rede overgegaan wordt in de half-direkte rede. Maar met hoofdletter Si en Hi op bl. 79 r. 20 en 21 en bl. 108 r. 19 en 109 r. 3, dus beide keren vlak bij elkaar.

[161] Doe seide die heer spreket iu herte vriliken wt u en sel niet misschien. Doe seide hi broeder ic hebbe seer teghens u misdaen ic en dar dat niet beliën
[100] 100 Ic en wil niet dat ghi aldus stervet in deser onwaerdicheit des lichaems Mer ghi sijt al gesont ende al ghenesen staet op ende gaet daer ghi wilt (twee ongeveer even grote ritmegroepen.)
Doe seide maria ic segghe dat hi mijn is ende dat hi mi gedient hevet ende dat sel hem gheloent worden laet ons gaen vraghen vonnes van Sinte pieter ende Sinte pouwels
[120] Neve hoe ist hebt ghi uwen lofte ghehouden Die ionghelinc seide ia ic hebse wel ghehouden Ende mi waer leet hadde ict niet ghedaen

De laatste zin heb ik erbij afgedrukt om te laten zien hoe in deze zin-met-bijzin ritme en melodie zeer gelijk is aan die van de twee eerste samengevoegde hoofdzinnen.

[127] Mer nu bin ic ghecomen om iu te helpen wt dezen kerker Ende hier na wtter hellen der ewigher pinen nu staet op ende volcht mi

Zoals men uit de voorbeelden ziet heeft dit veel plaats in gesproken zinnen. Deze zijn dikwels korter en ook is het tempo hier veelal vlugger; vooral in het voorbeeld van bl. 161 komt dit laatste goed uit.

Ook wanneer hoofd- en bijzin zonder conjunctie verbonden worden, wordt er geen interpunctieonderscheiding aangebracht, tenzij het al te lang zou worden. De meeste gevallen ook weer bij gesproken woorden:

[128] Ende dese selt ghi besitten ist dat ghi kersten werden wilt ende duechdelike werken doen ende leven na die kersten wet
[133] Ende is daer yement die hem pijnt of vermeet dit cleet an te doen Of op desen stoel te sitten mijns soens wrake sel op hem comen
[25] Doe seide die duvel wilstu minen raet doen ic sel di guets ghenoech gheven
[30] ende ist die duvel hi is so hoverdich hi en sel dat niet moghen liden Ende ist maria die moeder gods die is so oetmoedich ende lijdsaem si en sel iu daer of gheen scult gheven Die broeder seide hi soude dat doen

Vergelijk de laatste zin, half direkte half indirekte rede, die wij misschien bij vlug tempo ook wel zonder leesteken zouden verbinden aan het voorgaande, met de samenvoeging in het Mnl. van een verbum declarandi met een direkte rede, zonder enige

interpunctie. Ritmies verschillen beide gevallen weinig.

Ook één ritmegroep wanneer het voegwoord *(en)* niet op de eerste plaats staat:

> Mer hi en liets niet hi en diende maria die moeder gods Ende sonderlinghe
> des vridaechs ende des saterdaghes

Dit in één ritmegroep samenvoegen van hoofd- en bijzin is ons niet zo ongewoon, en ook het laatste voorbeeld, gemoderniseerd, zou men tegenwoordig wel zonder leesteken kunnen tegenkomen. Maar de middeleeuwer, die geen grammatiese kategorieën kende maar zich alleen door het ritme leiden liet, voelde dus als gelijkwaardig aan deze gevallen, die waar hoofdzinnen naast elkaar gezet worden. - Een tussenrubriek vormen de relatiefzinnen in demonstratiefvorm op bl. 145 - Principieel ritmeverschil is er ook niet; er zijn beide soorten van gevallen talloze nuances, afhangend van lengte, accentsterkte, woordschikking, tempo.

Bij nevenschikking zonder voegwoord kan het ook zijn dat een bijwoordelike bepaling voorop gaat: Op een tijt, Int jaer, Daerom. In dit geval staat gewoonlik hoofdletter, altans bij de twee eerst genoemde. Hier begint ook weer een heel nieuwe gedachte, en daardoor dus nieuwe ritmegroep, en wel al dadelik een accent. Evenzo bij nevengeschikte zinnen, aanvangende met Die ander.... Die derde enz.

Uit de voorbeelden is al gebleken dat in één passage de hoofdzin, al of niet met *ende*, kleine letter hebben kan en een woord als So of Opdat hoofdletter. De lengte van de ritmegroep geeft de doorslag. Vooral wanneer de voorzin niet met een voegwoord begint, geeft men er de voorkeur aan, in de nazin So met hoofdletter te schrijven, b.v.:

> **[74]** Ghi hebt een guede troesterinne ende een guede helpster aen
> gheropen · had ghi dat niet ghedaen So souden wi u ghevoert hebben
> inder hellen overmits uwen sondighen woerden die ghi spraect

Moeiliker is het enige regels op te sporen voor het gebruik van punten. Sommige gedeelten hebben ze meer dan andere, misschien doordat hier een andere schrijver aan het werk was. De gevallen waarin de punt gebruikt is, heb ik onder groepen samengebracht. Maar hiernaast kan men vele plaatsen vinden met on-

geveer gelijk ritme, waar de punt niet gebruikt is. Het is duidelik dat, nog meer dan bij het aanduiden van klanken, er willekeur kan heersen bij het aanduiden van ritme.

In het algemeen staat de punt meer bij toondaling dan bij toonrijzing.

1°. In ruim honderd bladzijden ben ik meer dan veertig maal de punt tegengekomen voor *ende*. In sommige van die gevallen was Ende met hoofdletter nog meer gewettigd geweest, maar in de meeste toch niet. De punt komt n.l. dàn veel voor wanneer de ritmegroep uiteenvalt in twee zeer ongelijke helften, b.v. met kort nastuk:

> Ende seide dat hi overmits dat ghebet van onser liever vrouwen maria verlost was van alle sijn dwaesheit · ende van alle ydelheit der werelt[1)]

Bij dezelfde ritmelengte ook wel eens punt voor *mer*: bl. 119, regel 19.

Met kort voorstuk, vooral na een beklemtoond eenlettergrepig woord:

> Doe wort hi seer siec · ende die maghet maria die moeder gods quam tot hem ende visitierde hem
> Ende dit verwonderde haer seer · ende si dancte ende lovede gode ende maria die moeder gods dat si op die hoechtijt inden dienst gods gheweest hadde[2)]

Maar ook wel bij twee ongeveer gelijke stukjes, terwijl beide samen toch niet groter zijn dan anders één ritmegroep. Na klemtoon, en daardoor tegelijk stijgende toon:

1) blz. 120; hetzelfde geval van nevenschikking, gescheiden door punt, op bl. 96, 101 (na het eenlettergrepige woord vleýschs), 124 en eigenaardig op bl. 118 r. 3 (na convént): hier van een reeks nevenschikkingen het laatste door punt afgescheiden, vgl. de hoofdletter Ende of Of op bl. 147, dus vijf maal. Twee keer voor een zinnetje dat de waarde van een relatieve zin heeft (ende was ghenoemt dalo) nl. op bl. 115 en 125. Verder nog op bl. 118 r. 5 (na beklemtoond eenlettergrepig woord *wt*), bl. 135 (*choer*), bl. 140 (*beelt*), bl. 21 (*héllen*) en eens in gesproken woorden op bl. 114 na *altoés*; en dan nog, vooral in stukken die veel punten hebben, op bl. 118 r. 12, bl. 126, bl. 127, bl. 140 r. 15 en 141 r. 1.

2) Resp. bl. 66 en 93; beide na beklemtoond eenlettergrepig woord; ook bl. 61 (na *siec*), bl. 43 (na *dienst*), bl. 141 (na *scoen*), verder op bl. 75 regel 13 (*quam*), bl. 118 r. 1 en 6, 143 r. 17.

> Die monic worde siéc · ende doe hi in die ure sijns doots lach Doe waren
> bi hem die bose gheesten om hem te becoren
> Wel op wel op · ende volcht die coster den dief na
> Ende een groote scaer der enghelen die bereyden dat outaér · ende het
> was daer al verciert overmits dat hemelsche geselscap
> Doe nam die onder prior die absconsi · ende ghinc wt opten dormter[1)]

Vergelijk het ritme van de laatste zin met de zin ervoor:

> Doe nam die onder prior een absconsi in sijn hant ende ghinc in dat choer
> van stede tot stede

Is het verschil in interpunctie hier opzet of slordigheid? Of heeft de opeenvolging van de twee klinkers in het eerste voorbeeld invloed gehad?

2°. Ook vindt men soms de punt voor *doe* of *so*, wanneer de zin in twee ongelijke stukken uiteenvalt. Met kort voorstuk op bl. 94 (voor *doe*) en op bl. 95 (voor *so*) en nog twee keer op bl. 75 voor *doe*, eenmaal met kort voorstuk en eenmaal met kort nastuk; de twee laatste gevallen zijn weinig karakteristiek, op andere plaatsen hebben dergelike zinnen geen punt. Bl. 94 en 95:

> Ende doe hi ontwake wert · doe vant hi daer die alve legghen al bereyt
> sonder naet als hem maria gheseit hadde
> Ende onder ander woerden die si seide · so seide si datmen vermeerren
> ende eren soude die heilighe drievoudicheit mit groter reverenciën

3°. Voor causaal zinsdeel:

bl. 126 r. 15 voor het voorzetsel *overmits*, dat een lange bepaling inleidt;

bl. 113 r. 12 voor het voegwoord *overmits dat*; een zin van gewone lengte is hier in twee gelijke stukken verdeeld.

bl. 73 r. 16, (84 r. 14) en 129 r. 4 voor *want*; hiervan zijn de beide eerste gevallen na een woordvraag. Op bl.84 staat Want met hoofdletter. In alle drie gevallen is er een kort nastuk.

4°. Van zinnen die zonder voegwoord naast elkaar staan, heeft de tweede gewoonlik geen hoofdletter, vgl. bl. 148 onder e. Soms wordt een punt gebruikt:

1) Resp. bl. 128, 38, 90 en 116. Had het woord absconsi accent op de laatste lettergreep? Verder nog op bl. 27 (na *outáer*), bl. 20 (na *brief*), bl. 23 (na *paert*), bl. 113 r. 4, 118 r. 8, 119 r. 1, 134 r. 13, 143 r. 15. Een dergelik ritme voor *mer* op bl. 23, waar na *wíjf* voor *mer* ook punt staat; vgl. echter bl. 25 r. 11: *gód mer*

in zeer lange periode wel eens voor *hi*: bl. 64 en 122[1)]; in kortere periode hoogst zelden.

in gewone periode die in twee gelijke stukken verdeeld wordt:

> Doe seide die abt du lachste altoes du biste sterc ghenóech · stant op ende ganc te choer ende tot dinen werke[2)]

Met kort nastuk:

> Ghi hebt een guede troesterinne ende een guede hulpster aen gheropen · had ghi dat niet ghedaen So souden wi u ghevoert hebben inder hellen overmits uwen sondighen woerden die ghi spraect
> Op een tijt so lach hi seer siec in een grote crancheit · so dat sijn siel sceyde van sinen lichaem Ende die duvel woude daer mede ter hellen varen
> Ende als dat monickijn den beelde warmoes brochte so vant hi die scotel so scoen ghemaect of si ghewasschen hadde gheweest · dat verwonderde hem ende seide · Lieve vrouwe[3)] enz.

Met kort voorstuk - eenmaal voor hi -:

> Die duvel seide · hi enz.
> Mer si en quam niet · ten lesten so sende maria enz.
> Dese pijn wacht na u ende na uwen gheslachte · ten si dat ghi die ioetsche wet achter laet ende kersten wort so moet ghi tot dier pinen comen
> Broeder herman mach ic gaen totter missen Want het was in die vasten · herman seide neen laet die ander broeders ter missen gaen
> Die abt seide waer bi weet ghi dat · herman seide maria die moeder gods hevet mi ghevisitiert ende ghetroest ende hevet mi dit gheopenbaert[4)]

Maar op dezelfde bladzij, eveneens na woordvraag:

1) Vgl. bl. 148 noot.
2) Bl. 134. Evenzoo op bl. 131 *enghehen · lieve maghet maria* en op bl. 142 *sterven · mi* waar het eerste een vraag is. Alle drie gevallen in gesproken woorden.
3) Resp. bl. 74, 96 en 141; de eerste twee hebben veel overeenkomst. In het derde voorbeeld na *seide* punt en hoofdletter, wat weinig gebruikelik is in deze tekst.
4) Resp. bl. 96, 92, 127, 135 en 135. De onregelmatigheid op bl. 117, waar in drie zinnen van presies hetzelfde ritme op regel 5, 9 en 11 twee maal *ghinc · stont* voorkomt met punt en een maal zonder, kan ik niet verklaren; misschien is er een grafiese reden voor geweest. Maar is het wel opzet dat in nog een vierde dergelike zin, waar inplaats van ‘ghinc’ ‘quam’ staat, geen punt voorkomt, daar dit woord meer samenvloeit met het volgende ‘stont’ dan de opeenvolging ‘ghinc stont’ met de medeklinkers k s t ?

> Die abt seide Wanneer selt ghi sterven herman seide op den derden dach

Ook verschil van w hier.

5°. Voor een uitbreidende relatieve zin zag ik op bl. 127 een punt, terwijl twee zinnen ervoor een beperkende relatieve zin geen leesteken heeft; men vergelijke het ritme van beide: in de zin zonder punt zal ook *scone* weinig accent hebben, meer als epitheton ornans gebruikt zijn, terwijl de aandacht gericht is op het volgende *ondede*, waardoor het ritme snel voortgaat; in het tweede geval is *scóne vróuwe* de voorstelling die even wordt vastgehouden, waarna dan de nieuwe gedachte volgt. Ook de zin na yement is hier uitbreidend.

> Doe hi in dese vanghenisse was doe viel hi op een tijt in een slape daer sach hi in een visioen Dat voor hem quam een scone vrouwe die alle slotelen ondede Ende hi wert ontwake ende hi sach al omme of hi yement ghesien hadde · die hem wtten bande der vanghenisse verlost hadde Doe sach hi staen bi hem een scóne vroúwe · die mit hare claerheit die vanghenisse binnen verlichte

Vergelijk hiermee het ritme in de volgende passage[1)], waar in de eerste zin de aandacht valt op *béelde van María* (gevolgd door het zwakker betoonde *dede maken*), waarna pauze valt voòr de bepaling eraan toegevoegd wordt; in de laatste zin echter volgen na duvel *vier* zwakker betoonde woorden, waarover men vlug doorleest om te komen tot de belangrijkste voorstelling: *lelicste*.

> So dat hi tot haer eren ende waerdicheit een beélde van maría dede maken · so hi alre suverlicste mochte Ende dat dede hi scoen versieren Ende hi dede die dúvel onder haer voeten maken soe hi alre lélicste mochte

6°. In het laatste citaat heeft de zin met yement, een afhankelike vraagzin, ook enigsins toonrijzing. Evenzo de woordvraag van bl. 135 die ik op bl. 153 aanhaalde. Punt bij toonrijzing ook na de volgende woordvragen, met kort nastuk:

> Ende ic een coninghinne bin waerom versumet ghijt dan ende veronwaert iu te bughen · want iu versumenisse is een oersake uwes hoeftsweers Ende onse heer seide totten ghenen die daer bi stonden wat oerdel

1) Bl. 36.

sel dese ontfanghen van sinen werken die hi ghedaen hevet · Want ic hebbe hem langhe verbeit
Doe seide dat kint trouwen vader sterven · mi en is also niet gheseit Mer wi sijn ter werscap genoet

En in de volgende zinnen na toonrijzing en accent:

Ende ghi mocht wel een groet heer hebben gheweest · had ghi u wijsselic regiert
Al hevet hi hem selven in uwen dienst versumelic ghehadt · hi plach mijn ghetiden doch mit ynnicheit te lesen
Ende in een visioen wort hem gheopenbaert · hem dochte dat hi stont op enen hoghen berch
Doe seide ihesus lieve moeder hi hevet mijns versaect · hi en is mi van gheenre ghenaden waert
Doe vinghen si hem ende wat si hem vragheden · hi en wiste niet te segghen
Doe seide maria en hebdi niet ghelesen hoe dat die scrijft seit · hoe ghi groter sijt hoe ghi u meer veroetmoedighen selt[1)]

7°. Voor direkte rede staat in dit hs. zelden een punt; ik vond het eens voor *heer*, voor *broeder*, voor *Neve*, voor *Lieve*, voor *hoe*[2)] en soms voor *hi*. -

Zoals ik begon te zeggen is de interpunctie in dit hs. niet gelijkblijvend. Op de bl. 168-187 in de druk komen veel punten voor, daarna tot bl. 216 weer wat minder, en vanaf bl. 216 weer even weinig als in bl. 20-140, die ik hoofdzakelik behandeld heb.

Maar ook is het natuurlik dat, net als dat tegenwoordig gebeurt, de een een zin anders interpungeert dan de ander. Ook nu nog is daarin, binnen zekere grenzen, veel vrijheid. Wanneer men b.v. enige eksempelen uit het Haagse hs. 70 H 42 en uit het Katwijkse, die in beide in ongeveer dezelfde redaktie voorkomen, vergelijkt, ziet men bij veel overeenkomst enkele verschillen. Het Haagse hs. heeft over 't algemeen meer punten, b.v. dikwels · *ende* waar het Katwijkse *Ende* heeft, en ook wel punten waar het Katwijkse zonder interpunctie is, - en minder hoofdletters. Dat men in het algemeen liever de nieuwe ritmegroep

1) Resp. bl. 73, 84, 142, 119, 70, 58, 26, 39, 73. Vgl. ook bl. 37 r. 9; voor de punt op regel 10 is m.i. niet veel reden.
2) Bl. 25 r. 6, 33 r. 7.

begint bij *Ende* dan bij een demonstratief woord, blijkt b.v. uit een zin in eks. XVI bl. 58 (Haagse hs. 84 fol. 103 v.):

> Katwijkse hs.: Ende tusschen desen tween berghen was een valeye een dal daer sach hi twie naecte kinderen Ende die vielen op haer knyen ende songhen die anthiffen Salve regina
> Haagse hs.: Ende tusschen desen tween bergen was een valeye een dal Ende daer sach hi twie naecte kinderen die vielen op haer knyen ende songhen die antiffen Salve Regina

Als voorbeeld van een interpunctie met veel punten heb ik gekozen het eveneens met de handschrift-interpunctie uitgegeven Brusselse hs. 15624 - 41, perk., waarschijnlik uit 1351, van Jan Yperman's Cyrurgie.[1] Dit hs. heeft hoofdletter, gewoonlik voorafgegaan door punt (hoogstzelden door dubbelpunt), punt, en ook veel paragraaftekens, welke in een tekst van deze aard goed van pas zijn. De stijl bestaat hier dikwels uit korte ritmegroepen; de delen van een opsomming zijn gewoonlik door een punt gescheiden; maar ook hier zijn gelijksoortige zinnen wel verschillend behandeld. Als voorbeeld van de stijl geef ik van bl. 105 tweede kolom (= hs. fol. 131c):

> ¶ Nemt mastic · canele · gebernt zout · hier af so maect ·1· pulver stampende wel cleine · ende van desen pulvere so duwet opten huuf wel vaste met uwen dume · dit sal stremmen tbloet ende heilen die wonde · ¶ Ende als gi den huuf snijt · so wacht wel dat gine niet en snijt te cort no te lanc · mer tsiere naturliker sceppenissen · Want int sniden vanden huve so vallen vele avonturen also avicenna seit · dat vele pinen comen vander snede · Dierste es faute vanden lude of vander stemmen · Dander es enz.

Verschil van ritme bij *so* is er in de volgende passage:[2]

> Dies derds dages so vermaket · en ware dat zere bloedde · so latet daerop toten ·4· dage · Ende of die wonde bloédt zére · so strémse metter leringen die leert int capittel van bloede te stremmene · Ende alse gi snijt so snidet álso verre alse die screve gaet · Ende ten iersten vermakene na dien snidene so nemt olye van rosen ende zeem geminct tegadere die ·2· deel olye van rosen ende ·1· deel zeems also vorseit es · ende daer in net u wieke ende legse in de wonde opt herssenbecken ·

1) Zie de inleiding van de uitg. van Van Leersum, bl. XXV, XXVI, XXXV en XXXVI.
2) Bl. 37 eerste kolom = hs. 114 c.

> Ende en eist níet ontwee · so doet alsoet u vorleert es in dat capittel · Ende eist ontwée so doet tgequetste vleesch van den bene · ende maket therssenbecken wel suver van den vleesche ·[1)]

Bij de herhaling leest men vlugger door. Ditzelfde verschil van ritme heeft men o.a. ook in het Nieuwe Testament, dat in het Haagse hs. veel punten heeft:[2)]

> ¶ Ist dat dijn rẽchter ỏghe di scandalizéért · steket wt en*de* warpet vá*n* v Het is di beter · dat van dinen lede*n* een bederue · dan alle dijn lichame ghe // worpen werde in die helle En*de* ist dat dijn rechterhánt di scandaliziért snijt // se ắf · en*de* werpse vắn dij · want het is di beter dat een van dinen lede*n* beder // ve · dan dat alle dijn lichame ghewor pen worde in die helle

Bij de herhaling is het ritme door minder accenten lichter, daarom wordt de ritmegroep groter genomen, tot *af*.

Hetzelfde vlugge ritme om te komen tot dat waarop de aandacht tevoren al gericht is, heeft men na *ende siet* in het volgende voorbeeld uit hetzelfde hs.:

> ghingen si heen · en*de* siet die sterne die si ghesien hadden in oestlant ghinc voer hem · al tot si quame*n* · en*de* ghinc staen recht bouen daer dat kint was · Doe enz.

Ook in dit evangeliehandschrift, dat toch veel meer punten heeft dan het Katwijkse hs. van de Marialegenden, ofschoon hier toch ook langere ritmegroepen zijn, staat geen punt voor de direkte rede als de ritmegroep niet lang is.

> Si[3)] antworde hem in bet / lehem iude · want alsoe is bescreuen vanden pphete En*de* du betlehem · lant van iuda · en selste die minste niet wese*n*

1) Bl. 34 eerste kolom = hs. 113d.
2) Hs. Den Haag 75 E 8, perk. 1399 fol. in twee kolommen. Natuurlik zijn de accenten van mij.
3) *Si* met rode hoofdletter. De rubricator heeft deze tweeledige interpunctie drieledig gemaakt. Het woord *want* in veel hss, dikwels gerubriceerd.

in die heerscapie van iuda · want wijt di sal comen een hertoghe · die mijn volc van israhel regieren sal

Hoofdletter komt in dit hs. vooral voor na een tamelik lange ritmegroep (zonder punt) en vooral wanneer de nieuwe ritmegroep begint met hoge toon of accent, b.v. met Sích, Stant úp, Sine spíse was.

Een handschrift dat weinig punten heeft, kan toch een interpunctie hebben die de tekst in kleine brokjes verdeelt, door middel van hoofdletters, b.v.:[1]

Dat[2] tiende ghebod es Du en salt niet begheren de*n* knecht dijns evenkerstens Noch sine deerne Noch sine osse Noch sine esele Noch gheen dinc dat sijn es

+Drieledige interpunctie.

+Over de drieledige interpunctie kan ik kort zijn. Drieledig is het gewoonlik meer in schijn dan inderdaad. Als voor de 16e eeuw in een hs., behalve de hoofdletter, twee tekens voorkomen, is het hij gewoonlik niet gelukt, verschil van waarde tussen die tekens te ontdekken. Dus dan is het ten slotte toch niet anders dan een tweeledige interpunctie.

Boëthius' De Consolatione Philosophiae,[3] vertaald uit het Frans, afwisselend in proza en poëzie, heeft hoofdletter, meestal voorafgegaan door twee fijne schuine streepjes, soms door een streepje, en in de zin twee streepjes of soms een streepje.

Het Utrechtse hs. 1035, dat eigenlik al buiten het tijdvak van dit hoofdstuk valt (n.l. in de 16e eeuw) bevattende Stichtelike Traktaten en Sermoenen, heeft behalve de hoofdletter (nooit met punt) de dubbelpunt,[4] maar een enkele maal ook wel eens enkele punt, die dan misschien wel een iets kortere pauze aangeeft, maar veel verschil lijkt me er niet in. Punt staat ook wel eens voor en na tussenzin:

1) Hs. Den Haag 76 E 5 perk. 1374, hs. bevattende o.a. de Beatrijs; fol. 55-61 is proza.
2) Grote D over twee regels, de a en de t van *tiende* rood doorstreept.
3) Hs. Utrecht 1335, papier en perk., anno 1470.
4) dwz. fol. 1-229. Fol. 230-251, ook 16e eeuws, hebben hoofdletter, soms voorafgegaan door punt, en punt.

> In dien dagen sellen die bergen · dat sijn die *ver*heuen gemoeden · soeticheit wt drupen

Onser liever vrouwen salter[1] heeft rode hoofdletters, altijd zonder punt. In de twee eerste vellen (= fol. 1-23, want het eerste blad van het tweede vel is afgesneden) worden dubbelpunt en punt gebruikt, gewoonlik in verschillende delen, maar een enkele keer tegelijkertijd; verschil van waarde heb ik echter niet kunnen ontdekken; fol. 9-14 b hebben geen leestekens. Met het derde vel (= fol. 24-33) houden de leestekens op; de tweede helft van het vierde vel (= fol. 40-45) heeft weer enkele punten: fol. 40 a en 45 b. In de hele tekst dezelfde soort rode hoofdletters.

In het Utrechtse hs. 1032[2] zijn de eerste twaalf folia van een andere hand dan de rest. Elf hiervan bevatten een kalender, waarop men uiteraard over interpunctie en ritme niet veel gegevens krijgen kan. Het twaalfde blad is tekst en heeft een drieledige interpunctie, n.l. punt, dubbelpunt (slechts een maal op dit blad) en hoofletter voorafgegaan door punt.

Een interpunctie, bestaande uit punt, dubbelpunt en hoofdletter, soms voorafgegaan door punt of dubbelpunt, hebben volgens de beschrijving van De Vreese:

1. Hs. r = hs. I.E. 31 Univ. bibl. Amsterdam (= Moll 29), papier eerste helft 15e eeuw.[3]
2. Hs. Nn = Oxford Bodl. Libr. Add. B. 43, papier 1475.[4]

3, 4 en 5. Hs. t = hs. I.G. 12 Univ. bibl. Amsterdam (= Moll 38), papier, bestaande uit 3 delen, waarvan de eerste hand van het IIIe deel, geschreven in 1481, dezelfde is als die van het Ie, geschreven in 1498[5], en waarvan het IIe deel uit dezelfde tijd moet zijn, en een schriftsoort vertoont dat tegen het *midden der 16 eeuw* het gewone wordt. Alle drie hebben dubbelpunt en punt. Maar het tweede deel heeft bijna uitsluitend de dubbelpunt, slechts een enkele maal de punt, en ook hier en daar het schuine streepje. Hier is dus misschien een vierledige interpunctie, maar we zijn hier dan ook al bijna in de 16e eeuw, dus eigenlik buiten het tijdvak dat ik in dit hoofdstuk bespreek.

1) Utrecht 1030, papier 12°, 15e eeuw, fol. 1-46. Het tweede traktaatje uit deze codex is besproken op bl. 139.
2) Papier, 12°, 15e eeuw; het bevat stichtelike traktaten, o.a. het eerste boec van de Navolginghe. Zie bl. 131.
3) De Hss. van Ruusbr.'s Werken bl. 361.
4) Bl. 541.
5) Bl. 376.

De Utrechtse hss. 1017 en 1020 hebben het metronteken. Hs. 1020,[1] bevattende Dat Spieghel der moniken en Profectus religiosorum (in het Ned.), fol. 17-171, heeft meestal een tweeledige interpunctie, maar de opzet was waarschijnlik drieledig, n.l. punt, metron en hoofdletter, soms voorafgegaan door punt of ook wel eens door metron. Het metron komt zelden voor, maar heeft dan een waarde tussen punt en hoofdletter in.

Hs. 1017[2] echter, bevattende Cantimpré's Boec der byen, heeft zelden punt. Gewoonlik is de interpunctie tweeledig, n.l. metron en hoofdletter; hoogst zelden daarbij ook nog punten, dus dan drieledig, maar misschien niet aldus als een stelsel bedoeld.

S e n t e B e r n a e r t s g h e d a c h t e n s[3] heeft gewoonlik tweeledige interpunctie, n.l. hoofdletter, soms voorafgegaan door punt, en in de zin punt. Soms komt ook voor het metron, n.l. twee maal in de echte metronvorm en twee maal in de vorm van een dubbelpunt; in het eerste geval is over het algemeen de toonrijzing duideliker:

> Si en is sijn beelde niet · om dat si hoers selues ghedenct en*de* hoer seluen verstaet en*de* lief heeft ⁝ mer dat[4] si dien ghedencke*n* ende verstaen en*de* lief hebben mach · daer[4] si of ghemaect is[5]
> Aldus ghecleet en*de* gheciert quaemstu tot ons en*de* di en ghedenckes niet hoe vuyl dijn begin was ⁝[6]
> Hi en veronwerdet niement · mer wie sijns ghedenct en*de* verstaet en*de* mint: mit dien is hi[7]

Zonder toonrijzing als colonteken komt de dubbelpunt voor:

> Hi hevet ene*n* stric gheset in goude · en*de* in zilver: en*de* in allen dinghen die wi misbruke*n* werden wi ghestrict als wi daer qualic ghenoechte in zueken[8]

In de andere teksten in dezelfde codex komen ook beide vor-

1) Perk., begin 15e eeuw.
2) Papier, 15e eeuw.
3) Utrecht 1691 fol. 1-32a, perk. 1e h. 15e eeuw, beschreven door de Vreese: De Hss. v. Ruusbroec's Werken bl. 363 vg.
4) De d rooddoorstreept; er is weinig verschil tussen hoofdletter d en kleine letter d in dit hs.
4) De d rooddoorstreept; er is weinig verschil tussen hoofdletter d en kleine letter d in dit hs.
5) Fol. 2a.
6) Fol. 7b.
7) Fol. 1a.
8) Fol. 26b.

men, maar nog zeldzamer, voor: als colon[1)] zonder toonrijzing de punt met boogje op fol. 38a en hetzelfde teken met enige toonrijzing, n.l. na een tussenzin (vóór de parenthesis staat geen teken) op fol. 75b. De dubbelpunt wordt gebruikt voor een direkte rede, ofschoon in deze korte zin de pauze niet zo heel lang zal zijn, op fol. 33a:

> Doe sprac die vrient: wat is dat

voor *alse* op fol. 101 b, en aan het zinseind voor het demonstratieve *die* op fol. 77 b; in het laatste geval is er dus stellig geen toonrijzing, en voor een aanhaling in de direkte rede komt men in de M.E. ook wel tegen het teken dat toondaling aanduidt.

Ook het vraagteken komt in Sente Bernaerts ghedachten voor, in verschillende vormen, n.l. links begonnen als metron en dan met een grote boog naar boven (links-rechts-links-rechts), en rechts begonnen naar links en weer naar rechts, enigsins zoals de Kartuizers het schreven; maar niet in de vorm van dubbele virga. Het staat na een vraagzin op fol. 4 a, 8 a, en 30, en na een lange voorzin die toonrijzing heeft op fol. 9 a:

> Mer ist zake dattu seggheste · dit sijn harde rede*n* Ic en mach die werlt niet versmade*n* en*de* mijn vleysche haten ⸗ Segghet mi · Waer sijn die minres deser werlt die voer luttel tijts mit ons waren

De andere vraagzinnen hebben geen teken, zoals in het laatste voorbeeld, of soms een punt.

In de andere vond ik alleen op fol. 91 a een vraagteken, en twee maal op fol. 48 a een rood vraagteken, gedeeltelijk over de zwarte punt heen gezet, waarvan eenmaal na een afhankelike vraagzin.

Enigsins is dus in dit hs., vooral in het eerste werk, de liturgiese interpunctie toegepast.

> Uit de beschrijving[2)] die De Vreese geeft van de interpunctie van enkele hss., maak ik op dat deze drieledige interpunctie hebben, nl. punt, metron en hoofdletter, al of niet voorafgegaan door een teken.

1. Hs. w. = hs. 920 van de Bibl. Mazarin Parijs, perk.; hieruit het

1) De rubricator wilde hierna de zin laten beginnen en heeft daarom het erop volgende *ende* rooddoorstreept.
2) De Hss. van Ruusbroec's Werken.

tweede gedeelte nl. fol. 51-69, waarschijnlik voor 1383 geschreven, Dit bevat:

fol. 51-65 vertaling van Cantica Canticorum,
fol. 67a-69b sermoen op Lucas 10: 42.

Alleen in de laatste tekst en alleen op fol. 67a en b is een paar maal het metron gebruikt.[1] Daarnaast punt.

2. Een ander sermoen heeft ook metron, nl. het sermoen op St. Stephanusdach in het Brusselse hs. 3067-3073, perk., midden 14e eeuw, fol. 134-142, door de Vreese genoemd als hs. V v VII.[2]
3. Misschien is ook het metron bedoeld[3] in de beschrijving van hs. V v I, geschreven ± 1340, bevattende een mystiek traktaat, misschien een sermoen, en nog twee zeer kleine traktaatjes (fol. 1-14). De Vreese noemt: ‘de punt, ook vóór hoofdletters, de punt met een fijn krulletje er boven op, met dezelfde waarde als de punt; ten slotte: een klein, fijn schuin streepje, wat in het midden der 14e eeuw zeker nog een zeldzaamheid is.’ Dit zou dus een vierledige interpunctie zijn, als altans deze tekens niet voor dezelfde functies dienen. Het lijkt mij vreemd dat dezelfde schrijver metron en streepje geschreven zou hebben. Is het laatste misschien er later tussen gezet?
4. V v. VIII (midden 14e eeuw) de eerste hand = fol. 143-151, bevattende een expositie op het Onze Vader. Bovendien noemt de Vreese hier[4] nog: ‘een teeken met de waarde van een uitroepteeken, bestaande uit een gedeelte dat ongeveer den vorm eener *c* heeft en daar bovenop een krul die nagenoeg met ons uitroepteeken overeenkomt.’ (?) Hiermee kan toch niet de flexa bedoeld zijn, die ik in Nederlandse hss. nooit tegengekomen ben? Eer denk ik dat het het vraagteeken is in de bekende vorm van de dubbele acutus of het dubbele metron; dit werd ook wel eens na een uitroep die sterke toonrijzing had, gebruikt.
5. Hs. U u = hs. 3037 Brussel, papier met enkele bladen perk., bevattende een leven van Jezus en een kort werkje van Ruusbroec, geschreven door dezelfde kopiïst als hs. P p (dat geen metron heeft), dus waarschijnlik door Jan van Meerhout en in dat geval voor 1476. Volgens De Vreese wordt het metronteken hier gebruikt met de waarde van komma of van vraagteken;[4] dit gebeurt meer, het geeft in het algemeen de toonrijzing aan. Verder hier ook het schuine streepje, dus misschien vierledig bedoeld? Vgl. nummer 3.

1) Ibidem bl. 418. Dit hs., evenals de volgende, onder nummer 2, 3 en 4 genoemd, is afkomstig uit het Rooclooster in het Zoniënbos. Eveneens het hs. van het Leven van Sinte Lutgart, beschreven hieronder op bl. 178 vg., dat ook een drieledige interp. met metron heeft.
2) Bl. 656.
3) Bl. 641.
4) Bl. 659.
4) Bl. 659.

Een van de weinige Mnl. hss. die wel een sisteem van drieledige interpunctie hebben, is het Amsterdamse hs. I.G. 41 (= Moll. 1), een van onze oudste prozahss., uit 1348, perk. 4° in 2 kol.[1]. Het bevat:

a.	Die epistelen entie ewangelien van alden iare	fol. 1.
b.	Broeder heinrijc van cleuen sermoen	fol. 267d.
c.	Sequere me	fol. 270d.
d.	Dat sermoen up den berch	fol. 275a.
e.	Tsermoen van wit donredaghe	fol. 281a.
f.	De concordanse der IIII ewangelisten passie	fol. 288a.
g.	Die heleghe man anselmus enz. (gesprek tussen A. en Maria)	fol. 296c.
h.	Die hemelce coninc enz.	fol. 308d.
i.	Nu moete god hem beden gheuen enz.	309a-d.[2]

De codex is door een hand geschreven.

Tussen de leesstukken uit de epistelen en evangeliën staan enkele stukken uitlegging (exposicie). De leesstukken hebben een ander interpunctiestelsel dan de exposicie en de overige acht teksten, ofschoon beide drieledig zijn. Voor de bijbel gold dus een afzonderlik stelsel, n.l. *puntkomma* als periodus, *metron* en *punt*. Bovendien ook vrij dikwels het vraagteken, dat de vorm heeft van het metron met nog een tweede boogje rechts omhoog aan het eerste verbonden, dus gewoon de verdubbelde acutus.[3] Maar ook wel staat na vraagzinnen metron, of soms punt. Verschil tussen interrogatio en percontatio heb ik hierbij niet kunnen bespeuren; misschien werd in elk afzonderlik geval eenvoudig geluisterd naar de mate der toonrijzing, die immers van de hele zinsbouw afhankelik is; b.v. is er meer toonrijzing in een zin die eindigt met een beklemtoond eenlettergrepig woord. Het vraagteken komt ook voor na een uitroep:

1) Facs. van de eerste bl. bij H.v. Druten: Gesch. der Ned. Bijbelvert. 266. C, d en f besproken door C.G.N. de Vooys: Twee mystieke Traktaatjes uit de 1e h.v.d. 14e e. in Tijdschr. XL.
2) De katal. noemt dit niet.
3) Zie het facs. van fol 62 v., de tweede kolom.

En*de* het was ene wedewe in die stat en*de* quam te hem secghende;
Wreke mi van minen aduersa/ rise ⁘ en*de* hine wilts niet doen;[1)]

Het zinseind heeft geregeld een teken, meestal de puntkomma, maar ook wel punt; het laatste zou men vooral verwachten na een zin die nauwer verbonden is met de volgende, maar heel konsekwent is dat toch niet toegepast; de ‘lessen’ uit Jezaja hebben veel minder puntkomma's dan de stukken uit de evangeliën of uit de epistelen en de andere ‘lessen’ uit het O.T.: uit Exodus, Koningen enz., maar dit kan wel toeval zijn.

Al noemde ik dit stelsel drieledig, toch hebben we hier niet een verdeling in comma en colon als bij de Romeinse grammatici: de Mnl. zinsbouw brengt dit niet mee. Niet dikwels komen metron en punt hier in dezelfde zin voor, meestal een van de twee. Punt wordt natuurlik gebruikt voor pauze zonder toonrijzing, dus voor *ende* en bij een opsomming. Metron over het algemeen wel bij toonrijzing; maar ook wel wisselt het af met de puntkomma, het teken van de toondaling, n.l. voor aanhalingen in de direkte rede staat dikwels metron, maar ook dikwels puntkomma, zelden enkele punt. Dit verschil kan berusten op een verschil in ritme en melodie in elke zin afzonderlik, maar het is mij toch niet gelukt hier een vast sisteem in te vinden. In de Latijnse hss. die ik in hoofdstuk II besproken heb was er, tenminste bij vele ervan, het sisteem van de afwisseling van dalend en rijzend teken; hier niet: meermalen vindt men enige metra na elkaar, en ook wel enige puntkomma's na elkaar, bij korte zinnen. Zeer dikwels komt het gebruik van het metron overeen met dat van onze dubbelpunt, n.l. voor een aanhaling in de direkte rede en voor een verklaring, maar ook wel staat het na een voorzin, b.v. voor *so* of *doe*, en ook voor een aanhaling in de indirekte rede, verder na een aanspraak (*Broeders*⁘), waar de toonrijzing wel duidelik is; voorts beginnen de meeste leesstukken met *In dien daghen* ⁘ *of In dien tiden* ⁘ De rode opschriften boven de leesstukken eindigen altijd met dezelfde formule, b.v.:

1) Fol. 266 c regel 17-22.

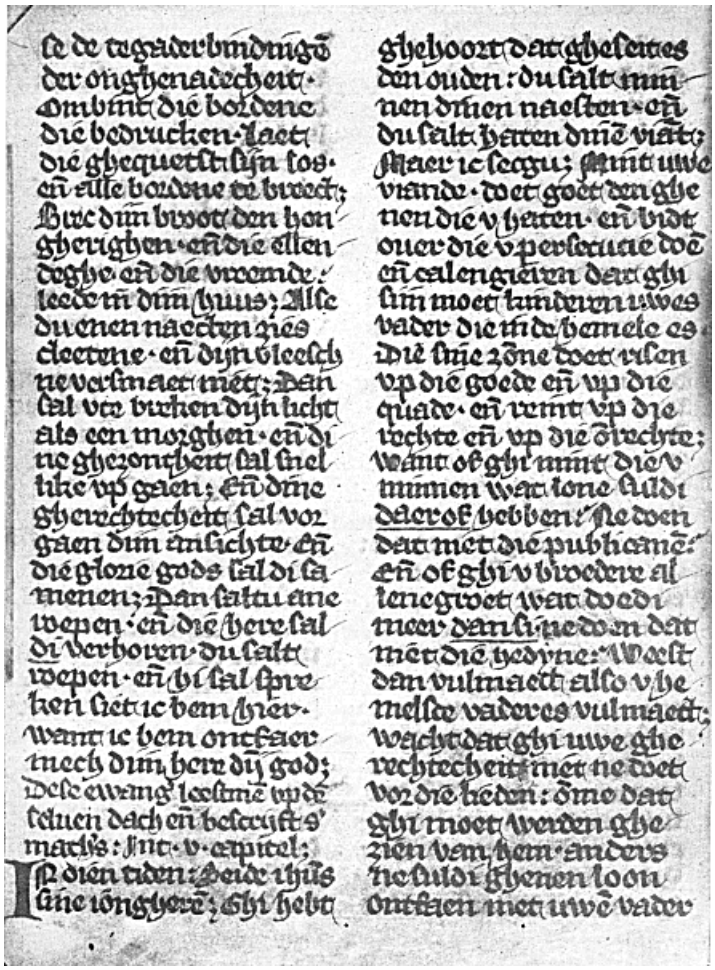

Die epistelen entie ewangelien van alden iare, hs. Univ. Bibl. Amsterdam, anno 1348, fol. 6i verso.

Die epistelen entie ewangelien van alden iare, hs. Univ. Bibl. Amsterdam, anno 1348, fol. 62 verso.

> en*de* bescrijft sint matheus ⁘ Int ·XI· capitel;

Na het metron staat dikwels hoofdletter, maar na voorzin gewoonlik *doe* of *so* met kleine letter.

De stukken exposicie[1] daarentegen, en de teksten b-i hebben aan het zinseind punt[2] en alleen aan het slot van het hele stuk puntkomma[3]. Op fol. 3a 28 komt bij uitzondering aan het gewone zinseind puntkomma voor, blijkbaar een verschrijving, waartoe kan meegewerkt hebben dat erna aangevoerd wordt een autoriteit met zijn opvatting[4], en eveneens op fol. 2 a voor: Ooc ten derden male. Ook op fol. 298 b 4 komt een keer na een vraag van Anselmus een puntkomma voor, wat ook stellig een verschrijving moet zijn.

Het vraagteken komt hier niet voor; achter vraagzinnen staat metron of punt.

> en*de* sprac te hem bestu der ioden coninc · J*hezus* antwoorde spreecstu dit va*n* di seluen · of hebbent di ander gheseit van mi · Py/ latus antwoorde ⁘ bem ic een iode ⁘ dijn volc en*de* dine bisscoppe hebben di mi ghe/ gheuen · wat hebstu ghe/ daen · Jh*ezus* antwoorde myn rike en es niet van deser werelt ·

In het traktaatje g, een dialoog, waar Anselmus telkens een vraag stelt en Maria antwoordt, staat na de vragen van Anselmus regelmatig een punt, terwijl als er in het (uitvoerige) antwoord van Maria een vraagzinnetje voorkomt, dit wel het teken van de toonrijzing, metron, heeft. Dit is goed gevoeld: de vra-

1) Natuurlik is evenzo geïnterpungeerd de ‘questie’ op fol. 40c-41d.
2) Geen uitzondering op deze regel zijn de puntkomma's op fol. 15a 23, 23d 30, 63a 29: dit zijn citaten uit de bijbel, en deze zijn overgenomen met de interp. die ze in het bijbelhs. hadden.
3) Om deze reden heb ik, in strijd met de katalogus, als een nieuw stukje beschouwd het onder i genoemde. Niet alleen begint dit met grote rode letter (dat zou geen voldoende motief zijn), maar ook wordt het voorgaande afgesloten door een puntkomma. Om dezelfde reden beschouw ik, evenals de katalogus, het gedeelte van fol. 270d-275a als één traktaat, hoewel Dr. de Vooys, Tijdschr. XL, dit als drie stukjes beschouwt; de twee eerste gedeelten nl. worden niet door puntkomma afgesloten.
4) Vgl. hiermee de grote rode letter in het Comb. hs. van de Reinaert bij *Meester Juffroet doet ons verstaen* (2955).

gen van Anselmus hebben niet de emotionele toon van de levendige schildering die Maria geeft, het is een conventionele vraagvorm. Evenzo is in het boven gegeven voorbeeld uit de concordans *bem ic een iode* ⁝ met meer pathos gezegd dan de gewone rechterlike ondervraging: *wat hebstu ghedaen*.

Al hebben we dus in dit hs. een drieledig stelsel, toch is dit niet het klassieke comma-colon-periodussisteem, en evenmin het echte liturgiese stelsel. Het best kan men het aldus formuleren: men heeft voor de epistelen en evangeliën de tekens gebruikt van de liturgiese interpunctie, maar ze in het Nederlands niet toegepast volgens de metode van de Latijnse teksten die voor de lectio bestemd waren. In de andere stukken heeft men geen liturgiese interpunctie willen gebruiken en dus de dubbele acutus en de puntkomma weggelaten. Maar het metron was in de 14e eeuw blijkbaar een teken dat ook buiten de liturgie gebruikt kon worden. De door de Vreese genoemde hss. met metron zijn ook alle op één[1] na nog uit de 14e eeuw, n.l.: voor 1383, midden 14e eeuw, ± 1340. Ze hebben geen puntkomma en geen vraagteken (behalve misschien het onder 4 genoemde) en hebben dus de interpunctie van de exposicie en de teksten b-i. De onderwerpen ervan zijn: sermoenen, (mystieke traktaatjes) en exposicie op het Onze Vader. Maar deze interpunctie is verre in de minderheid. De latere hss. gebruiken het oude metron zelden. De Mnl. zinsbouw had aan een, tweeledige verdeling genoeg.

Vraagtekens komen in Nederlandse handschriften vóór de 16e eeuw zeer zelden voor. De Vreese noemt bij hs. ij een punt met een kleine schuinstaande u erboven met de waarde van een vraagteken[2]. Dit is de oude vraagtekenvorm, n.l. het dubbele metron of de dubbele acutus. Hij noemt dit, naast de punt, dus bij tweeledige interpunctie, in een papierhs. uit de eerste helft van de 15e eeuw in het Hist. Archief van Keulen G.B. 8° 55,

1) Alleen het onder 5 genoemde is uit de 15e eeuw; dit heeft echter tegelijk ook streepje, hetgeen vreemd is; daar ik het hs. niet zelf gezien heb, kan ik dit geval niet beoordelen.
2) Bl. 451.

bevattende een rapiarium uit kerkvaders, Geert Grote e.a., grotendeels in Latijn, met slechts enkele zeer korte Dietse stukjes. (Wat over de interpunctie gezegd is geldt van die Mnl. stukjes).

En ten tweede in het reeds genoemde hs. Vv VIII uit het midden van de 14e eeuw.

Verder in de besproken tekst der Epistelen en Evangeliën.

Ook in één poëziehs., n.l. het Kopenhaagse Leven van Sinte Lutgart, eind 13e eeuw, komt een heel enkel vraagteken voor.

Het uitroepteken ben ik voor de 16e eeuw nooit tegengekomen. Dit is pas een uitvinding van de renaissance.

De puntkomma, die als zinseindteken in de Karolingiese tijd heel gewoon was, is in Mnl. hss. als zodanig zeer zeldzaam (Epistelen en Evangeliën); vaker komt het voor aan het eind van een heel hoofdstuk.

Samenvattende konkludeer ik dus dat de proza-interpunctie, afgezien van rubriceringen en verschillende soorten van grote letters, gewoonlik twee middelen van onderscheiding heeft, dat deze interpunctie hoofdzakelik ritmies is, en een enkele keer ook dient om voor het oog duidelik te maken wat bij elkaar hoort (hetgeen meestal samenvalt met ritmiese verbinding).

+Poëziehss.

+In poëziehss. heeft men over het algemeen veel minder punten dan in prozahss. De meeste hss. kennen geen punt aan het eind van de regel. Het verseinde zelf is voldoende aanwijzing om te pauzeren. Vers en zin vallen als regel samen. En de hoofdletter van de nieuwe regel is het die, evenals in prozateksten, het begin van de nieuwe ritmegroep aangeeft. Immers ook bij proza staat dikwels geen punt aan het eind van de ritmegroep. In het zetten van de hoofdletter aan het versbegin is de scriver echter niet konsekwent. Sommige hss. hebben altijd een hoofdletter, ook bij oversprong, zoals tegenwoordig ook gewoonlik gedrukt wordt; eigenlik een gebruik dat geen zin heeft en dat de druk ook niet verfraait; wel doet een hoofdletter aan het begin van elke strofe dat[1)]. Enkele hss. hebben kleine letter. De meeste schrijven onregelmatig een hoofdletter, b.v.:

1) Het Groningse hs. van *Wapene Martijn* heeft versierde grote letter aan het begin van elke strofe; de andere versregels, ook als er een nieuwe zin begint, met kleine letter, alleen hebben de i en de a een wat groter type. Zie facs. in Platenatlas bij de Ned. Lit. van Poelhekke en De Vooys.

wa*n*t grote porsse en*de* meswinde
Leet hi · d*aer* bleef oec ·I· inde
van sinen nese[1)]

Alleen bij een pauze in de regel[2)] moet de voorlezer geholpen worden door een teken.

Ghi houd u sceren · in doe · gi doet[3)]
Si vloen sere · si sagen wel
dat die cnape hadde leelic spel[4)]

Menegen doden dede hi leuen
Blende sien · dit es gescreven[5)]

Selen wi gheloeven desen man
Die al tfolc begoclen can
An sine tale an sijn ghebot
Newy · maer anden hoghen god[5)]

En het Haagsche hs. van Der Naturen Bloeme, dat nagenoeg puntloos is, geeft in deze heftige uitroep de pauze toch aan:

O wi · ocharmen hoe w*aer* est heden[6)]

In de Ferguut het volgende sprekende geval: Galiene is bij de eerste ontmoeting al zeer getroffen door Ferguut, ze denkt aldoor aan hem, en haar hoofd is al zo op hol dat ze hem in haar

1) Spieghel Historiael van Lod. van Velthem, hs. Leiden B.P.L. 14 E, perk. 14e eeuw, fol. 31a; in dit hs. zijn de punten ook inkonsekwent geplaatst.
2) Niet alle hss. doen dit. Afgezien van de rubricering hebben sommige poëziehss. geen interpunctie, bv. Bediedenis der Misse (Leiden Lett. 191), Dietse Doctrinael (Leiden Lett. 191), Natuurkunde des heelals (Utrecht 1328 I), Maerlant's Van den houte (Utrecht 1328 II), Van vrouwen ende van minne (Den Haag 75 H 57), Der minnen loep (Den Haag 128 E 6), Beatrijs (Den Haag 76 E 5), Maerlant's Rijmbijbel (Den Haag 75 E 20). In de Floris en Blancefloer (Leiden Lett. 191) geen punten in de tweede hand, d.i. de fol. 1 en 2 en vanaf fol. 17 = regel 1-320 en vanaf 2558.
3) Floris ende Blancefl., hs. Leiden Lett. 191 II, perk., 14e eeuw.
4) Ferguut, hs. Leiden Lett. 191 I, perk., 14e eeuw.
5) Vanden levene ons heren, hs. Utrecht nummer 1329 I, papier, 15e eeuw.
5) Vanden levene ons heren, hs. Utrecht nummer 1329 I, papier, 15e eeuw.
6) Fol. 7b. Of het moest zijn dat dit ook een grafies teken is, tussen de twee klinkers.

gedachten ‘amijs’ noemt; maar dan valt ze zichzelf verschrikt in de rede:

> Amijs · wat seggic sottinne
> Ic en sagen noit da*n* hede*n* hier i*n*ne

Bij inversie ontstaat ook een opvallende pauze:

> Wildi · ghi levet emmermeer[1)]
> Dat haddi · haddi mi gemint[2)]
> Breken wijt nu · wi sijn verloren[3)]

Bij de laatste vier voorbeelden is de toonhoogte anders dan bij de vorige. *Amijs* heeft toonrijzing, bij de andere drie toonzweving.

Bij een opsomming kan dikwels een opvallende pauze zijn. Hier in 't biezonder ziet men dan ook leestekens:

> Sot ghepens soe hadde die man
> Gyerich · wreet · fel ende tyran
> Die marien sone wilde verslaen
> Sonder welken niet ne waer gedaen[4)]

> Doen was hi ghelevert dare
> Longino · mevisto · ende casto[5)]

> Oest · Suut · Noort · ende west[6)]

Maar weinig konsekwentie hierin.

Een tweede geval van opvallende pauze komt voor bij enjambement. Hier vooral zien we dan ook leestekens. In enkele hss. gaat men hierin vrij konsekwent te werk, in andere min of meer willekeurig. Het ene heeft meer interpunctie bij oversprong, het andere meer bij opsomming. In Maerlant's Spieghel

1) Vanden l.o.h. 1384.
2) Ferguut.
3) Vanden l.o.h. 1119. Dit vat ik liever op als leesteken dan als grafies onderscheidingsteken tussen de u en de w.
4) Vanden l.o.h. 641.
5) Der ystorien bloeme, hs. Leiden Lett. 191 III regel 579. Oudemans zegt in het Voorbericht van zijn uitgave, dat dit hs. geen leestekens en geen hoofdletters heeft. Zie meer voorbeelden uit dit hs. op bl. 172.
6) Vander Wrake, fragment Den Haag 131 D. 2, perk., 14e eeuw; de hoofdletters en de w zijn rood doorstreept.

Historiael[1] b.v. komt weinig oversprong voor; bij opsomming heeft het vrij geregeld een leesteken b.v.:

Vier · water · licht · en*de* eerde
Sem : en*de* Cam · en*de* Japhet

In het laatste voorbeeld worden dus dubbelpunt en punt door elkaar gebruikt, met dezelfde waarde.

De oversprong is vooral opvallend wanneer er slechts één woord van de regel bij de voorgaande regel hoort, zoals in de volgende voorbeelden:

Ic wane sine hadden nem*mer*meer[2]
ghevaen · si hadden verloren

Voer marien stond die bode
Gabriel · hi quam van gode[3]

In ene crebbe leit daer ghebore*n*
Een kint · ne waert ghi waert v*er*lore*n*[4]

In de Walewein wordt zonder onderscheid punt of dubbelpunt hiervoor gebruikt:

fol. 124d.	H ets wonder hine hadde groot erch
	O ntfaen : tserpent was so fel
fol. 129a.	En*de* mine kind*er* moeten derven
	M ijns : ic vare in vremden lande
fol. 157d.	D oe riepe*n* si met groten vare
	V an binnen als si worde*n* geware
	D en dach · ghi heren het es tijt
	D at wi ons reden ons naect strijt

N.B. achter *reden* geen leesteken; hier zal men ook vanzelf wel juist lezen. Vgl. bl. 172.

fol. 158c.	W ant hi daer wel sijn ghevouch
	V ant · hi dranc wijns ghenouch

Met toonrijzing, waar wij dus een komma plaatsen, o.a.:

Nu willic daer toe mine*n* sin
keren · dat icse alle te voren
sal noemen die god hadde v*er*core*n*[5]

1) Amsterdam, Kon. Ak. v. Wet., perk., 4°, in drie kolommen; fol. 4b en 5b.
2) Ferguut fol. 158c.
3) Vanden l.o.h. 173-174.
4) Vanden l.o.h. 398-399.
5) Der yst. bl. 66-68.

Tierst dat die dach grake
w as · wart op die goede man
e n*de* dede sine cleder an
a lse hi gereet was wildi dwa*en*[1)]

N.B. geen teken in de laatste regel; hier is maar een heel korte pauze.
In Vanden L. ons H. zijn veel voorbeelden van oversprong met leesteken:

O uer al dit lant so maecti mae*r*
D at een kint es en weet wae*r*
G hebore*n* · dat coninc sal sijn

Hi sal mi v*er*raeden saen
Den iode*n* · die mi sele*n* slaen

Daer die moeder sach hae*r* vrucht
V*er*slae*n* · so ne dorste niet geue*n* ene*n* sucht

Hi bat en*de* vleude daghelike
Gode onsen hee*r* va*n* hemelrike
Dat hi nemmer inder noet
Ware · dat hi moeste sien sijn doet
Hine moeste sien marie*n* kint
Met sine*n* ogh*en* ende bekint

Het Groningse en het Haagse hs. van Maerlant's Wapene Martijn hebben beide punt bij enjambement in:

Hoe langhe sal gedogen dit
God · die alle dinc besit
In sijnre heerscappie[2)]

Maar ook weer zijn de meeste hss. hierin volstrekt niet konsekwent. Evenals bij het proza komt men voor het ene woord eerder tot de pauze-aanduiding dan voor het andere. De Leidse Der ystorien bloeme b.v. heeft geen punt voor *daerna* en *daer-*

1) Ferguut fol. 3b.

2) Den Haag 73 F 19 papier 4° in 2 kol., eind 15e eeuw. Grote H over twee regels en de O van *Hoe* en de beginletters van de andere regels rood doorstreept in het Haagse hs. Dit heeft ook nogal eens punten aan het eind van de regel. Het Gron hs. heeft alleen aan het eind van de strofe regelmatig punt, en soms dan nog in de regel. Zie over dit hs, verder bl. 167 noot.

om, maar wel voor *ende, want* en *doen*, in de volgende passages: van het hoofd van Johannes de Doper wordt gezegd:

Doent af vloech te*n* selue*n* male
louet gode in ebreusche*r* tale
Dat ghebenedide hoeft
D*aer* liep ute des gheloeft
Melc d*ae*ma dats bekent
bloet d*ae*ma qua*m* d*aer* omtre*n*t
licht so groet va*n* boue*n* dats w*aer*
Dattie ghene die ware*n* daer
Den lichame cume c*on*ste*n* gesien[1)]

Sente Peter was v*er*coren
Paus d*aer*om setticke*n* vore*n*
Hier · want hem betame[2)]

ten vierde*n* jare qua*m* s*int* jan gegae*n*
Daer weder · en*de* alsoe saen
vraechde he*m* om sine*n* sone[3)]

D*us* dedyt hem openbare
Cont · doen was d*aer* paulus
Someghe daghe binne*n* ald*us*[4)]

En*de* het sal v gedenckenesse gheue*n*
Van mi · doe*n* ghinc si wech m*et* desen[5)]

Maar de punt staat niet in de volgende passage, waar het overspringende deel zoveel groter is, en bij *doe* de regel in ongeveer even zware[6)] delen uiteenvalt, elk van twee heffingen, waar men dus vanzelf wel de passende caesuur maken zal:

Te dien tijde was daer doet
skeysers neue doen dedi gebieden enz.[7)]

Doen Herodes hadde doet
Den meerre*n* jacoppe doe geboet

1) Regel 627-635fol. 4d.
2) Fol. 2a.
3) Fol. 8a.
4) Fol. 3c.
5) Fol. 4c.
6) Vgl. hetgeen ik over gelijke en ongelijke ritmegroepen bij het proza gezegd heb.
7) Regel 244-245.

hi dat men sond*er* beide
petre in den kerk*er* leiden[1)]

Evenmin hier de punt na het toonloze hi; de punt alleen na beklemtoond woord. Zo ook geen punt tussen *ons* en *dat*:

Want die rechte ystorie es
hoe die heilige*n* des sijt gewes
vor ons leefden i*n* erdrike
en*de* lieten exemple w*aer*like
Ons dat wi hem volghe*n* na
Alsoe alsic die waerheit v*er*sta[2)]

Is er verschil van interpunctie naarmate de oversprong voorkomt tussen rijmende of tussen niet-rijmende regels? In geen een hs. heb ik met zekerheid een stelsel daarin kunnen ontdekken. Misschien dat, als men alle gevallen groepeerde, er meer punten gevonden zouden worden bij rijmscheiding,[3)] daar toch hier de oversprong een ernstiger inbreuk op de gewone ritmegroep veroorzaakt dan bij rijmende regels, die immers samen weer een grotere eenheid vormen. Deze eenheid wordt altans over het algemeen zorgvuldig gehandhaafd bij het plaatsen van de grote hoofdletters, vgl. bl. 186. De enige punt bij oversprong in de Floris en Blancefloer (vs. 1017) is bij rijmscheiding. Aan de andere kant komen er misschien meer gevallen van oversprong voor tussen rijmende dan tussen niet rijmende regels; dit zou altans niet vreemd zijn, vooral in verband met hetgeen ik van de

1) Regel 95-99. - Daarentegen weer wel een leesteken in Walewein fol. 123a:

m*aer* tander serpent dat hadde v*er*loren
sinen voet: het heuet vercoren
Gringoletten seer waleweins paert
En*de* maecte hem vaste darew*aer*t

Hier de dubbelpunt na de tweede heffing; misschien omdat het een beklemtoond eenlettergrepig woord is? Of kan oorspronkelik *voet* de eerste heffing geweest zijn en er verderop een woord zijn weggelaten?

2) Regel 7-12.

3) Ik verkies deze term boven rijmbreuk, dat waarschijnlik gevormd is naar het Duitse Reimbrechung, de term die Creizenach gebruikt in zijn Geschichte des neuern Dramas.

grote hoofdletters opgemerkt heb; maar ik durf over dit punt geen oordeel uit te spreken.[1)]

De punt bij oversprong wordt meermalen ook dan gezet, wanneer hetgeen volgt er ook nog bij hoort, maar de woorden voor de punt in het biezonder bij elkaar genomen moeten worden, b.v.:

Dese boeme stoede*n* alle viere
Om dat graf dat so diere
was · en*de* so goet dat ic gep*ri*sen
Niet en mach na sire wisen[2)]

Nu es der walewein gheraect
Die vanden bloede was mesmaect
D*aer*hi mach spoelen sine lede
Die wel zere te menigher stede
waren · van wonde*n* en*de* van bloede[3)]

So bem ic dan al onueruert
vraie rime te bringene vort
Van ere ieesten die ic begert
hebbe · to*n*bindene in dietsce wort[4)]

[dat god mij]
v*er*geue dat ic mi besmet
hebbe · in logenliken saken[5)]

1) J. Geurts: Bijdr. tot de Gesch. v.h. Rijm in de Ned. poëzie, 1904 dl. I bl. 24 zegt hierover, tegen de mening van Jonckbloet in: 'Voorts weze nog opgemerkt dat de zin enjambeert onverschillig over het eerste of het tweede vers van het rijmpaar.'
2) Floris ende Bl. 1015-1018. Leendertz Inl. XI noemt deze punt niet. Ik heb in het hele hs. negen punten geteld, en wel alleen in het gedeelte dat volgens Leendertz door de eerste hand geschreven is, d.i. fol. 3-16 = regel 320-2557, nl. in regel 1017, 1063 twee, 1276, 1319, 1363, 1518, 1957 en 2458; de punten in de regels 966, 1242 en 2165, die Leendertz ook noemt, kunnen grafiese tekens zijn.
3) Wal. 721-725.
4) Maerlant: Rijmbijbel, hs. Den Haag 76 E 16, perk., 14e eeuw in 3 kol. fol. 1a. Het andere Haagse hs. 129 A 11 heeft hier ook een leesteken, en wel dubbelpunt.
5) Idem fol. 1b. Het hs. 129 A 11 heeft hier geen teken.

Nu uraecht me*n* of die goedertiere
God maecte die felle diere
En*de* die gheuenijnde: vor adaems zonde*n*[1)]

In de Walewein staat een paar keer een teken dat veel lijkt op het metron, maar met kleiner haaltje, aan het verseind:

het dochte*n* scade w*aer*t acht*er* bleuen
die jeeste maer daert ende brect
Ic wane ment lettel eren sprect ⁘
den dichtre oec v*er*liest hi mede
Bede pine en*de* arbeide[2)]

Quaemt hem te voren hi soude wete*n*⁘
Willen wiene hadden beseten[3)]

Dit kan geen pauzeteken zijn, eerder een soort van afbrekingsteken bij de oversprong. Maar bij andere enjamberende regels staat het niet.

Punt wordt ook wel gezet bij een tussenzin die een deel van een regel beslaat; het verseind of versbegin geeft dan vanzelf de pauze aan het eind resp. het begin van de tussenzin aan:

Ic maecte de*n* eerste*n* ma*n* adame
En*de* deerste wijf · y*e*ve was h*aer* name[4)]

En*de* dese Enoch was so goet
Dattene god: want hi verstoet
Dat hare die werelt v*er*keerde
heenen voerde en*de* hine soe eerde enz.[5)]

Punt vooral ook, al heeft een hs. anders in een pauze van die lengte dikwels geen teken, wanneer er gevaar zou bestaan van verkeerd lezen, b.v. om in de volgende zin niet foutief in een

1) Hs. 129 A 11, perk., 14 eeuw. Hier is de regel in twee gelijke stukken verdeeld, elk van twee heffingen, dus minder reden voor een leesteken. Is de dubbelpunt misschien ontstaan, doordat het afgeschreven is van een hs. dat deze zeer lange regel over twee regels verdeeld had, en daardoor een grafies teken geplaatst had achter *gheuenijnde*? Het andere hs. heeft hier geen leesteken.
2) Fol. 181d 11180-11184. Zie facs. in: A. Hulshof: Schrift in den Niederl. afb. 1.
3) Fol. 158b.
4) Vanden levene o.h. 129-130.
5) Maerlant's Spiegel Historiael, hs. A'dam, Kon. Ak. v. Wet., perk. 4° in 3 kol., fol. 5b.

adem te lezen: die cropele waren blent oft dove; voor de duidelikheid dus:

Die cropele ware*n* · blent oft doue
Ganste hi te ha*n*t hadde*n* si gheloue[1)]

De pauze in de tweede regel is minstens even lang, maar hier bestaat niet die dubbelzinnigheid.

Vooral het koppelwoordje *so* kan licht aanleiding geven tot verkeerd bijeenvoegen; zo is b.v. punt nodig om niet foutief te verbinden *mar daernare niet lanc so was* in:

mar d*aem*are
Niet la*n*c · so was he*m* leet dese raet[2)]

Interessant kan het zijn, de interpunctie van de hss. van éénzelfde tekst te vergelijken. Van Maerlant's Rijmbijbel zijn er drie hss. in Den Haag en een in Amsterdam (Kon. Ak. v.W.). Het Haagse hs. 75 E 20, papier kl. fol. in 2 kol., 15e eeuw, heeft geen leestekens. De andere drie, waarvan altans de twee Haagse uit de 14e eeuw zijn, hebben in het vers weinig leestekens. Over het verschil in interpunctie tussen Den Haag 76 E 16 en 129 A 11 zie bl. 174 noot 4 en 5. Ook het Amsterdamse gebruikt punt en dubbelpunt door elkaar. Het Haagse 76 E 16 dat in drie kolommen geschreven is heeft, doordat de regels zo klein zijn en ook toch wel, dikwels een punt aan het verseind.

Het Leidse hs. van Natuurkunde des heelals, in twee kolommen, heeft ook vaak punt aan het verseind; in het Utrechtse zijn geen leestekens, afgezien van de grote letters.

De Haagse en de Leidse Dietsche Doctrinael hebben wel veel paragraaftekens, maar geen punten, behalve dat er in het eerstgenoemde vaak een punt aan het eind van een hoofdstuk staat en na de tietels.

In een dramatiese tekst komen veel rode punten voor, n.l. in De eerste bliscap van Maria, uitgegeven met de hs. interpunctie door J.F. Willems. W. denkt dat het misschien in 1444 op het landjuweel in Brussel vertoond is en dat dit misschien het oor-

1) Vanden levene o.h. 1076-1077.
2) Velthem's Sp. Hist. fol. 11a. - N.B. geen punt voor *mar*.

spronkelike hs. is; het schrift is volgens hem uit die tijd. [Dit zegt nog niet dat de punten niet van later tijd kunnen zijn]. Volgens W. hebben de punten ‘welligt gediend.... om den tooneelspeler in de kunst van opzeggen te leiden.’ Ook mij lijken dit wel zeer in 't biezonder voordrachttekens, want niet alleen in de bovengenoemde gevallen van opvallende pauze staan er punten, maar veel vaker, in sommige stukken bijna in elke regel. Deze tekst zal op plechtige gedragen toon gezegd zijn; daarom wilde men, ofschoon de verzen kort zijn - het gewone Mnl. vers met vier heffingen - toch nog dikwels een caesuur maken: om deze aan te wijzen staan de punten, soms in het midden, ook wel na de eerste of derde heffing. De verzen waar geen punt in staat zal men of in een ritmegolf moeten voordragen, of de caesuur wijst zich daar vanzelf aan. Gedeelten die niet in plechtige stijl geschreven zijn, maar in gewone spreektaal en gewoon prozaritme, b.v. het gesprek der geburen over de kwaadaardigheid der priesters, hebben weinig punten. Hier bedoelde men niet die gedragen declamatietoon.

De voordracht is b.v. wel aangegeven in de plechtige rondelen, regel 1378 en volgende. Enkele regels vallen niet in tweeën uiteen, maar gaan in één gelijkmatiger ritmegolf voort:

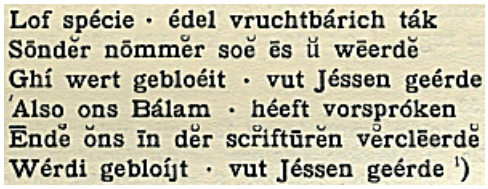
Lof spécie · édel vruchtbárich ták
Sōnder nōmmer soe ēs u wēerde
Ghí wert gebloéit · vut Jéssen geérde
Also ons Bálam · héeft vorspróken
Ēnde ons īn der scriftūren verclēerde
Wérdi gebloíjt · vut Jéssen geérde [1])

Lof spécie · édel vruchtbárich ták
Sōnder nōmmer soe ēs u wēerde
Ghí wert gebloéit · vut Jéssen geérde
Also ons Bálam · héeft vorspróken
Ēnde ons īn der scriftūren verclēerde
Wérdi gebloíjt · vut Jéssen geérde[1)]

Maar, als overal in de Mnl. interpunctie, is het mij ook in deze tekst dikwels niet duidelik waarom in de ene regel nu geen punt staat, in de andere wel.

Al de hier besproken hss. hebben een tweeledige interpunctie, d.w.z. de interpunctie heeft twee middelen: het verseinde en een teken, gewoonlik de punt. Want ook die hss. die punt en dubbelpunt hebben (bv. de Amsterdamse Spiegel Historiael) zijn

1) Regel 1384-1389. De accenten en quantiteitstekens zijn van mij.

toch eigenlijk evengoed tweeledig, daar er geen verschil van waarde tussen deze tekens is. Hetzelfde schijnt mij toe het geval te zijn met de poëzievertaling van Boëthius' De Consolatione Philosophiae,[1] die geen punten heeft, maar een of twee schuine streepjes, die echter voorzover ik heb kunnen nagaan geen verschillende functie hebben.

Tot slot behandel ik het Kopenhaagse hs.[2] van het *Leven van Sinte Lutgart*, dat uit het Latijn van Thomas van Cantimpré bewerkt is door de B e n e d i c t i j n e r abt Willem van Afflighem. Is het toeval dat juist dit hs. met het zorgvuldige interpunctiestelsel afkomstig is uit de kring der Benedictijners, die zowel op het gebied van muziek als van wetenschap veel gepresteerd hebben? Het stamt nog uit het eind van de 13e eeuw, en is van alle poëziehss. die ik gezien heb, het enige dat een soort van liturgiese interpunctie heeft. 'Een soort van', want het metron geeft toch niet *altijd* zuiver toonrijzing aan, en dus nadert dit stelsel weer enigsins tot het voor-liturgiese, Isidoriaanse sisteem, waar de keuze der tekens afhangt van de waarde van het zinsdeel en de lengte van de pauze. Het is een zuivere drieledige interpunctie: *punt voor pauze*[3], *metron voor pauze met toonrijzing, en puntkomma voor lange pauze, aan het einde van een periodus*, in de betekenis van passage; gewoonlik staat deze dus aan het eind van een regel. Ook metron kan wel aan het verseind voor-

1) Vgl. bl. 158.
2) Perk., in 1 kolom, laatste kwart 13e eeuw, volgens de uitgever Van Veerdeghem. - Zie *D. Stracke: Iets over de punctuatie in Mnl. dichtwerken* in Leuvensche Bijdragen IX bl. 213-243. S. geeft krietiek op de interpunctie van Van Veerdeghem.
3) Vergelijken met onze moderne tekens doe ik liever niet; onze komma en punt duiden de ene keer een veel langer pauze aan dan de andere, ze hebben meer syntakties verschil; de puntkomma staat in het hs. na een hele periodus, voor pauze - met - toondaling *in* de periodus dient de punt; deze kan dus ook wel voorkomen, mits in de regel, aan het eind van een zin, bv. II 2897-2898: [eene]

> Der bester daer si iegen ie
> Gesproken hadde · oc seide si enz.

komen, wanneer er n.l. toonrijzing is.[1] De gewone pauze echter aan het verseind wordt zoals overal elders, ook hier niet door een teken aangegeven (behalve in het acht regels verder genoemde geval). Aan het eind van een hoofdstuk wel weer enkele punt; dit teken heeft dus twee functies; aanduiding van de enkele pauze en afsluiting van een heel gedeelte. - Zelden ook wel eens punt aan het verseind, waar men naar het sisteem van het hs. puntkomma of niets verwachten zou (was hier een andere kopiïst aan het werk?) speciaal aan het slot van een rede, en ook zelden wel eens aan het verseind ter aanduiding van een gewone rust, n.l. wanneer er gevaar bestaat dat men verkeerdelik de volgende regel met het voorgaande zou kunnen verbinden, inplaats van met het volgende; meestal is er in zo'n geval tevens toonrijzing en dan wordt het metron gebruikt, maar wanneer er toondaling is kan het metron niet dienen en staat de punt:

Die minne sterket dat geloeve
Bi harre cracht so hort die doeve
Den blenden doet die minne schowen ·
Beide onder heren ende vrowen
So es si middelere goet[2]

't Is echter hoogst zeldzaam, en niet uit te maken of deze punten wel door de kopiïst zelf gezet zijn.

Daar het metron toonrijzing aangeeft, staat het ook wel na zinnen waar wij vraagteken of uitroepteken zetten. Als vierde teken komt nog het vraagteken voor, maar slechts in enkele stukken van het lange werk en dan nog zeldzaam; zowel in de regel als aan het verseind. Maar ook dikwels punt na een vraag, vgl.:

Wat wondre · want hi was beseten
Van harre minnen dine duanc
so dat hi wart ten dogden cranc;

Wat wondre dis ⁝ want si uernam
Dat hare bede wel bequam
Den hogsten coninc onsen here

1) Bv. II 505.
2) II 7795-7797 = fol. 137b-138a; ook II 10592.

Wat wondre das ⁘ Want hets gescreven
Die lettre doedt die gheest doet leven[1)]

Vergelijk met het tweede voorbeeld de toonrijzing van de volgende onderwerpzin zes regels ervoor:

Want dat gi biddet over hare
Dos ernstelic ⁘ moet emmer comen
Te baten hare ende oc te vromen[2)]

Zoals in andere hss. ook hier wel een punt na oversprong ook dan wanneer de rest van de regel er eigenlijk ook nog bijhoort, zoals de tweede punt in het volgende voorbeeld:

Dat hise wilde ut alre noet
Verloessen · en*de* na die doet
Van desen liue · wilde brengen
Dar si met vrouden mochte singen
Din suten sanc enz.[3)]

In moderne interpunctie zet men bij een dergelike spreekmaatpauze als hier na *live* gewoonlik geen leesteken.[4)]

1) Resp. II 780-782 = fol. 19a-19b, II 1047-1049 = fol. 23b-24a, en III 2031-2032 = fol. 290b.
2) II 1040-1042.
3) II 1645-1649 = fol. 34a.
4) Ik veroordeel dus niet zo dikwels als Stracke de int. van Van Veerdeghem. Behalve deze plaats, die door S. als nummer 9 geciteerd wordt, zijn m.i. op deze wijze op te vatten de nummers 15, 25, 35, 38 en 40 van S. Daar S. de door mij genoemde gewoonte, om na een deel van de enjamberende woorden een punt te plaatsen, niet kende, legt hij deze plaatsen anders uit. Volkomen in overeenstemming met de interpunctie van het hs., alleen overgebracht in overeenkomstige moderne tekens, is de int. van V. Veerdeghem in nr. 36 en enkele andere. Ook ben ik het niet eens met S.'s verklaring van no. 5, 6 en 7 resp. II r. 895, 965 en 975. Deze vat ik op als grafiese punt, ter scheiding van de vokalen: [965 So mote wi · oc allegader] of als verschrijving: [975 Die gere pijnde om · wale don 895 Dat nemet hir op · weder nu]. Dergelike verschrijvingen vond ik in II 2438 Nu korte wi · dan dese tale 2591 Daer si · di ioye migel vant. In het tweede en vierde geval staat de punt bovenaan, wat bij de leestekens niet voorkomt. Bovendien staan deze verschrijvingen dichtbij elkaar. - 3° Ikverklaar de punt in nr. 24 van S., aan het eind van II 6232, anders: deze is niet als leesteeken bedoeld, het is het eind van een bladzij, nl. van fol. 111a, en wel meer staat er aan het eind van de bladzij een punt, bv. II 1462 = fol. 30b, II 2878 = fol. 54b, II 5488 = fol. 98b, III 2310 = fol. 295a. O.a. ook in Maerlant's Rijmbijbel (Den Haag 76 E 16) staat dikwels een punt achter de laatste regel van een kolom, hetzij de zin uit is of niet. Ook vat ik als grafiese punt op aan het verseind II 2656 (niet genoemd door S.) *So seide si fiat fiat* · nl. na het vreemde woord. 4° Het door S. op bl. 222 onder 4) genoemde verschijnsel: punt staat ‘na de twee of drie eerste verzen van een hoofdstuk, alhoewel over 't algemeen geheel overbodig’ is het gevolg van de korte regels bij grote versierde hoofdletter aan het begin van een caput, vgl. hierboven bl. 126 en zie de facs. van het hs. voor in de uitg. van Van Veerdeghem. 5° Het vijfde teken dat S. vermeldt en dat hij afdrukt als een horizontaal boogje, is eigenlijk meer een punt met een vrij lange haal naar boven aan de rechterkant en zal wel niet anders zijn dan een slecht uitgevallen punt, althans in II 159, de eenige plaats waar het in de regel voorkomt (na *vrudt*); verder nog zevenmaal aan het verseind, waar het er misschien later bijgekrabd is? - Overigens heeft S. op tal van plaatsen de int. van Van Veerdeghem uitstekend verbeterd.

Bij het bestuderen der interpunctie van dit hs. viel mij onmiddellik op dat de laatste negen regels van fol. 8b en fol. 9a = II r. 229-261 een andere interpunctie vertonen. Het schrift is hier ook anders, dichter in elkaar en iets hoekiger. Niet alleen is de vorm der tekens hier anders (de punt staat op de regel, elders in het midden, en de punt heeft een klein haaltje naar boven aan de rechter kant), maar ook hun gebruik: in deze 33 regels komen niet minder dan acht punten aan het eind van de regel voor,[1] wat elders zo uiterst zeldzaam is. Opmerkelik is dat Van Veerdeghem juist in dit kleine stukje zes emendaties voorstelt; o.a. rijmt hier de oostelike vorm *verstuende* op conde. Nu is het eigenaardig dat Van Veerdeghem in de Inl. bl. XXI dit stukje niet als van een andere hand zijnde noemt; ja zelfs heeft hij het voor een van zijn drie facs. gekozen, als voorbeeld van de eerste hand die dan de fol. 4-15 zou geschreven hebben.

Puntkomma, aan het verseind, komt voor: boek II regel 9, 15, 62, 76, 88, 106, 126, 146, 170, 187 (aan het eind van de proloog regel 196 een punt), 214 (= eerste regel van fol. 8a), daarna het juist besproken stukje; fol. 9 verso en 10a hebben in 't geheel

1) nl. 230, 236, 237 (eind folium), 238, 240, 244, 249 en 252; eenmaal metron na 239. Ook twee maal in het vers komt voor een punt onderop de regel en met een haaltje. - Ook de ongemotiveerde punten na regel 637 en 638 in boek II hebben dit haaltje.

geen slotleestekens, weer puntkomma op fol. 10b regel 320 en verder 374 (slot van een rede)[1] 444 (slot van een rede), daarna op fol. 14b punt aan het slot van het hoofdstuk, puntkomma weer 519, 538, 576 (slot van een rede) op fol. 16,[2] 616, 636 (slot van een rede), 656 (slot van een rede), 720 [op 18b geen punt aan het slot van het hoofdstuk], 758, 782, 804, 910, daarna op fol. 22b punt aan het slot van het hoofdstuk, puntkomma weer 1010 op fol. 23a; van hier tot op fol. 36a regel 1778 slechts eenmaal de eindpuntkomma n.l. op fol. 29a. Enz.[3] *De puntkomma dus ook wel, maar zeer zelden, bij rijmscheiding*. Dit periodusteken vindt men vooral voor zinnen als: Mar wildi dat ic u bediede (b.v. II 1877 en 2233) of Nu salic u uertrekken voert (b.v. II 2291). In andere hss. hiervoor wel eens een rubricering. Zo kom ik vanzelf tot het laatste wat nog te bespreken overblijft: de rubricering van poëziehss. Ook hierbij heb ik slechts enkele steekproeven kunnen nemen.

Zijn de grote rode of blauwe hoofdletters of miniaturen aanwijzingen voor de voordracht der gedichten? Bij de Reinaertliteratuur is deze vraag meermalen ter sprake gekomen.[4] En het lijkt wel of de mening binnengeslopen is dat ze samenhangen met een verdeling in leesstukken.

Hier moeten twee punten onderscheiden worden:

1°. geven de grote letters de verdeling in leesstukken aan.

2°. zijn ze aanwijzing om op een nieuwe toon te beginnen.

1) Na regel 385 heeft eerst een puntkomma gestaan, eigenlik ongemotiveerd, maar blijkbaar direkt daarna is de n van *vernomen* er over heen geschreven.
2) Volgens v.V. begint bovenaan fol. 16 misschien een nieuwe hand.
3) Deze 36 folia als voorbeeld. In dit stuk komen, behalve aan het eind van het hoofdstuk of van de bladzijde en behalve de vreemde punt - met - haaltje na regel 637 en 638, slechts twee eindpunten voor en wel beide bij *oneven* regel, nl. 585 en 1183, de laatste aan het slot van een rede. Daarentegen bij even regel aan het slot van een rede een eindpunt op fol. 38b regel 1914. Dit zijn de vijf (drie) enige echte punten aan het verseind in de eerste 60 folia, die ik daarvoor nagekeken heb. Na de oneven regels heeft men waarschijnlik de punt geschreven, omdat men daar niet graag de periodus gebruikte.
4) G. Kalff: Gesch. der Ned. Lett. I bl. 282-285 en noot 36. F. Buitenrust Hettema: Inleiding op de Reynaert, Zwolsche Herdr. 19/20 bl. CXL vg. J.W. Muller: Critische Commentaar, bl. 146 vg.

Wat het eerste punt betreft: Kalff zegt bl. 282 dat grote gedichten in verschillende ‘lessen’ voorgedragen zullen zijn; hij meent in enkele gedichten wel eens plaatsen te kunnen aanwijzen waar zo'n nieuwe ‘lesse’ begon, n.l. waar een zekere recapitulatie is; in de Lorreinen staat op *een* van die plaatsen een grote geschilderde hoofdletter (Kalff bl. 283 en noot 36 hierbij); de Limborch is verdeeld in een aantal boeken welke ‘door een grote gebloemde letter zijn onderscheiden. Sommige dezer boeken die van 1000-1400 verzen tellen, kunnen zeer wel achtereen zijn voorgedragen.’ Maar in de langere boeken wijst K. in het midden nog een rustplaats aan, en hier schijnt dan geen biezondere letter te staan. In geen van beide genoemde hss. is dus, als we het door K. vermelde goed nagaan, verband tussen ‘lessen’ en biezondere letters. Bij de bespreking van de vermoedelike leesstukken van de Reinaert (2 of 6 volgens K.) noemt K. de rubrieken in het geheel niet.[1)] En natuurlik. Grote versierde letters zijn er niet in de twee hss. van Reinaert I en de gewone rubriekletters en -tekens zijn daarvoor veel te talrijk. Bij deze gedichten kreeg men natuurlik niet een zo kleine dosis als bij de leesstukken van de Evangeliën, vgl. bl. 129. *M.i. bestaat er in het Comburgse en in het Dijckse hs. geen verband tussen rubricering en voordrachtstukken*.

De mening van Buitenrust Hettema: Zwolsche Herdr. 19/20 bl. CXL vg. - door Muller: Crit. Comm. bl. 147 bestreden - als zouden de alinea's in de Reinaert heel wat anders betekenen dan de onze, acht ik volkomen uit de lucht gegrepen. De zaak is dat het Comburgse hs. met de rubriekletters en -tekens wel eens wat willekeurig te werk gaat: van de zeven door B.H. genoemde plaatsen heeft het Dijckse hs. alleen bij regel 575 (= 561) er een, en hier is de alinea ook volgens onze opvatting niet misplaatst: het is het begin van een rede. In het algemeen heb ik de indruk gekregen dat het alineagebruik in het Mnl. niet zoveel scheelt van het onze. Ook tegenwoordig heerst daarin bij verschillende schrijvers groot verschil, en zelfs dezelfde schrij-

1) Uit de woorden van Muller bl. 146 zou men dit kunnen opmaken.

ver gaat de ene maal gauwer tot de nieuwe regel over dan de andere keer. En ook hangt hierbij veel af van de stijl. De eenvoudige mondelinge verteltrant voegt èn de zinnen meer door voegwoorden aaneen èn de gebeurtenissen door overgangszinswendingen; de kunsttaal, doordacht, stileert de zinnen meer elk op zichzelf en onderscheidt en ordent de delen van een verhaal. Hier is het verstand eerst analyserend en daarna weer componerend te werk gegaan. Een kinderopstel daarentegen, dat meer de mondelinge verteltrant nadert, is voor een volwassene niet makkelik in alinea's te verdelen. Deze alles-aaneenrijgende, niet scherp verdelende vertelmanier hebben veel Mnl. stukken. De schrijvers kenden de gewoonte van stofverdeling door grote letters uit geleerde werken en passen ze nu, meer of minder handig, toe. Een aanknopingspunt menen ze soms te vinden in woorden als Doe of Hierna, waar zonder veel zin wel eens grote letters gezet worden. Men vergelijke hetgeen hierboven bij de bespreking van de gewone hoofdletter bij Doe en So gezegd is.

Comb. hs.

738 Ende sette al jeghen al
Doe hi dat gheruchte hoorde

282 Recht te desen seluen stonden
Doe Grimbert stont in deze tale

1847 Recht in dese selue sprake
Doe spranc up Belin de ram

Dyckse hs.

724 Hi sette al ieghen al
Doe hi dat geruchte horde

270 Rechte in desen seluen stonden
Dat Grimbaert stont in deser tale

1836 Recht in deser seluer sprake
Spranc op Bellijn de ram

Evenzo met Doe 1285. Ongetwijfeld een vergissing in het Comb. hs. is 2043 *Die gone* met grote letter.

Men moet wel onderscheid maken tussen de grote hoofdletters die direkt door de kopiïst geschreven of uitgespaard zijn, en de andere rubricering die er later bijgemaakt zijn kan.[1)]

1) Muller: Crit. Comm. bl. 116, maakt niet dit principiële onderscheid. In zijn gereconstrueerde tekst maakt hij 16 maal alinea bij rijmscheiding, en beroept zich hiervoor op 4 plaatsen in het Comb. hs. (eigenlik zijn het er 5, maar bij r. 562 = 558 maakt M. zelf geen alinea), maar op deze plaatsen staat slechts het paragraafteken - het enige geval van grote letter is het niet aldaar door hem genoemde in r. 2280, waar M. geen alinea maakt - en bovendien beroept hij zich dan nog op de 4 laatste van de hierboven genoemde gevallen, nl. r. 282, 1285, 1847 en 2043, waar volgens hem de grote letter een regel hoger of lager gezet is om de rijmscheiding te bedekken. M.i. is deze bedoeling hier niet aanwezig geweest: dan had de schrijver de moeilikheid makkelik kunnen ontzeilen door in 't geheel geen grote letter te maken, zoals het Dyckse hs. - Hiermee wil ik niet bestrijden het naar eigen inzicht alineëren in een kritiese uitgave, maar alleen het ontlenen van een argument daarvoor aan de hss. - Wil men trachten de alinea's van het oorspr. hs. te reconstrueren, dan bieden m.i. de paragraaftekens en rode strepen daarvoor heel weinig houvast. Grote letters die in beide hss. voorkomen zullen allicht wel in het oorspr. hs. gestaan hebben, en misschien nog wel enkele andere.

Grote letters zijn er in het Comb. hs. 86[1)], waarvan twee bij rijmscheiding: 778 en 2280, waarvan echter de eerste duidelik een vergissing is;[2)] in het Dijckse hs. 30, nooit bij rijmscheiding. Waar dus r. 2280

Eens morghins arde vroe
Geviel dat mijn neve die das

Maar in het algemeen lijkt het mij waarschijnliker dat de kopiïst er grote letters bij maakt dan dat hij er minder maakt. - Het jongere Comb. hs. heeft er bijna 3 maal zoveel als het Dyckse.

1) Zie de vergelijkende lijst der rubricering in de vier teksten (ook Balduinus en Reinaert II) bij Muller, bl. 148-149.
2) Regel 777 is nl. de eerste regel van een nieuwe kolom. De twee begin *d*'s maken de vergissing nog des te gemakkeliker. Deze beide argumenten reeds bij Hettema CXLI noot. Het Comb. hs. heeft

Dit was beneden ere riuiere
Dat Brune onsalichst alre diere

Het Dyckse, beter:

Dit was beneden ere riuire
Dat Brune enz.
(de eerste *D* rood doorstreept).

Ook in andere hss. heb ik gevallen gevonden waar geheel onder, of boven aan de kolom, een verwarring met de grote letter was. Bv. in het Leidse hs. van *Der Ystorien Bloeme*. Ook dit hs. heeft de grote hoofdletter *altijd* alleen bij een nieuw rijmpaar, behalve in r. 4194. Nu zijn r. 4194 en 4195 de twee onderste regels van de kolom (fol. 26). De schrijver heeft in twee regels een plekje uitgespaard voor de grote hoofdletter, maar het moest de beginletter zijn van de tweede regel, (die dus, anders dan gewoonlik, in dit biezondere geval niet doorloopt in de regel eronder, maar in die erboven,) maar zelf heeft hij al de eerste letter van de eerste der twee regels vergeten. Op fol. 17v. (r. 2758-2759) was de toestand net zo, maar daar heeft hij het goed gedaan.

de enige plaats is waar grote letter bij rijmscheiding voorkomt, en nog wel een plaats waar alinea volstrekt niet noodzakelik is - ook Muller's gereconstrueerde tekst heeft er hier geen - meen ik dat men wel kan concluderen dat als *sisteem* gold in de beide hss. en waarschijnlik in veel andere:[1] *alleen grote letter bij een nieuw rijmpaar*. Maar dan kan de grote letter ook geen aanwijzing van toonverandering zijn, die dikwels sterker is bij rijmscheiding, n.l. in het geval van verandering van spreker. De grote letters beogen m.i. niet anders dan stofverdeling, al is deze dan dikwels zeer weinig stelselmatig ten uitvoer gebracht.

Het Dijckse hs., dat zoveel minder grote letters telt, heeft daarnaast veel meer rode strepen door gewone hoofdletters, soms ook nog met paragraafteken ervoor, n.l. 38, terwijl het Comburgse hs. slechts 14 maal een paragraafteken heeft. In het Dijckse hs. komen deze rooddoorstreepte letters niet regelmatig over de hele tekst voor, maar in enkele gedeelten, vooral daar waar in een lang stuk geen grote letter is, b.v. tussen 1323 en 1861. Blijkbaar vond men later bij het doorlezen de tekst hier te weinig overzichtelik en heeft daar op deze wijze achteraf nog verbetering (?) in gebracht. Slechts twee maal vindt men in het Dijckse hs. een rode streep door een letter bij rijmscheiding, en beide malen bij een eigennaam: 1646 Grimbert 3018 Cuart.

In het Comb. hs. staat ook slechts in enkele stukken, vrij willekeurig, een paragraafteken. Deze rubricator schijnt vooral verandering van spreker te hebben willen aanwijzen (9 maal van de 14), maar heeft dit beginsel slechts hier en daar toegepast. In moderne teksten heeft men in dit geval dikwels alinea. Van deze 9 paragraaftekens nu zijn er 5 bij rijmscheiding, wat niet te verwonderen is, want juist bij persoonswisseling komt rijmscheiding veel voor, in de dramatiese literatuur als regel. De andere vijf, nooit

1) Ook bv. altijd in *Floris ende Bl.*; om de rijmscheiding dus geen grote letter in r. 16: Nu merct. Ook hier wel grote letter waar men tegenwoordig geen alinea zou maken, bv. r. 659, middenin de beschrijving van de beker. - Ook alleen bij nieuw rijmpaar een grote letter in *Vanden levene ons heren* en in het reeds genoemde *Ystorien Bloeme*.

bij rijmscheiding, zijn: 247 Nu 893 Dat weder 1055 Dit teekin 2211 Bi der coninghinnen rade 3393 Doe spranc voert Syrapeel. Alleen bij het laatste geval zouden ook wij een alinea maken. - Het Dijckse hs. heeft van deze plaatsen op 247 en 3393 een grote letter, bij de andere niets. - Deze paragraaftekens zouden wel aanwijzingen van toonverandering kunnen zijn, de 9 veranderingen van spreker en de 5 andere gevallen waar men op hoger toon inzet,[1] b.v. bij de schildering: Dat weder was scone ende heet.

Paragraafteken komt in het algemeen voor:

1° wanneer een nieuwe spreker wordt ingevoerd.

2° bij een opsomming: Deen.... Dander.... De Dietse doctrinael, zowel het Leidse als het Haagse hs., heeft er veel. Het Haagse hs. b.v., ook bij een opsomming of herhaling:

¶ En hadt conste ghedaen
Ertrike waer te quiste ghegaen
¶ En hadt conste ghedaen
En soude kerke huus no borch staen
¶ En hadt conste ghedaen

enz., in 't geheel zestien regels, met acht paragraaftekens.

3°. In een strofies gedicht, ter onderscheiding van de strofen. Achterin Lod. van Velthem's Spieghel Historiael, boek VIII cap. 34 komt een strofies gedicht voor: va*n* ons*er* soet*er* vrouw*en* loue. De paragraaftekens zijn hier misschien niet overal juist geplaatst (ook de punten zijn in de Sp. H. onstelselmatig geschreven, maar de paragraaftekens kunnen wel van een andere hand zijn: in een poëzietekst heeft men hieromtrent nooit zekerheid). Een geheel andere strofenindeling dan het hs. aangeeft, neemt Hoogenhout[2] aan, die de hs. rubricatie, m.i. niet op afdoende gronden, totaal negeert. - In boek I cap. 23 staan

1) Uitgezonderd misschien 1055. Hier kan het wel het woord *Dit* geweest zijn dat de aandacht van de rubricator getrokken heeft.

2) Nic. M. Hoogenhout: Untersuchungen zu L. van V.'s Sp. H., diss. Straatsburg; Leiden 1902. - De uitgave van de Sp. H. van Is. 1e Long heeft de alinea's van het hs. De eerste vijf (van de dertien) zijn de gewone strofen van 13 regels.

vier strofen van dertien regels elk; het begin van elke strofe wordt aangegeven door een paragraafteken.

Afgezien van deze stofverdeling kan ik het boven behandelde aldus samenvatten: in poëziehss. is de ritmiese eenheid het vers; deze wordt aangegeven door de nieuwe regel. De inbreuk op deze regel: de oversprong, wordt in veel hss. aangewezen door een teken, gewoonlik de punt. Maar hierin is al een zeker formalisme ontstaan. - En verder, waar het vers uit twee zinnetjes bestaat, heeft men dikwels een leesteken geschreven, en ook, evenals in proza, bij een opvallende pauze in een opsomming.[1)]

1) Slechts enkele gegevens kon ik verzamelen. Moge een uitgebreider onderzoek meer aan den dag brengen. Behalve naar de tijd, moet het materiaal dan zo geordend worden dat men zo mogelik een antwoord kan vinden op de volgende vragen:
Was er een bepaald stelsel in bepaalde schrijfscholen, of in hele kloosterverenigingen, bv. onder de Windesheimers, bij de Kartuizers (verband tussen deze twee?) in de Benedictijnerorde, in kanselarijen? Ten tweede: werden hss., afkomstig van één hand, verschillend geïnterpungeerd naarmate de stof van andere aard was? Ten derde: zijn hss. die uit één kring afkomstig zijn, verschillend geïnterpungeerd bij verschillend lettertype: rotunda, fractuur enz.? Het is aan te bevelen hierop met het verzamelen van materiaal te letten. Ik had reeds een deel van mijn materiaal bijeen toen ik tot die conclusie kwam en heb dit laatste punt daarom bij de bespreking van de hss. niet vermeld.

Hoofdstuk IV.
Invloed van boekdrukkunst en humanisme op de interpunctie.

Het is te verwachten dat de oudste drukken, die wat lettertype en de hele uitvoering betreft nog zo dicht staan bij de handschriften - zelfs werden de versierde hoofdletters, de randversieringen en miniaturen oorspronkelik nog met de hand bewerkt - ook een soortgelijke interpunctie als de handschriften vertonen zullen. En dit is dan ook het geval. Hier, evenals bij de handschriften, merken we op:

1° gewoonlik wordt de eenvoudige tweeledige ritmiese interpunctie toegepast.

2° een vast sisteem is er niet, evenmin als een vast spellingsisteem.

3° de interpunctie is in een aantal incunabelen betrekkelik nogal konsekwent, in andere ook weer slordig.

Dìt verschil met de handschriftentijd ontstaat er echter: nu het boek fabriekmatig gemaakt wordt, leidt dit tot de vraag: had een drukker ook naar eigen inzicht een interpunctiestelsel, of hield hij zich aan de interpunctie van de auteur, of van zijn voorbeeld, een oudere druk of handschrift?

Om dit te onderzoeken heb ik van verschillende drukkers enige, meest Nederlandse, drukken onderzocht en vergeleken, grotendeels incunabelen uit de Utrechtse universiteitsbibliotheek[1)]. De drukkers van wie ik werken bestudeerd heb zijn:

1 J. Veldener, eerst te Leuven, later te Utrecht, incunabelen uit de jaren 1478, 1479, 1480.
2 G.t. te Utrecht, incunabelen uit het jaar 1480.
3 Gerard Leeu te Gouda [later te Antwerpen], incunabelen uit het jaar 1482.

1) Zie de Incunabelencatalogus van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek en verder: Campbell: Annales de la Typographie Néerlandaise au XVme siècle, 1874.

4 Jac. Jacobszoon van der Meer [en Mau. IJemantszoon van Middelburg] te Delft, incunabelen uit de jaren 1477, 1482 en 1483.
5 Chr. Snellaert te Delft, een incunabel uit het jaar 1488.
6 H. Eckert van Hombergh te Delft, incunabelen uit de jaren 1498, 1499 en 1500.
7 Pieter van Os te Zwolle, incunabelen uit de jaren 1488 en 1490.
8 Bellaert te Haarlem, een incunabel uit het jaar 1486.
9 Rolant van den Dorp te Antwerpen, incunabelen uit de jaren 1497 en ± 1500.

Verder nog een Goudse en een Delftse druk.

1. Uit de drukkerij van V e l d e n e r te L e u v e n , waar hij werkzaam was van 1474-1477, zijn o.a. afkomstig:

a. Fasciculus temporum van Werner Roelvink (Latijn), gedrukt in 1475.
b. Elegantiae van Laurentius Valla, (Latijn), gedrukt niet voor 1476.

In U t r e c h t zijn door hem o.a. gedrukt:

c. Epistelen ende Evangelien, 1478.
d. Fasciculus temporum van Werner Roelvink (Ned.), 1480[1)].
e. Passionael van Jac. de Voragine.

De drie laatste, Nederlandse, werken hebben dezelfde interpunctie, nl.:

Aan het zinseind meestal geen tekens (soms een punt), maar de nieuwe zin begint met een rood doorstreepte hoofdletter. Of ook: punt aan het zinseind en kleine letter in het begin van de nieuwe zin. Bij pauze in de zin, maar weinig konsekwent, een punt. Geen vraagteken[2)].

> Jhesus antwoerde Ic en hebbe den viant niet · mer ic ere minen vader ende ghi hebt mi onneer gedaen Ic en soeke mine glorie niet · die se soect ist die oerdelen sal · voerwaer voerwaer seg ic u soe wie mine leringhe hout die en sel den doet inder ewicheit niet sien Doe seiden die iode*n* enz.[3)]

1) Facs. bij Holtrop: Monuments typographiques des Pays-Bas au XV siécle.
2) De meeste inc. hebben geen vraagteken. Waar het wel voorkomt, zal ik het noemen.
3) Ep. ende ev. fol. CVIIv.

Deze interpunctie is, evenals die van de handschriften van de Marialegenden, een soort van proza dat wel te vergelijken is met dat van de drie genoemde incunabelen, zuiver rhetories. Men lette bv. op het leesteken voor ‘onnut’ en op de hoofdletter in ‘Ende’ dat in de bijzin staat: Fasc. Temp. proloog, 1e bl. na het titelblad:

> Hier om die heylighe doctoers aensiende dattet onderwijs der heyligher scriftueren en*de* regiment des heyligen kercks mit die loep der hystorien een deel van grote node is Ende te samen die vergaderinghe alre wercken in een · onnut is om hoer grootheyt en*de* om vergheefsche vertellinghe der overvloydigher en*de* snode wercken · daer om sijn som hystorien approgiert en*de* canoniziert
> Idem fol. 1r. Ende want dese navolghende tijt hoe wel datse ons bewijst god tot dese vier voersproken · als die overste moghentheyt · wijsheyt · goetheyt · en*de* daer uut volghende die ou*er*ste volmaectheyt Nochtans bewijstse ons mede die godlike bermherticheyt · en*de* rechtveerdicheyt · Als david spreect · O heer · Ic sal di singhen enz.

Dat er verschil van waarde zou zijn tussen enkele hoofdletter en punt + hoofdletter lijkt mij niet aannemelik.

Ook de Latijnse, te Leuven gedrukte Fasciculus Temporum[1)] heeft de tweeledige interpunctie: als leesteken in de zin een punt, aan het slot van de zin punt gevolgd door hoofdletter of alleen een hoofdletter bij de nieuwe zin. Echter komt hier punt aan het zinseind vaker voor, is het de gewoonste manier van interpunctie.

Des te opmerkeliker is het nu dat het andere Latijnse boek, een h u m a n i s t i e s werk - het wordt voorafgegaan door een opdracht van Paulus Senilis aan Joh. Heynlin de Lapide - een ander sisteem volgt, een dat door mij bij de humanistiese teorieën beschreven is, vgl. bl. 210 en 226, n.l.

/ ⁝ . met hoofdletter (aan het zinseind)

; (aan het eind van een hoofdstuk) en behalve deze vier een vraagteken dat heel veel lijkt op het tweede teken. Nog een

1) De punt heeft in de Utrechtse drukken de vorm van een klein kruisje op de regel, maar in de Latijnse Fasciculus is het meer een haakvorm ~ en is hij op de hoogte van het midden van de letter geplaatst. Het lettertype is hier ook anders dan in de drie Utrechtse drukken.

andere nuance in de zindeling wordt bereikt, doordat bij een opeenvolging van twee of meer korte zinnetjes, het nieuwe zinnetje, na de punt, geen hoofdletter heeft (vgl. hieronder het stelsel van Aldus Manutius in 1561). Soms ook wel wordt het teken ⁝ dat niet anders is dan een variatie van metron of dubbelpunt, gevolgd door hoofdletter.

Blijkbaar heeft hier de auteur zelf voor deze zorgvuldige interpunctie gezorgd.

2. Incunabelen van de onbekende Utrechtse drukker, wiens voorletters waarschijnlik G.t. zijn[1].

a. Wech der syelen Salicheit 1480.
b. Otto van Passau: Boec des gulden throens 1480.

Interpunctie in a: gewoonlik alleen rood doorstreepte hoofdletter, al of niet voorafgegaan door punt, en slechts alleen in lange zinnen nog een of meer punten.

Interpunctie in b. Zinseind hetzelfde als in a. Maar voor het teken in de zin wordt in de eerste plaats gebruikt de dubbelpunt, en wanneer er dan nog meer tekens noodig zijn de enkele punt. De dubbelpunt duidt waarschijnlik een langer pauze aan, men vgl. op fol. CXXXII v:

> Die eerste graet is . dat hem die me*n*sche aensien ende bekennen sel al waer hij die onweerdichste ende als den nedersten onder allen menschen: ende sel hem onweerdich duncken allen creatueren te ghenieten en*de* te ghebruke*n* Den anderen graet is: dattet hem lief sel syn dat he*m* alre malc oec also houde . Die derde graet is . dat hi also v*er*duldich sel sijn in allen wederspoet: dat hij in hem alle liden voer enen troest sel sette*n* Die vierde graet is dat hi in allen saken god in sinen gheboden ghehoersam sel sijn en*de* sinen naesten doer gods wille onderdanich si Die vyfte graet is: alsoe haeste als hij ghesundicht heeft . also haeste sel hi he*m* biechte*n* en*de* hem sijnre sunde*n* scamen. Die enz.

In de vier eerste gevallen wordt ‘Die... graet is’ gevolgd door het weinig betoonde voegwoord ‘dat’. Juist doordat hier enige weinig betoonde lettergrepen op elkaar volgen, is het zinsritme[2] zodanig dat de pauze hier veel korter is dan in het

1) Oî G.L. - Misschien Gerard de Leempt? Zie Campbell: Annales bl. 546.
2) Vgl. het ritme in de inc. van Veldener regel 3, op bl. 191: voerwáer voerwáer met sterk accent, daarna gaat de zin in vlug tempo door over de weinig betoonde lettergrepen ‘seg ic u soe wie mine’ tot het accent op ‘leringhe’. Of men kan accent op ‘mine’ nemen, maar dan blijven er nog 5 ongeaccenteerde syllaben over. Weinig betoonde lettergrepen gaan meestal in ononderbroken stroom voort, pauzes ontstaan vooral waar sterke accenten dichtbij elkaar vallen; dit veroorzaakt een soort van hiaat.

vijfde geval, waar een hoofdzin aanvangend met een beklemtoond woord begint. Vandaar na ‘Die vijfte graet is’ dubbelpunt. Dit teken moet stellig niet opgevat worden in de moderne zin, maar alleen als aanduiding van een langere pauze. In de eerste en derde zin is een ander ritme; de eerste vervalt in drie, de derde in twee nagenoeg even lange delen, die gescheiden worden door dubbelpunt, terwijl de korte pauze voor ‘dat’ door een punt wordt aangeduid. In de tweede zin valt de pauze na ‘great is’ (kortere, spreekmaat-, pauzen, te kort voor een leesteken, nog na ‘sijn’ en ‘malc’), die hier dubbelpunt heeft, wat ook wel punt had kunnen zijn. De interpunctie van de vierde zin is m.i. vrij willekeurig: hier had ook wel een punt kunnen staan na ‘graet is’ en na ‘sijn.’

3. Incunabelen van Gerard Leeu te Gouda:

a. Flavius Josephus: Boec vander destructien van Jherusamissen 1482.
b. Spieghel van Sassen 1482.
c. Corte Leeringhe uut der scrifturen 1482.
d. Simon van Venlo: Devote oefening ende bedudenis der missen 1482.

Alle hebben de rhetoriese tweeledige interpunctie met punt in de zin en hoofdletter of punt + hoofdletter bij het zinseind.

De Spieghel van Sassen, een rechtsboek, heeft - waarschijnlik gaf de stof daar aanleiding toe, lette men hier ook vooral op de duidelikheid - meer punten in de zin dan de andere, die daarmee heel sober zijn.

Het doorstrepen van de hoofdletters met rood, hetgeen later met de hand gebeurde, en het inschrijven van de grote hoofdletters, is in de Spieghel van Sassen achterwege gebleven, maar in de andere drie heeft de rubricator zijn werk wel gedaan. Ook rode paragraaftekens heeft hij hier soms geplaatst bij de op-

schriften, en een enkele maal in de tekst. Naar onze opvatting vreemd is op fol. 97 r. van Flavius Josephus:

> Mer hi riep vast wee wee op iherusalem Die rechter vraechde hem wie hi waer Mer hy en a*n*twoorde hem niet te mael daer op ¶ Soe dat dye rechter doe seyde dat hy uut sinen sinne waer

Ook in strijd met onze zindeling, maar overeenkomend met die van prozahandschriften (vgl. de Marialegenden) is de hoofdletter in S o e op fol. 50 v. van Flavius Josephus:

> Mer bi nacht alst nyemant en sach Soe verdroech sulck op sinen vrient daer hy doot lach een luttel aerden metter hant ende met groten vresen

Eveneens een zindeling als in de handschriften heeft de Spieghel van Sassen op fol. 111 v.:

> Item neemt die soen ee*n* wijf bute*n* des vaders consent . ende blijft hi dan onghegoet van sine*n* vader en*de* sterft die sone daer nae Sijn kijnder nemen erve va*n*den ouden vader ghelyc haer omen van eygen goede . d*at* en mach der dochter kynt niet ghescien of si een ma*n* neemt buten horen vader

Vergelijk ook het facsimile uit de Corte Leeringhe in de Utrechtse Incunabelencatalogus tegenover bl. 121.

Al is men met interpunctie in de zin zeer karig en kan men wel een paar bladzijden achter elkaar lezen zonder een punt in de zin tegen te komen, toch is de interpunctie voldoende: men leest het vlot zonder zich te vergissen. Zeer juist b.v. staat de punt, waar een opvallende pauze is na het korte beklemtoonde woord *an*, en waar de duidelikheid ook een teken eist:

> Die zeloten leyden desen zacharias an · dat hy boden ghese*n*t had tot vespasiaen om die stat te verraden (Fl. Jos. fol 50 v.)

En met veel interpunctie de gecompliceerde zin in de aanhef van de Corte Leeringhe:

> Ter eren der heyligher drievoudicheyt e*n*de d*er* onverscheydenre eenheyt des vaders ende des soens · en*de* des heylighen gheestes· En*de* tot stichticheyt ende tot salicheit alre goeder kerste*n* menschen · soe heb ick arme sondaer onghenoemt dese navolghe*n*de corte leeringhe uut den schrifturen d*er* heyliger leeraers en*de* niet uut mijns selfs bevoelen · simpelic en*de* cortelic bi ee*n* geset op dat die simpele menschen dye

gheen hoghe dinghen begripe*n* en ko*n*nen hier uut leren en*de* wete*n* moghen hoe si hem hebben sellen om gode te behaghen

De punt van Gerard Leeu heeft de vorm van een klein, enigsins scheef staand, kruisje ter middenhoogte van de letter.

4. Incunabelen van Jac. Jacobsz. van der Meer te Delft:

a. Biblia Neerlandica met Paralipomenon, d.i. een 'corte weder om halinge' 1477 (samen met Mau. IJemantsz. van Middelburg).
b. Johannes Gerson: Boec vanden gheboden Gods 1482.
c. Historie van die seven wise mannen van Romen 1483[1)].
d. Gesta Romanorum 18 Nov. (jaartal onbekend).

Alle vier hebben ze een drieledige interpunctie: hoofdletter (al of niet voorafgegaan door punt), dubbelpunt en enkele punt. *De bijbel heeft ook nog het vraagteken*. Het gebruik van dubbelpunt of enkele punt in de zin schijnt mij niet heel konsekwent toe: in het algemeen echter meen ik dat dubbelpunt wel de iets langere pauze aanduidt.

a. Dit is de oudste gedrukte Nederlandse bijbel[2)] (alleen het Oude Testament, zonder de Psalmen). De interpunctie is hier zorgvuldiger dan in de andere drie werken, ofschoon die, vergeleken bij andere incunabelen, ook behoorlik geïnterpungeerd zijn. Gewoonlik wordt de hoofdletter voorafgegaan door een punt die de vorige zin besluit. De punt staat altijd onder op de regel, wat iets regelmatigs aan het uiterlik geeft. De druk is mooi verzorgd en de rubricator heeft, zonder er over te slaan, zoals in veel incunabelen geschied is, de hoofdletters netjes rood doorstreept. Ook deze rode strepen telkens op kleine afstanden van elkaar geven een net uiterlik aan de druk. Dat het het heilige boek was, zal wel het zijne ertoe hebben bijgedragen om de interpunctie hier goed te verzorgen. Na het werk staat dan ook (fol. 319 b):

Deese ieghenwoerdighe bible.... bi ene*n* notabelen meester wel overgheset uut den latine in duytsche ende wel naerstelic gecorrigeert ende wel ghespelt enz.

1) Campbell: Annales 953.
2) Campbell: Annales 290, Hain 3160, Pantzer I 370.

Dikwels heeft een zin die in twee delen vervalt, in het midden de dubbelpunt, hetgeen wel een voortzetting zal zijn van de liturgiese interpunctie in handschriften, waar het metron in een tweeledige zin de toonrijzing in het midden moest aangeven. Maar het lijkt mij dat hier minder bedoeld is de toonrijzing aan te geven, dan wel de langere pauze.

> Als die here god dus formeert hadde . vandie aerde alle die beesten der aerden . en*de* alle tghevogelte des hemels: so brocht hijse tot ada*m*: om dat hi sie*n* soude hoe dat hijse heten soude. (fol. 4a)

Het vraagteken komt dikwels voor, b.v. fol. 4 c:

> Ende die here god riep adam: ende seide . Adam waer biste?

In tweeledige vraagzin, fol. 4 c:

> Die here seide . wie heeft di ghewijst dattu naect waers: sonder dactu hebste ghegeten vanden houte daer ic di of gheboden hadde dattu dair niet of ete*n* soudes?

Maar ook wel zonder vraagteken, b.v. 5 a:

> Waer is abel dijn brueder .

Deze zin heeft ongetwijfeld weinig toonrijzing, omdat hier in de toon eerder strengheid, berisping, klinkt dan een vraag.

Evenzo in de volgende zin, die meer een pathetiese uitroep is dan een vraag; Jacob zegt tot Laban fol. 23 c:

> Heb ic hier om twintich jaer met dy geweest: dat dine scapen en*de* dine gheyten . niet ondrachdich en waren . en*de* dat ic niet die weders dijns cudden en hebbe gehete*n*: noch dat ic di niet en hebbe ghetoent dat ghevaen was vanden beesten .

Tussen woordvraag en zinvraag is geen onderscheid gemaakt, blijkbaar is alleen geluisterd naar de toon van elke zin op zichzelf.

Het boek Naum van Paralipomenon eindigt met een zin met vraagteken, dat hier, aan het slot van het boek, nog gevolgd wordt door dubbelpunt (fol. CCCXII).

Een nauwkeurige aanwijzing geeft de interpunctie in de stroeve, Latijnachtige zinsbouw op fol. 311 a:

> Die here is lijdsaem en*de* groet van starcheit: en*de* reyn make*n*de · den sondaer en sal niet make*n* ontsculdich vander pijnen.

In de andere drie werken, die niet zo keurig verzorgd zijn,

vooral c niet, staat de punt ter middenhoogte van de letter; in c ook vrij dikwels op de regel, terwijl ik geen verschil van waarde heb kunnen opmerken tussen die punt op de regel en de middenpunt.

In de G e s t a R o m a n o r u m , een groot werk van 225 bladen in folio, trof het mij dat, terwijl er over het algemeen veel interpunctie in is en veel dubbelpunten ook, enkele stukken nagenoeg geen dubbelpunten vertonen. Toen ik het boek nu nauwkeurig geheel doornam bleek me dat in de vellen a d e f g i l m n o p q s t x[1] ij z[1] *η*[2] ?I en II veel dubbelpunten voorkomen en in de overige vellen: b c h k de beide vellen r[3] v u *z* en ?III en IIIJ (hiermee is het eigenlike werk uit, de rest is tietelopgave) weinig; ook de enkele punten komen hier veel minder voor. Het verschil is bepaald opvallend: terwijl ik in een willekeurig vel van de eerste groep, vel d, meer dan honderd dubbelpunten telde, komen er in de vellen van de tweede groep per vel maar een drie of vier voor, en dan nog wel eens in biezondere gevallen, n.l. of aan het eind van de zin (wat niet de gewone aanduiding is) of aan het eind van de regel, waar misschien de zetter eerder er aanleiding toe gevonden heeft, omdat er ruimte over was.

Een tweede verschilpunt is dat in de eerste groep, de capittel-aanwijzing bijna altijd in deze vorm geredigeerd is: Ca · C · XLV · enz. (of ook wel capittel voluit) en in de tweede groep bijna zonder uitzondering: Dat C · ende XLVII capittel enz. (n.l. bijna steeds met *Dat* ervoor).

De interpunctieverandering treft gewoonlik samen met het beginnen van een nieuw vel. Niet is dit het geval op fol. 47 d, 72, 79 r., 220, en misschien ook 165 v. Fol. 47 v. de laatste halve kolom en fol. 48 r. ruim een kolom hebben in 't geheel geen

1) De folia x en z hebben slechts drie maal twee bladen, inplaats van vier maal twee.
1) De folia x en z hebben slechts drie maal twee bladen, inplaats van vier maal twee.
2) De volgorde van de nummering is: v u z *z η* ?
3) Twee vellen achter elkaar zijn nl. r genummerd, nl. fol. 128 tot en met 135 en fol. 136 tot en met 143. Van het eerste vel ontbreken in dit eks, het eerste en het laatste blad, nl. 128 en 135.

dubbelpunten, hoewel 47 het laatste blad van vel f en 48 het eerste blad van vel g is, terwijl f en g beide overigens veel dubbelpunten hebben. Nu zou dit op zichzelf, waar het zo 'n klein gedeelte betreft, geen gewicht in de schaal leggen, maar ook komt in dit stukje de capittelopgave met ‘dat’ voor: Dat ·XLIJ· capittel (fol. 47 d).

Op fol. 72 r., het eerste blad van vel k, dat weinig dubbelpunten heeft, terwijl het eraan voorafgaande vel i tot de groep van de vele dubbelpunten hoort, telde ik nog drie dubbelpunten in de zin, (andere bladzijden hebben er overigens dikwels wel een stuk of acht) en bovendien komt hier voor de capittelopgave zonder ‘dat’. De verandering schijnt dus hier te beginnen bij de keerzijde van het eerste blad van het nieuwe vel.

Fol. 79 r., het laatste blad van vel k, heeft niet minder dan dertien dubbelpunten in de zin en 2 aan het zinseind. De keerzijde van dit blad echter heeft er geen en bovendien de capittelopgave met ‘dat’. Daarna volgt vel 1 weer met veel dubbelpunten.

Fol. 220 is het derde blad van vel ?. Van dit laatste vel hebben blad I en II veel dubbelpunten, blad III en IV) weinig. De ongenummerde wederhelften van deze bladen bevatten de inhoudsopgave van het werk; deze kan uitteraard voor interpunctie in de zin niet veel materiaal leveren.

Fol. 165 v., het laatste blad van vel t dat veel dubbelpunten heeft, telt er alleen twee aan het eind van de zin, hetgeen naar verhouding veel vaker voorkomt in de groep van de weinige dubbelpunten dan in die welke er veel *in* de zin hebben, en bovendien een, weinig gemotiveerd, in een lange zin die aldus eindigt: wech des ewighe salicheits kiese*n*: en*de* wandele*n*. Hier komt ook voor een kapittelopgave met Dat. Het hierop volgende vel v heeft ook weinig dubbelpunten, ofschoon meer dan de andere genoemde vellen, juist voor *ende* zag ik het teken hier wel een keer of zes.

Kan dit verschil van interpunctie bij deze twee groepen, hierop berusten dat de twee stukken naar twee handschriften (of drukken) die verschillende interpunctie hadden, zijn afgedrukt,

of eerder hierop, daar de verandering gewoonlik samenvalt met een nieuw vel, dat hier een andere zetter begonnen is, en dat elk naar eigen inzicht interpungeerde? In elk geval was er dus geen vast stelsel in die drukkerij.

De dubbelpunt komt vooral veel voor voor *soe*, en verder ook voor *want, maer* en *ende*. Blijkbaar hoorde men dus hier in de eerste plaats een lange pauze. In het Katwijkse hs. der Marialegenden kwam dikwels zinscheiding voor bij *So* en de rubricator in Leeu's druk van Flavius Josephus plaatste bij *Soe dat* zelfs een paragraafteken.

Een Latijnse incunabel uit deze drukkerij, Quattuor novissima van Dionysius Carthusiensis, uit 1487, heeft:

rooddoorstreepte hoofdletter, zelden voorafgegaan door punt, punt,
schuin streepje (hetzelfde teken voor de afbreking aan het eind van de regel).

5. Een incunabel van Chr. Snellaert te Delft:

Een genoechlick boeck gheheten dyalogus der creaturen, 1488.

Rooddoorstreepte hoofdletter, soms voorafgegaan door punt, in de zin punt of dubbelpunt. Tussen de punt en dubbelpunt heb ik geen verschil van waarde kunnen ontdekken, ook wel eens komen drie punten, in een driehoek geplaatst, voor, b.v. driemaal op een bladzij in de 16e dialogus, waar ze een vrij lange pauze met toonrijzing aanduiden:

> Die he*m* selve*n* uter heiliger steden werpt: · recht is dat hi al heel v*er*derft
>
> Die volmaecte knecht gods: · die e*n* heeft niet dan cristu*m*
> Ende waert dattu al daer bekoert wordes: · du en souste daer niemant vinden die di troeste*n* mochte ende onderwisen van die tribulacien des viants die di daer gheschieden soude

En andersom in een driehoek geplaatst in de 37e dial.:

> Die met sijn via*n*de inde*n* wege kijft ·: ten is geen wo*n*d*er* dat hi v*er*loren blijft

Aan het zinseind staat gewoonlik geen teken, maar soms punt, dubbelpunt, drie punten, of twee punten naast elkaar, dus een verscheidenheid van tekens en willekeur in de functie ervan als in de handschriften.

- Bij (Romeinse) sijfers komt geregeld na het sijfer een punt, niet ervoor. Vergelijk het gebruik in handschriften. -

De punt komt soms in een lange zin daar waar volstrekt niet de langste pauze is - van syntaktiese interpunctie in moderne zin is natuurlijk helemaal geen sprake -, maar dient meer om aan te geven dat iets bij elkaar hoort, zoals in het volgende voorbeeld de woorden *also lange*:

> Siet ic heb di also la*n*ge · gehat tot ee*n* buerman ende ic en hebs niet geweten voor dese tijt va*n* vier dagen hyre te voren dattu hier gewoent hebste (16e dial.)

Pauze-aanduiding voòr een sterk accent, is waarschijnlik de punt na Theodosius, en tegelijk ook voor de duidelikheid, om het onderwerp te scheiden van het gezegde[1)], maar 't kan ook zijn dat hier in het voorbeeld een afkorting gevolgd door de afkortingspunt stond, en zo de punt hier is blijven staan:

> Daer of leestme*n* inde*n* historie*n* va*n* rome*n* dat op een tijt doe die keyser theodosius · zeer toornich was en*de* die strenge en*de* scerpe sentencie geven woude Wort hi van enen wysen philozophe vermaent dat hi toornich waere dat hy dan eerst in hem selven overlesen soude sonder hasticheit die drie ende twintich letteren dye welcke daer ghescreven a b c stae*n* enz. (6e dial.)

Blijkbaar is deze incunabel slordig nagedrukt van een handschrift; de punt in het volgende voorbeeld zal wel een overblijfsel zijn van een verknoeide afkorting, met de afkortingspunt erachter, waarschijnlik Seneca:

> Wa*n*t sene · seyt het is va*n*den oude*n* geseit te vrese*n* voor de*n* oetmoedige*n* viant

Eveneens een slordigheid in de 38e dial. waar de glosse in de tekst geraakt is:

> Ic heb met mijn ogen ov*er*dracht gemaect dat scoone wijf niet te sie*n* op dat ic van die maget niet soude de*n*cken Glo · met o*n*reinicheit

Elders: als die glo · seit

Misschien is ook een overblijfsel van een afkorting de onbegrijpelike punt in de 4e dial.:

1) Vgl. in een hs.: *die bisscop · ziec* aangehaald op bl. 134 noot.

Want die zon v*er*ciert de*n* dach en*de* is ee*n* ond*er*sceit d*er* ure*n* en*de* oerspronc va*n* al datter · geboren wort en*de* sond*er* he*m* en spruit niet uter aerde*n*.

Zelden worden er afbrekingstekens aan het eind van de regel gemaakt.

6. Incunabelen van H. Eckert van Hombergh te Delft:

a. Dat vader boeck[1] 1498.

b. Der ziele*n* troest[2] c. 1498.

c. Passionael[3] van Jac. de Voragine, Winterstuck 1499, Somerstuc 1500.

A heeft eenledige, b tweeledige, c drieledige interpunctie.

A[4] scheidt alleen de volledige zinnen. Dit geschiedt: door de nieuwe zin met een rooddoorstreepte hoofdletter te beginnen,

of, wanneer de zin niet lang is, door een punt, die gevolgd wordt door kleine letter,

of soms ook door beide: punt en hoofdletter.

Over het algemeen zijn de zinnen hier niet lang. - Het tweede geval, punt zonder hoofdletter, komt voor na korte zinnetjes als b.v.: *Doe sprac hi*. Ook wel voor *ende*, waar toch ook een nieuwe zin begint, ofschoon ook wij het hier met komma afdoen. Toch kunnen we m.i. deze punt niet als een echt zin*deling*teken beschouwen.

B heeft de gewone tweeledige interpunctie; ofschoon ook hier de zinnen niet lang zijn, toch wel punt voor zindeling b.v., bl. 42 a:

> Te hant doe si hem toe sprake*n*. doe stont hi op enz.

C heeft voor zindeling punt en dubbelpunt.

De punt staat bij alle drie onderaan op de regel.

7. Incunabelen van Peter van Os te Zwolle.

a. Der bien boeck van Thomas de Cantimprato 1488.

b. Passionael van Jac. de Voragine 1490.

1) Campbell 939.
2) Campbell 1549.
3) Campbell 1767.
4) Gedrukt met de nieuwe letter van Hendrik lettersnider, zie Ch. Enschedé: Fonderies de Caractères 1908.

A heeft bijna geregeld aan het zinseind punt gevolgd door hoofdletter; ook wel eens twee punten naast elkaar, vooral wanneer er een paragraafteken op volgt.

In de zin is er weinig interpunctie, maar wel volgens een vast syntakties stelsel, n.l. na een volledig zinsdeel (het colon van Isidorus) komt een punt, of soms (zelden) dubbelpunt. Zo treffen we dus een punt aan voor ende, mer, want, opdat, segghende. De punt komt dus niet na een voorzin, waar wel pauze is, maar alleen dan wanneer de zin op zichzelf al betekenis heeft, al af is. b.v.:

> Fol. 29a. Die twidracht sal altoes beghinnen van anderen menschen . en*de* die versoeninge van di. Onse quaet en is niet va*n* buten daer wij van beweghen werde*n* . mer het is binnen ons dat is ons co*n*sciencie die seer quaet en*de* onnaerdich is Ende hier omme come*n* wi swaerlike totter ghesontheit: want wi selven niet en weten dat wij sieck ende cranc sijn van binne*n*.

In de tweede plaats treft men soms nog punten aan in een opsomming, b.v.:

> Fol. 28d Sommige onversadelike beeste*n* die alleen lopen ofte vlieghe*n* . alse leeuwe*n*[1)] vossen . aerne*n* en*de* reygers . velthoenre . die sijn haren kinderen goedertieren en*de* smeke*n* mit hem sonder wreetheit

3°. Dit voorbeeld toont ook dat een tussenzin tussen punten staat. Evenzoo op fol. LXVIIJ b:

> Hier omme sullen die gheloevighe bien leren mitten angelen te steken in bequamer tijt alst den personen die*n*t en*de* gheen inwe*n*dich nide inder herten te draghe*n* op dat si al soe toe neme*n* moghen in sueticheden des honichs . dats der doghet . ende den broeders beteren als si hem ind*er* minne*n* berispen.

Alleen na *zeer* lange voorzin heeft men ook een punt, op fol. LXIIIJ a:

> Ist dat daer ee*n* broder ghevonden wordt versmaende ofte hovaerdich ofte oeck mede ongehoersaem ofte murmurerende oft in enighen dinghen teghens die regule doet ofte zijnre oldesten broeder ghebode versmaet . desen salmen na den gheboden onses heren ihesu xpristi eens vermanen heymelijcke ende anderwerve sal hij vermaent werden van sinen oltsten broeders . ende ist dat hi hem niet en betert so sal hi da*n* voer alle die broeders scarp ghescolden werden.

1) Hier is de regel uit en geen plaats meer voor een punt.

Een enkele maal ook het vraagteken, maar ook wel vraagzinnen met gewone punt.

Fol. LXVa: Hoe ist mitti alreliefste
Fol. LXVIIIb: Wat glorieerstu monick die daer gheestelijke levest.[1] wat glorierstu vrome predicker va*n*d*er* menichvoldigher vruchte*n* recht of si dijne eyghe*n* waer

De punt heeft de vorm van een enigsins schuin kruisje op de regel, het vraagteken een vorm die men in handschriften veel vindt, n.l. de dubbele acutus.

B heeft aan het zinseind dikwels geen punt. Interpunctie in de zin evenals in a. Alleen ben ik hier ook na kortere voorzin voor *soe* de punt wel eens tegengekomen. (Eerste deel: Winterstuck fol. LIIa, tweede deel, Somerstuck fol. LXIIa). Vraagtekens heb ik hier niet gezien.

8. Een incunabel van Bellaert te Haarlem.

Doctrinael van Pieter Michiel 1486[2].

Hier komt ook het schuine streepje voor, dikwels \ maar ook wel / of vertikaal |. Verder ook punt in de zin en hoofdletter bij een nieuwe zin, soms door punt voorafgegaan. Het streepje zal wel een iets kortere pauze aangeven dan de punt, ofschoon dit toch niet heel konsekwent is doorgevoerd, dus dan zouden we hier een drieledige interpunctie hebben.

Het streepje vinden we ook (of hier verschil van waarde is met de punt heb ik niet kunnen uitmaken) in de circa 1486 in Gouda gedrukte Statuten des broederscaps van S. Franciscus en S. Antonius.

9. Incunabelen van Rolant van den Dorpe te Antwerpen.

a. Cronike van Brabant[3] 1497.
b. Van nijeuvont. loosheit. ende practike: hoe sij vroulortse. verheffen[4] circa 1500.

1) Het onder één modulatie samenvatten van twee korte vragen kwam in de liturgie ook voor, zie hoofdstuk II.
2) Een eksemplaar op de Kon. Bibl., Den Haag.
3) Campbell 508.
4) Zie de facsim. uitg. in de diss. van E. Neurdenburg, Utrecht 1910.

Beide hebben dezelfde interpunctie, met dit voorbehoud dat het tweede, een zinnespel in *verzen*, als regel[1] geen leesteken aan het verseind heeft; vgl. de interpunctie in poëziehss. Hiermee komt overeen dat in de proza-incunabel aan het eind van een alinea dikwels de punt ontbreekt, terwijl hij hier aan het zinseind-in-de-regel nogal regelmatig staat. (Aan het eind van een regel, als er geen plaats meer is, ontbreekt hij hier wel eens, en ook wel voor een paragraafteken). In het zinnespel beginnen de versregels met een hoofdletter; waar in de regel een nieuwe zin begint, staat geen hoofdletter.

Bij beide zwarte paragraaftekens en, behalve enkele bladen in de eerste incunabel, alleen zwarte letters.

Als interpunctie in de zin bij beide schuin streepje, punt en (zelden) dubbelpunt. Verschil van betekenis heb ik niet kunnen ontdekken, dus de gewone tweeledige ritmiese interpunctie. Zelfs het streepje soms wel eens aan het zinseind. -

Ook andere poëzieteksten hebben in de oudste drukken, evenals in de handschriften, geen leestekens aan het zinseind. Twee incunabelen van H e n d r i k l e t t e r s n i d e r uit Antwerpen, nl. Maerlant's Wapene Martijn, 1496, en zijn Boec vanden houte, hebben een punt aan het zinseind juist daar waar de zin doorloopt, nl. bij oversprong of na een voorzin, bij toonrijzing dus.

So die hem met minne*n* heet .[2]
Onderdaen is gebleue*n*

Adam was deerste man
Die ye menschen form ghewan
En*de* hoe hi by sijns wijfs rade
Groot vernoy nam ende scade
Ende bi eenre cleenre spyse
Ghewijst was uten paradise .
Dat weten meest alle die liede
By wat saken dat gheschiede[3]

1) Op de 610 regels komt elf maal een punt aan het verseind voor. Een verklaring voor deze punten kan ik niet geven, 't lijkt mij willekeurig. Zes maal waar een spreker ophoudt (r. 182, 443, 492, 517, 549 en 555), twee maal in de zin, dus ongeveer als onze komma (r. 67 en 146), een maal bij een uitroep (r. 206) en dan nog r. 205 en r. 5.
2) Afgedrukt in: Ch. Enschedé: Fonderies de Caractères 1908 bl. 2. Vgl. voor dit teken hetgeen ik opgemerkt heb bij het hs. van de Walewein.
3) Ib. bl. 18.

Het in 1503 in Delft gedrukte werk D a t b o e c k v a n o n s e r l i e v e r v r o u w e n m i r a c u l e n heeft aan het zinseind gewoonlik een punt gevolgd door hoofdletter en in de zin punt of dubbelpunt, voor zover ik heb kunnen nagaan zonder verschil van waarde[1]. -

Van de hier besproken 24 Nederlandse en 3 Latijnse incunabelen hebben dus slechts twee het vraagteken (n.l. de Bijbel en Der bien boec) en heeft geen een nog het uitroepteken, noch de puntkomma (evenmin in de oude betekenis van periodus als in de moderne zin), noch de komma.

Een Latijnse incunabel uit 1487 van Van der Meer en vier Nederlandse - n.l. van een Goudse drukker circa 1486, van Bellaert uit 1486 en van R. van den Dorpe uit het eind van de incunabelperiode, tegen 1500 - hebben het streepje dat we in 15e-eeuwse hss. ook tegengekomen zijn, en dat in 16e-eeuwse drukken die nog Gotiese letter hebben, het gewone teken is voor de gevallen waar de druk in Latijnse letter komma plaatst, dus voor de kortste pauze; maar in de incunabelen wordt het gebruikt zonder verschil met het andere pauzeteken. Bijna alle 15e eeuwse-teorieën noemen het streepje en kennen aan / en . verschillende waarde toe.

Het beginsel is in Latijnse en Nederlandse werken soms verschillend, in die zin dat de eerste meer een syntakties standpunt innemen, de laatste meer op het gehoor af, ritmies, geïnterpungeerd zijn.

Een vast interpunctiestelsel is er dus nog niet in de 15e-eeuwse druk, ook in een en dezelfde drukkerij niet. Het meest komt voor de tweeledige interpunctie met punt en (punt +) hoofdletter en minder vaak de drieledige, bestaande uit punt, dubbelpunt en (punt +) hoofdletter, waarin dan de dubbelpunt een langere pauze aangeeft dan de enkele punt.[2]

1) Zie Dr. C.G.N. de Vooys: Mnl. Marialegenden dl. II bl. LXVIII-LXXIV.
2) Hiermee is in overeenstemming een uitspraak in een glosse op het Doctrinale van Alexander de Villa Dei, uit 1480, gepubliceerd door Thurot, Notices XXII, 2me partie bl. 416. In scriptura ubi debet fieri media distinctio (hiermee is hier de kortste pauze bedoeld) debet poni unus punctus inferius. Ubi vero fit subdistinctio, duo puncta. Ubi vero plena distinctio, unus punctus etiam inferius. Sed si aliquid sequatur, prima littera debet esse notabilior aliis. Verum est tamen quod, si ibi fuerit interrogatio, cum illo puncto inferiori faciendum est signum interrogationis superius in hunc modum? Het laatste teken is echter in de druk nog niet algemeen.

Naast deze wereldlike interpunctie wordt ook in de druk in Latijnse werken de liturgiese interpunctie toegepast, (vgl. hoofdst. II bl. 112), o.a. een incunabel van werken van Thomas à Kempis, gedrukt bij Ketelaer in Utrecht in 1473 heeft de liturgiese interpunctie met flexa.

+Humanistiese teorieën

+De renaissance met zijn hernieuwde belangstelling voor de grammatica, wijdde veel aandacht aan orthographie en interpunctie. Behalve de behandeling in enkele grammatica's, brachten de 15e en 16e eeuw een aantal losse traktaatjes over de leestekens, in het Latijn of in de landstaal.

Zoals de humanisten, in hun minachting voor het monnikenwerk, in het schrift weer teruggegaan zijn van de Gotiese, d.i. barbaarse, laat-middeleeuwse letter naar het Karolingiese type, zo ook wordt de kerkelike modulatie genegeerd en grijpen ze bij de interpunctie weer terug naar de klassieke teorie. De naam flexa, noch het teken, voortbrengsel van de Gotieseschrifttijd, treffen we meer aan. Evenmin de namen metron, punctus elevatus of punctus depressus, alle termen van de kerkelike modulatie. Het door de humanisten zoo verguisde[1)] Doctrinale had deze barbaarse namen nog gemengd door de klassieke leer. En glossen erop hadden het toonbeginsel nog uitgewerkt. De humanisten spreken weer alleen over zindeling en pauze, niet over toonhoogte. Deze wordt voortaan weer ondergebracht onder het hoofdstuk over accenten, en onder accent wordt nu weer alleen woordaccent verstaan, niet zinsaccent of zinsmelodie. Dit wat de inhoud der tekens betreft. Wat hun vorm aangaat neemt het humanisme met het Karolingiese schrift de Karolingiese leestekens over, aanvankelik ook zelfs ⁝ dat toch ook modulatieteken was, maar dat als comma ook door de niet-kerkelike auteurs van Artes dictaminis in de 13e eeuw

1) Zie Kooiman: Twe-spraack; Reichling: Doctrinale, Einl. bl. LXXXVIII.

genoemd werd. Verder . : / en ook het vraagteken. Maar in de definities wordt hier over de toon van de vraagzin niet gesproken. Het is een syntaktiese onderscheiding voor een bepaald soort van zin, eigenlik weinig gemotiveerd en een inkonsekwentie in hun stelsel. Maar de echt-syntaktiese onderscheiding van parenthesis komt later, in de 16e eeuw, bijna zonder uitzondering in hun sistemen voor.

De universiteitsbibliotheek te Leipzig bezit een incunabel[1)], gedrukt in Leipzig bij Arnoldus de Colonia 18 Julie 1493, die achter elkaar vijf traktaatjes over interpunctie bevat:

I Ars puncta*n*di egregii ohratoris Francisci petrache[2)] Poete laureati. ad Salutatum enz. (brief gericht tot Sal.). Het bestaat drie bladzijden in octavo. Hierop volgt:

II Alius compendiosus dyalogus de arte punctandi. exellentissimi viri magistri Johannis de lapide enz., dat 2½ bladzijde in octavo beslaat. Deze Johannes de Lapide of Lapidanus, in het Duits Joh. Heynlin uit Stein, geb. ± 1425 † 1496, was de bekende Duitse humanist die sinds 1467 aan de universiteit in Parijs doceerde en in Parijs de eerste drukkerij gesticht heeft. Een leerling van hem was Reuchlin. Deze schreef het bekende werk Vocabularius Breviloquus, het eerst gedrukt in Bazel in 1478; bovengenoemde Dialogus is in vele (niet in alle) drukken van de Breviloquus opgenomen zonder naam van de auteur, en heeft door de Breviloquus zo'n grote bekendheid gekregen; het

1) Zie Günther: Die Wiegendrucke der Leipziger Sammlungen, 1909, Nr. 1144.
Op deze incunabel werd ik opmerkzaam gemaakt door P. Bonaventura Kruitwagen O.F.M. Woerden.

2) Of het werkelik van Petrarca is? Het doet mij meer 15e-eeuws aan. Mabillon vond hetzelfde stuk in een hs. uit Vallumbrosa, blijkbaar zonder naam van de auteur, daar hij die anders allicht wel vermeld zou hebben. Het Nouveau Traité III 473 noot heeft de hele tekst weer van Mabillon overgenomen. C. Oudin: Commentarius de scriptoribus eccl. antiquis, Lipsiae 1722, III col. 954 vermeldt een hs. van P.'s Ars: Ars punctuandi eiusdem M.S. in Bibliotheca Augustana juxta *Indicem Manuscriptorum Bibl. Augustanae*, p. 50, quem edidit Ant. Reiserus, Aug. Vind. 1675. Zie ook Wattenbach: Schriftwesen, bl. 484 Anm. 4, en Hain *12830. Maar in de 143 *Epistolae* van Petrarca, voorkomende in ed. Bazel 1496 (lijst bij Gesnerus 254a vg), komt deze Ars punctuandi niet voor.

Zentr. Blatt für Bibliothekwesen noemt 27 drukken van de Dialogus in Duitsland en Frankrijk (niet in Nederland). Alleen in deze Leipziger incunabel waarin hij dus op zichzelf, zonder de Breviloquus, voorkomt, staat de naam van de schrijver vermeld.[1] Reeds in 1471 verscheen de Dialogus als bijlage bij een ander werk, de Orthographia van Gasparinus Bergamensis, gedrukt te Parijs. De Bazeler, Parijzer en Leipziger uitgave (de laatste dus alleen op naam van Joh. de Lapide) zijn volkomen identiek.[2] - Ducange i.v. punctare noemt ten onrechte als de auteur Guarinus Veronensis. Dit komt doordat het in de Breviloquus staat onmiddellik na de Ars diphthongandi Guarini Veronensis.

III. Na de Dyalogus volgt een lijstje van de namen der leestekens met hun respectievelike vormen erachter, onder het opschrift *Iste sunt generales punctorum forme*. Het is een soort van combinatie van de beide voorafgaande sistemen, en bevat daardoor 14 namen. Dit beslaat een halve kolom. Er hoort bij een korte uitleg over de namen, een kolom lang.

IV. Artis huius · Regule sequuntur alique. Dit zijn 7 korte regels, die ruim een kolom beslaan.

V. Postremum ad modum punctandi ecclesiasticum accedam, gaat de schrijver voort. - Ruim 1 bladzij, met nog een voorbeeld.

Daar het 3e en het 4e traktaatje een soort van uittreksels of parafrases van de twee eerste zijn, moeten dus voornamelik deze beide en het vijfde besproken worden. Het vijfde behandelt speciaal de kerkelike interpunctie, de twee eerste behan-

1) M. Hossfeld heeft het eerst aangetoond op grond van deze incunabel - in Zentr. Bl. Bibl. w. XXV 1908 bl. 161-165 - dat Joh. Heynlin de auteur is van de Dialogus. - Zie over Heynlin en over de Parijse drukkerij M. Hossfeld in Basler Zschr. f. Gesch. u. Altertumskunde VI en VII.

2) Aldus Hossfeld. - Thurot in Notices 22, 2me partie bl. 56-57, vermeldt een Parijs hs. uit de 15e eeuw dat o.a. bevat 4 traktaatjes over diphthongen, achtereenvolgens van Tortellius, Apuleius, Guar. Veronensis en Gasparinus Pergamensis; direkt achter het werkje van de laatste een anonieme orthografie fol. 61-92 en op fol. 109-111 v. Gasparinus Pergamensis de modo punctandi. Is dit hetzelfde werkje?

delen de wereldlike, en stemmen in hoofdzaak overeen. Het eerste is ingekleed in de vorm van een brief, het tweede in de vorm van een gesprek tussen meester en leerling.

De beide eerste verhandelingen beginnen met 5 leestekens te noemen, verderop noemen ze dan nog enkele andere. Dit zijn:

Petrarca:	**Joh. de lapide:**
suspensivus	virgula
coma	coma
colus vel colon	colon
periodus	periodus
interrogativus	punctus interrogativus

Inplaats van het gewone drietal hebben we er hier dus vier. Oorspronkelik waren suspensivus en virgula synoniem aan coma; suspensivus was een term van de liturgiese voordracht, virgula was eigenlik de naam van het *teken*, naar zijn vorm: roede, stokje. Petrarca zegt dan ook bij zijn uitleg dat de suspensivus een simplex virgula is. Ook in de muziek gebruikt men deze naam (virgula) voor het teken dat deze vorm heeft. De veelheid van namen voor één begrip heeft blijkbaar geleid tot splitsing in twee begrippen. Toch heeft Petrarca in de grond nog het oude drieledige stelsel, daar er bij hem alleen een opschuiving van de namen te constateren valt. Suspensivus is het oude comma, comma het oude colon, colon de oude periodus, terwijl de periodus van Petrarca het teken is voor het eind van een hoofdstuk of een werk. Petrarca merkt zelf dit verschil op: *Et antiquorum alii per periodos id est perfectas clausulas totam orationem distinxerunt. Modernitas autem periodum ponit in fine conclusionis. quam aliqui orationem vocant*. En verderop: *in fine capituli vel totius operis*.[1)]

Coma in de zin van het oude colon en virgula in de zin van het oude comma heeft ook een door Thurot (Notices XXII bl. 416) gepubliceerde passage uit een Italiaans hs. uit het eind der

1) Vgl. het Candelabrum: De punctis vero distinctionum sedis apostolice auctoritatem servamus, dicentes quod omne punctum sine virgula esse debet, nisi ubi sermo vel epistola terminatur, quia in geminum punctum cum virgula deorsum ducta fieri consuevit. (Zie bl. 110)

15e eeuw. De tekens ervoor zijn respectievelik : en /. Verder wordt hier ook het interrogationis punctum genoemd.

> Coma vero fit in duobus punctis.... poniturque post uniuscuiusque verbi suas constructiones: qua demonstratur vel precedens a sequenti vel sequens a precedenti verbo dependere.... Virgula.... ponitur inter duo substantiva vel duo adiectiva, ne faciant confusionem, et inter duo verba, qnando eorum constructiones non distincte sed mixte sunt, et ubicunque distinguendum est.

Maar *bij Lapidanus is het een vierledig stelsel geworden*.

> Virgula est perpendicularis linea dexteram versus partem erecta. Sic / Que rite ponitur post dictiones verbo ac perfectione carentes · vocaturque a claris viris ludi subdistinctio. ¶ Coma est punctus cum virgula superius elevata ad modum prime virgule. Sic.[1] Et locatur congrue post dictiones habentes verbum · sed perfectione carentes. Cui nomen distintio[2] est. ¶ Colon · est punctus solus planus secundum impressionem calami Sic. Qui tametsi recte ponatur post dictiones debitum verbum et perfectionem habentes · signat tamen orationi quippiam non impertinens iungi posse .[3] quo quidem oratio nomen[4] clausule sortita est. ¶ Periodus est punctus planus cum virgula curva inferius sive deorsum ducta Sic[5] vel sic) ¶ Punctus interrogativus est punctus planus cum virgula rethorta. Sic ⁏ Et locatur recte post orationem interrogantem · ut Intelligis ne ea quae dixi ⁏ Et hec sunt genera punctorum quibus clausulas distinguuere debes. ¶ Parenthesim vero que ab incepta clausula / sed nondum perfecta · clauditur duobus semicirculis (sic enim plerique eam ut hic vides notare solent) poteris includere. ¶ D(iscipulus). Video · ¶ M. Sunt tamen alia puncta duo · quae non clausulas respiciunt. Alterum quorum repertum est ad incognitum sive nomen sive cognomen persone significandum · aut etiam loci · vel dignitatis. Cui puncto nomen (ut quibusdam placet) gemipunctus est. Bis enim per transversum comprimitur · Sic · · Alterum enim semi punctum nominant · quod recte fieri solet per transversum ad dexteram partem protractum · cum in fine alicuius linee dictio scinditur. In altera mox suscipiens complementum. Sic /[6]

1) De Straatsburger druk, vòòr de Breviloquus, heeft juister sic / vel sic:
2) Straatsb. druk: distictio. Men zou verwachten: media distinctio.
3) Bedoeld zal zijn bv. een zin met ut.
4) Of nomine? Beide uitgaven hebben dezelfde afkorting nomē.
5) Hier is een kleine open ruimte, waar het teken niet ingevuld is. De Straatsb. druk heeft alleen sic ·
6) De Straatsb. druk heeft sic / vel sic:

Behalve deze vier hebben beide verhandelingetjes dan nog het vraagteken ؟ *punctus planus et super ipsum punctus longus est ad modum cornu*, beschrijft Petrarca het.

De tekens zijn dus nu:

suspensivus (Petr.) of virgula, subdistinctio	(Heynlin)	/
coma		⁄
colon of colus		.
periodus	. of) bij Petrarca en	; bij Heynlin,
(punctus) interrogativus		؟

In de kern is dit dus hetzelfde stelsel als van 13e-eeuwse wereldlike schrijvers over de ars dictaminis, uitgebreid met het eerste en laatste teken.

2. De definitie van de suspensivus bij Petrarca is rhetories, nl. *quietis gratia*, terwijl Heynlin het syntakties uitdrukt: na *dictiones verbo ac perfectione carentes*. Petrarca was dan ook zijn betoog begonnen met de verklaring dat de interpunctie ten bate van de voordracht er is: *ad pronunctiationis comodum ordinata*, terwijl Heynlin het nut ervan drieledig formuleert, als een hulpmiddel voor de lezer, de voordrager en de hoorder. De leerling vraagt n.l.

> numquid olim audivi ex te doctissime magister ؟ punctandi rationem ne dum legenti verum etiam dicenti simul et auditori non parvum adiumentum prestare.[1)] M(agister). Sic est. Consentanea enim puncta disiungendas lectionis partes separant · pronunctiantis spiritum recreant · auditoribusque orationis sensus distinguunt atque demonstrant.

In aansluiting aan deze drieledige uitleg komt nu de definitie van punctus (= leesteken, in het algemeen).

> Est enim signum quod vel figura vel mora sua clausulas separat · sensus distinguit · animum (= adem) recreat · spatiumque cogitandi relinquit · (Het laatste doelt dus op de auditor.) Et fit aut mora pronunctiationis · aut temporis · aut impressione calami. Quorum punctorum alter alterius signum est · dum enim calamo recte formatur · viam fere pronunctiandi ostendit. Cum autem pronuncitatione · modum recte formandi.

1) N.B. het vraagteken na de eerste helft van de zin, waar de toon het hoogst is.

De woorden *aut temporis* lijken mij overbodig; mogelik is echter dat dit doelt op de *legens*, die even wacht bij het stil-lezen. De Straatsburger druk van 1493, voòr de Breviloquus, heeft: et temporis, dus een synoniem van mora. Men houdt dan over de twee begrippen *pauze* en *indruk van de pen*, die respectievelik terugslaan op mora en figura in de vorige zin. Klank en schrift (nl. *signum* quod mora sua) haalt Heynlin, op de wijze van zijn tijd, door elkaar. Ook in de middeleeuwse accentus was *punctus* niet alleen de naam voor het teken, maar ook voor de modulatie zelf. De virgula - legt de meester verderop uit, naar aanleiding van viam pronunctiandi ostendit - eist maar een korte rust:

> Virgula[1)] enim dum pronunctias . parvam temporis moram exigit.

de coma een beetje langer, colon en periodus nog langer.

Hetzelfde stelsel als Joh. de Lapide geeft, vinden we ook beschreven in een Parijs hs. uit iets later tijd, nl. eind 15e eeuw.[2)]

> Virgula fit sic / coma fit sic ⁝ colum sic ~ periodus sic; semipunctus sic - gemipunctus sic.. parentesis ( ) Et nota quod virgula fit ad distincte proferendum dictiones cum quadam pausula, coma vero, quando oratio est suspensiva, et colum, quando perfecta est oratio, periodus autem, quando nichil illi sententie potest addi. Enz.

3. *Petrarca kent nu ook nog een uitroepteken*, dat de Dyalogus niet noemt: exclamativus of admirativus; uit de manier waarop het uitgedrukt wordt is ook wel op te maken dat het toen nog geen teken was dat in het algemeen gebruikt werd: Ego vero videns quod exclamativa vel admirativa / aliter quam interrogantis vel continuus sermo solet pronunctiari. Consuevi tales clausulas in fine notare per punctum planum. et comam

1) Eigenlijk staat er virgulā d.i. virgulam, maar ik acht dit een drukfout (het heele stukje is niet heel nauwkeurig), ofschoon het kàn gevoegd worden als object bij pronunctias: het uitspreken, voordragen van een virgula is een uitdrukking die volgens de begrippen van die tijd niet onmogelik is. Maar ik neem hier liever nominativus aan om het parallellisme, daar de volgende zin ook nominativus heeft: Coma.... Colon... Periodus.... intervallum desiderant. De Straatsburger druk heeft trouwens ook nominativus.

2) Gepubl. door Thurot: Notices XXII 2me partie bl. 416.

eidem puncto collateraliter suppositum. Heel duidelik is dit niet.[1)] Bedoelt hij · ⁝ (de punctus planus stond n.l. gewoonlik in het midden, en de punt van de coma op de regel). Natuurlik kan coma ook de punt zijn, maar dan had hij eenvoudiger kunnen zeggen gemipunctus. Een regel verder herhaalt hij nog eens achter elkaar de namen met de resp. tekens, en hier leest men Exclamativus vel admiratius || en in het voorbeeld en ook in het vierde traktaatje is het de gewone gemipunctus.. Maar ook het teken achter coma is hier anders dan in het begin van de tekst, n.l. net hetzelfde als van colon, een gewone punt; let ook op de drukfout, het weglaten van de v (of u) in admirativus. Waar dubbel uu moet staan (= vu) komt dit veel voor in deze incunabel, en ook verder zijn er drukfouten: astericus, synodoche, oppositio (op een andere plaats appositio) enz.

Daar het uitroepteken pas na de semipunctus genoemd wordt, zou men ook kunnen vermoeden dat het een latere inlassing is, afkomstig van een glosse.

Behalve deze zes echte leestekens noemt Petrarca n.l. nog (‘praeterea’) de semipunctus, een liggend streepje, te gebruiken in opschriften van brieven inplaats van eigennamen, voor de kortheid, of inplaats van een voornaam die men niet weet, en ook voor afbreking aan het eind van de regel. De Dialogus heeft hiervoor twee tekens, voor het eerstgenoemde de gemipunctus (twee dwarsstreepjes) en voor afbreking ook de semipunctus (een dwarsstreepje). Zo altans is hun vorm volgens de definitie, in de druk staan ze resp. aangeduid door.. en / en bij Petrarca in de samenvatting aan het eind is de semipunctus.. vel sic ⸗ .

Aan het slot noemt Patrarca nog afzonderlik enige tekens die de Alexandrijnse grammatica tot de kritiese tekens rekende: obelus et astericus . ad sententias damnandas vel denotandas. (de vormen zijn niet ingevuld in deze druk, er is een open

1) Het waarschijnlikst lijkt mij dat ⁝ bedoeld is. Deze passage zal wel een inlassing zijn. De schrijver ervan gebruikt coma hier dan niet in de zin waarin het elders in het stukje genomen is, maar in de betekenis van virgula / waarin het door anderen ook wel gebruikt wordt.

ruimte voor gelaten), de parenthesis ( ) en verder nog: de constructio grammaticalis synodoche moet aangegeven worden door ſſ en de appositio door ff.

Reeds twee maal heb ik er op gewezen dat de vormen der tekens niet constant zijn. In de incunabeldruk zelf heeft men geen ; maar wordt coma uitgedrukt door de punt gevolgd door kleine letter en colon door de punt met hoofdletter of op de eerste bladzij beide ook wel door: Echter ook al weer, op 15e-eeuwse wijze, inkonsekwent, d.w.z. de syntaktiese zinverdeling voelde men anders dan wij, vgl. b.v. de hoofdletter in Consuevi in het citaat op bl. 213, waar volgens onze opvatting geen nieuwe zin begint, maar de hoofdzin, te vergelijken met in Nederlandse teksten de hoofdletter in Soe, wanneer er een bijzin voorafgegaan is. Het boogje voor de periodus aan het eind van een opstel wordt niet gebruikt. Men ziet dus dat praktijk en teorie nog twee zijn.

Petrarca geeft nu nog het volgende als voorbeeld van interpunctie (het uitroepteken is hier.. men lette op het vraagteken in de zin na levis en op de kleine letter van deponamus):

> Si discer //
> nas / in solitudinem te conferre . quo deo places . exue primum hominem . et fallacis mundi blandicias pone. Non potest equidem quis respicere mundum . et ascendere celum . despiciendus non respi ciendus. Ut in mortalia per mortalia adquiramus. O felix com mercium.. O gloriosa commutatio.. celum lucrari mundum amittere. Quis ad hunc non currat autorem ; Cui non debeat esse labor levis ; qui mercedem repositam cognoscit in celis . deponamus igitur omnes inertias . et curramus omnes ad religiosam solitudi nem . si volumus ad deum reverti . qui pro redemptione nostra voluit mori . sibique serviamus temporaliter . ut in eternum vi /[1] vere cum sanctis suis in gloria valeamus)

Na het derde en vierde stukje gaat de samensteller verder, in de ikvorm:

Postremo ad Modum punctandi ecclesiasticum accedam . ne dum ad lectionum historiarumve verum etiam epistolarum evangeliorumque distinctionem inventus.

1) Hier is het afbrekingsteken één dikke streep, misschien door vlekken ontstaan uit twee streepjes.

Hier wordt het dus voorgesteld alsof er maar één liturgiese toon is en wel, zoals uit het volgende blijkt, die zonder flexa. De schrijver zegt dat er ‘in generali’ vier puncta zijn, n.l.:

Virgulam sive suspensivum . (middenpunt)
Comam:
Interrogativum ⁏
Colon .

Dit zijn de namen voor de pauzes of modulaties, zodat hij dus kan spreken over virgulam etc. tenere, servare etc.

1°. De virgula moet gemaakt worden wanneer er een punt bij het midden van de letter staat, de stem wordt dan ingehouden.
2°. De coma bij een dubbelpunt, de stem daalt dan van sol tot mi.
3°. Wanneer interrogatief moet gelezen of gezongen worden (decantari) krijgt men fa - mi - re - mi - fa. Dezelfde modulatie bij sommige eensilbige woorden of sommige namen van staten (dat zijn n.l. vreemde woorden).
4°. De periodus of colon bij een benedenpunt, men maakt dan een dalende kwint, van sol tot ut.

Men heeft hier dus in de zin, b.v. na een voorzin, geen rijzing. Anders als in de lectietoon met flexa, waar men beurtelings daling en rijzing heeft.

Tot slot dit voorbeeld van de kerkelike interpunctie:

> Dominus noster Jhesus christus · et deus misericors · propici // us sit nobis paccatoribus: per suam ineffabilem misericordiam. Quis impiorum non desiderat hoc ⁏ Quis denique mentis contemplationem sursum non elevet ⁏ Ubi deus cum sanctis ac electis suis · in altissimo throno quiescit. Qui nos cum di vina spiritus sancti gratia: perducere dignetur ad celestia gaudia.

Ook wordt de interpunctie in verschillende grammatica's behandeld. N i c o l a u s P e r o t t u s : Institutiones grammaticae, gedrukt bij Egidius van Herstraten, Leuven, tegen 1486,[1] en bij Eucharius Cervicornus, Keulen, 1518, bevat een hoofdstukje[2] De punctis quibus oratio distinguitur. Perottus noemt

1) Zie Campbell 1380.
2) In de Keulse druk op bl. 61.

negen leestekens: behalve het gewone viertal: suspensivus, coma, colon, periodus (colon hier zoals we ook bij Petrarca gezien hebben aan het zinseind, en periodus aan het eind van een passage, sermo) heeft hij nog de geminus punctus. Blijkbaar is hij dus uitgegaan van de verschillende tekens die in omloop waren, waarvan sommige dezelfde waarde hadden, maar nu kent hij aan al die tekens een afzonderlike functie toe; om dezelfde reden zijn ook hier evenals al bij Petrarca *suspensivus* en *coma* in tweeën gesplitst. Ofschoon geminus punctus eigenlik het teken was na het colon, maakt hij er nu maar een iets langere suspensivus van. Ook heeft hij, evenals Pierre Hélie, de plaats van bovenpunt en benedenpunt verwisseld. Ten derde geeft hij nog niet de vorm aan van het uitroepteken.

Suspensivus / *quietis gratia*, b.v. na: Arma /

Geminus punctus: *ubi clausula maiorem quandam quietem habet et tamen sensum imperfectum*, b.v. na: Arma / librosque meos:

Coma is de bovenpunt · *ubi clausula videtur esse completa, et tamen imperfecta est*, b.v. na: Arma / librosque meos: diripuerunt milites ·

Colon is de benedenpunt . *in fine clausulae quando perfectus est sensus* b.v. na: Arma / librosque meos: diripuerunt milites · quamquam eos nunquam existimavi huc venturos.

Periodus., *in fine clausulae, quando non modo perfectus est sensus, sed etiam ipse sermo.... et ponitur in inferiori parte lineae adjecta virgula*, b.v. na: Arma / librosque meos: deripuerunt milites · quamquam eos nunquam existimavi huc venturos . verum aequo animo ferenda sunt haec.,

De tekst geeft deze tekens niet, in geen der beide genoemde uitgaven, maar volgens de definitie zijn ze aldus. 't Is hoogst doctrinair, en zal zo nooit toegepast zijn, hetgeen al hieruit blijkt dat de tweede helft van het voorbeeld al die kleine onderscheidingen mist.

Verder nog semipunctus (= afbrekingsteken), admirativus sive exclamativus, interrogativus en parenthesis.

F r a n c i s c u s N i g e r van Venetië: Grammatica ad Leonardum Bottam, Parijs, Georgius Wolf en Thielmannus Kerver 17 Dec. 1498.

In deze grammatica in tien boeken wordt de interpunctie op twee plaatsen behandeld: in boek V (De dicendi elegantia: seu exegetica grammatica) cap. 3: *Positurae lectionis* en in boek VII (De syllabarum accentibus et modo punctandi) cap. 3: *Punctus*.

Bij de dicendi elegantia geeft hij onder *discretio* de definitie van Diomedes van de drie klassieke zinsonderscheidingen: distinctio quam graeci *τελειαν* vocant, subdistinctio quam graeci *υποστιγμην* vocant en mora vel submedia quam graeci *μεσην* vocant, maar hij voegt hier aan toe een beschrijving van de vorm van het teken (nota), resp. een bovenpunt, benedenpunt en virgula vel geminus punctus. De twee eerste tekens heeft hij dus aan de klassieke teorie ontleend - ofschoon niet aan Diomedes, want bij de voordracht horen zij eigenlijk niet tuis - het laatste aan de praktijk van zijn tijd. - Eigenaardig is nog dat hij opnoemt *vóór* welke zinnen en voegwoorden de distinctio gebruikt wordt, niet *na* welke zinnen; op deze wijze krijgt hij tien gevallen, o.a. voor si, voor quoniam, voor sed, voor tunc, voor een vocativus, voor een vraagzin, en ook na een vraagzin. - Aardig is zijn opmerking dat de pauze van de *mora* o.a. voorkomt bij een aandoening, b.v.:

> lectumque iugalem: quo perii: superimponas. Ubi immorandum est et respirandum super iugalem: et sic cum *υποχρισεως* affectu inferendum. Quo perii.

In het zevende boek gaat hij uit van de tekens en bespreekt dezelfde negen tekens als Perottus, nagenoeg in dezelfde bewoordingen, maar met een andere voorbeeldzin. Hij verdeelt ze in vijf essentiales (suspensivus / geminus punctus : comma · of ⁝ *ubi sensus non est expleto numero conclusus* colon . periodus ;) en vier accidentales, qui non semper : sed ex aliquo accidente in oratione ponitur (interrogativus, exclamativus seu admirativus, semipunctus en parenthesis). Van het uitroepteken

geeft ook hij nog de vorm niet aan; de incunabel zelf drukt een gewone punt in het voorbeeld. Voor de essentiales geeft hij deze zin als voorbeeld:

Mors / obitusque : terribilis est his · quorum cum vita omnia extinguuntur . non his · quorum laus emori non potest;[1)]

A l d i P i i M a n u t i i g r a m m a t i c a r u m i n s t i t u t i o n u m l i b r i IV[2)] geeft aan het slot van liber IV (de posituris sive distinctionibus) een soort van verwerking van de Romeinse drieledige leer vermeerderd met vraag- en uitroepteken, maar haspelt de plaats der punten door elkaar. Aldus noemt voor:

media distinctio, mora, *μέση στιγμή* de benedenpunt,
subdistinctio, *υποστιγμή* de bovenpunt,
distinctio finalis, *τελεία στιγμή* de middenpunt,
περίοδος, ambitus, circuitus enz. de dubbelpunt.

Et quoniam tam in distinctione finali, quam in Periodo, interrogatio etiam, aut affectus quispiam esse potest, ut indignatio, admiratio, commiseratio, & huiusmodi · variis id distinctionibus ostendemus, puncto scilicet ad imam litteram, supra posita linea, si interrogatio fuerit, retorta: si affectus, recta.

Zoals men ziet heeft de druk van 1575, ook zelfs in de voorbeelden, niet presies dit stelsel.

Een teorie die meer overeenkwam met de praktijk, treffen we aan in het boekje van de Ravensburger schoolmeester S u s e n b r o t u s : Grammaticae artis institutio, s.l.t. 1535. In het vierde deel: De constructae orationis distinctione et ordine naturali, be-

1) De incunabel zelf geeft geen virgula na *mors*, en heeft na het eerste *his* en na *potest* abusievelik een gewone punt, maar tevoren heeft hij gedeelten van deze zin als voorbeeld gegeven telkens bij de bespreking van één teken; volgens die gegevens heb ik de interpunctie aldus gemaakt; dit is weer een bewijs hoe deze gedetailleerde onderscheiding slechts teorie was.

2) Ik raadpleegde de uitgave van 1575 Venetiis apud Aldum, d.i. de tiende van de bij A.A. Renouard: Annales de l'imprimerie des Alde, Suppl. bl. 118, genoemde. Volgens Renouard is dit een herdruk van de Rudimenta Grammatices Latinae Linguae, 1501, waarvan dan de tweede druk in 1508 de tietel Instit. Gramm. libri IV had.

handelt hij de syntaktiese verdeling van comma, colon, en periodus, en geeft als tekens ('t is met Latijnse letter gedrukt) semi-circulus, duo puncta : en unus punctus. Hieraan voegt hij toe de nota erotematis of interrogationis.

Verschillende andere opstelletjes over interpunctie zijn mij nog bij name bekend.[1] Waarschijnlik zullen er nog wel heel wat meer geweest zijn, afzonderlik of in grammatica's, hoewel niet alle grammatica's de interpunctie behandelen.

Dit zijn alle Latijnse verhandelingen. Het Latijn eigent zich veel meer tot het maken van veel onderscheidingen dan de eenvoudiger zinsbouw van de volkstaal. Zo vinden we dan in twee Duitse werkjes uit de 16e eeuw de opmerking dat comma en colon samenvallen, n.l. in:

E n c h e r i d i o n[2] van K o l r o s z , 1529, en in

1) Het op bl. 209 noot 2 genoemde 15e-eeuwse hs.: *Gasp. Pergamensis* de modo punctandi, als dit tenminste niet hetzelfde is als de Dialogus van Lapidanus.
In enkele incunabeluitgaven van de eerste humanistiese grammatica, nl.: *Johannes Sulpitius Verulanus*: Opus grammaticum, nl. in de drie uitgaven: London, R. Pynson, 10 Jan. 1494, 4°, idem 1498, 4°, en Westminster, W. de Worde, 1499, 4° (beschreven bij E. Gordon Duff, Fifteenth century english books 1917, n. 388-390), komt telkens op bl. 2a voor: De arte punctuandi. - Cum in arte punctuandi (ut in aliis multis) plus doctrine conferat autorum imitatio: quam praecepta: de punctis non multum dicendum censeo. idque de illis: quibus probatissimi utuntur autores.... Misschien is dit geen bepaalde teorie, maar een verantwoording van het sisteem dat toegepast is in deze druk; de plaats vóór het werk doet mij dit vermoeden.
Joh. Bondus: Nominale de synonymis super diversis mundi rebus, s.n.t.a. (Bruxellis) fol. 13b: De distinctione siue punctis et eorum nominibus et scriptura. (Campbell 354).
Grammatici illustres XII Parisiis, Jud. Badius, 1516 non. Julii; hierin: Grammaticus alter De punctis.
Thobias: De modo punctuandi, Lugduni 1526, 1528, 1538, in Auctores octo. - Van Bondus is een eks. in Keulen, van de twee laatste werken in Parijs.

2) Encheridion. Das ist / hantbűchlin teütscher Orthographi.... Durch Johannem Kolrosz / Teütsch Lehermaystern zů Basel Gemachte. - Fol. 25a: Das vierd theyl dises Bůchlins sagt von den puncten und versal Bůchstaben. (De interpunctie beslaat 5 bl. oct.)

Teütsche Grammatica[1] van de schoolmeester Valentin Ickelsamer, omstreeks 1534.

Verder noem ik nog een veel ouder kort verhandelingetje in het Duits van Niclas van Wyle, stadschrijver van Esslingen, dat voorkomt in de opdracht van zijn vertaling van Euriolus en Lucretia van Aeneas Silvius, 1462.[2]

Dit is dus niet een afzondelik, om het onderwerp zelf geschreven opstel, maar Niclas voegt het toe aan zijn werk, omdat hij het jammer vindt dat het verkeerd gelezen zou worden, of niet begrepen en verkeerd overgeschreven. Niclas ontving n.l. dikwels jongeren bij zich die hij in de 'kunst schreibens und dichtens zu underwysen' placht.

> Wyle ich aber dise translatze nach dem latine so gnaůwist ich mocht / und so ferre sich ouch gepůrt / gemachet habe: So ist nott wer disz buchlin recht schriben lesen oder versteen will: das der acht hab und merck uf die virgel puncten und underschaide die also hier Inne gesetzet werde(n) | : . ( ) danne das klain erst strichlin / betůtt ain schlechte sundru(n)g ains wortes oder ainer oratz von der andern ane volkomenhait ainches gantzen sines. Aber enz..... Also habe ich mich dises pūctirēs hier jnne gebrucht wie wol etlich für disen schlechten punctē der also steet . setzent peryodum also gefiguriert;

Waarschijnlik is ook geschreven met de bedoeling dat het werk goed gelezen zou worden, het stukje in een incunabel die ik helaas niet heb kunnen zien: Boccaccio: Von erlychten frowen (= De claris mulieribus) vert. door Hainricus Stain-

1) Fol. 37b: Von der Ordnung unnd taylung der rede unnd ires synnes durch die punctzaichen. (De interpunctie beslaat 6 bl. oct.) Ickelsamer schreef ook: Rechte Weis auffs kürtzist lesen zu lernen. Ook de grammatica is hoofdzakelik leesonderwijs en orthografie. De grammatica is opnieuw uitgeg. door Kohler in 1881, en door Fechner in 1882 in: Vier seltene Schriften des 16ten Jahrh. Beide werken van Ickelsamer zijn uitgeg. door Joh. Müller in: Quellenschriften und Geschichte des deutschsprachl. Unterrichts, 1882.

2) Gedrukt in 1477 in Wenen (een eksemplaar van deze incunabel is in Berlijn). Hetzelfde stukje komt in verbeterde uitgave voor in de Esslinger druk van: Niclas von Wyle: Sibenzehn Translatze, Esslingen, Conr. Fyner, 1478, opnieuw uitgeg. door A. von Keller als 57e publicatie van de Stuttgarter Litter. Verein, 1861.

höwel s.n.l.a., bij Joh. Zainer,[1] Ulm, niet voòr 15 Aug. 1473. Hier komt voor op fol. 147 b: Was die puncten bedűten und wie man darnâch lesen sol. das. C. capitel. In de druk van Prüss[2] in Straatsburg van dit werk, in 1488, komt datzelfde voor op fol. 8 b, na de Dedicatie en voor Cap. I. En ook in de Augsburger druk van Sorg[3] in 1479.

Kolross dan schrijft dat / en: dezelfde waarde hebben, maar dat het eerste bij Duitse (d.i. Gotiese) letter gebruikt wordt, het tweede bij Latijnse.

> Die erstē zween / Nemlich Comma / uñ Colon haben im latin und tűdtschen eynerley form uñ gestalt / Im latin haben sy ein sőlliche gestallt: zwey tűpfflin obeinander / Im tűdtschen aber ein sãmlich strichlin schlimsz gezogen wie hie stodt //[4]

Ickselsamer, die geen orthografie maar een grammatica schrijft, gaat uit van de zinverdeling.

> Fol. 38a: Ain yede gantze volkom̃ene unnd etwas weytleüffige rede / auff disen synn genannt Periodus / hat etliche glider / uñ deren auffs wenigst zway / die haissen auff Ghriechisch Cola / welche abermal ire taylung / in der rede / haben in commata /..... wie wol man die Cola und Cōmata yetzt vhast ongefãrde und on unterschid für glider unnd tail des Periodi brauchet / En fol. 39a:.... und machen nach den Colis und Cōmatis (dañ wie gesagt werden die on unterschaid im Teütschen gebraucht) ain virgula also ./. oder zwen pūct also / : /

In het Nederlands is mij eerst uit 1550 een beschouwing over interpunctie bekend, n.l. in het boekje van de drukker en schoolmeester Joos Lambrecht in Gent:[5]

Nederlandsche Spellynghe / uutghesteld bij vrághe ende andwoorde / duer Joas Lambrecht Lettersteker. Tot onderwijs der Jonghers voor haar earste beghin.

1) Bij Hain *3333; B.M.C. II 521.
2) Bij Hain *3336.
3) Bij Hain *3335 en de beschrijving bij Pellechet 2477.
4) Alleen het eerste streepje is het voorbeeld, het tweede is interpunctieteken in de tekst.
5) Zie C.G.N. de Vooys: Verzamelde Taalk. Opstellen I bl. 258; J.W. Muller in: Onze Volkstaal III, 1898. - Van de Nederlandsche Spellynghe bestaat een facs. uitgave in de uitgaven der Vlaamsche Bibliophilen, Gent 1882.

Het boekje is in drie hoofdstukken of 'dealen' verdeeld, waarvan het derde handelt over de figurae dictionum en over punctuwacië, waarvan de meester leert:

Hoe wel dat alle tálen / haar eighe*n* verschil van spellen / ende uutsprake*n* hebben / nochtans zijn zy ghelijk / in haar pu*n*ctuwacië / va*n* ghebróke*n* / middelmatighen / ende vullen zin / des propoosts. Ende om daar van tverstand te hebben / zo moett ghy twea záken verstaan.
D' earste es / dat ghy de figúren en*de* námen der zelfder kend.
De tweaste / dat ghy weett de behoarlighe plátse / daarmen die behoard[+] te stellen. [+]Nota.
[+]Tearste ghemaakt ald*us*, of ald*us* / es in Griecsche ghenaamd Co*m*ma: in Latíne incisio,[1)] dats een sneeikin of schrabbekin / het welke men zett naar eanen halve*n* / of ghebróken zin / in tverhálen zijns hasems / tgheend datter naar volght / van stonden an daar by voughende. [+]Comma némen de zommighe voor Colon/ en*de* Colo*n* voor Comma
Tweaste ghemaakt aldus: es in Griecsche ghenaa*m*d Colon, in Latíne membrum, dats leddeal / of middelmatigh tusschenschead der réde*n* / het welke men zett achter eane*n* twifelachtighe*n* / dats vulhenden / maar niet zo vulhe*n*dt / of tghee*n* datter navolght / en maghcher noch bistaan / om den vullen zin t' hebben ·
Tderde ghemaakt aldus · es in Griecsche ghenaamd Periodus, in Latíne clausula, of terminus, dats slot of hende der réden / ende werd ghesteld thenden eanen vullen zin.
Tvierde poaint es dit? in Latíne ghenaa*m*d Interrogatio, dats vrághe / alsmen ieman / of hem zelven iet vraagt: zomtijds beslute*n*de den ghe healen zin / ende zomtijds niet: ende alsse den vulle*n* zin sluutt / dan[+] moeter ean hoafdletter naarvolghen. [+]Nota.
[+]Tvijfste ghemaakt aldus! es in Latíne ghenaamd Admiratio, dats verwonderijnghe: maar werd noch dicmaal ghesteld / naar ander adver bia, ende interiectiones. [+]Dit ond*er* schead der réde*n* mag men stelle*n* naar Detestacië / Imperacië Imprecacië / Exclamacië / Exhortacië / Indignacië / Com*m*iseracië / etc.
Tzeste aldus ghemaakt ( ) es in Griecsche ghenaa*m*d Parenthesis, in Latíne Interpositio, dats tusche*n*stellijnghe va*n* eanigh propoost / op hem zelven / tusschen twea half cirkels: zonder twelke / de begonnen zin / blijft évenwel in zijn gheheale.

Het uitroepteken, dat we al ontmoet hebben bij Petrarca, Perottus, Franciscus Niger, en Aldus Manutius de Oude, vinden we hier dus ook.

Het verschil dat in de praktijk bijna steeds in acht genomen wordt tussen streepje en komma, is dit - ofschoon Joos Lam-

1) Na de vreemde woorden (in Latijnse letter) een komma en geen streepje.

brecht het niet zegt - dat het eerste gebruikt wordt in Gotiese druk, het tweede bij Latijnse letter.

Pontus de Heuiter: Nederduitse orthographie,[1] 1581, geeft voor de comma alleen het teken, en niet ook / terwijl de tekst zelf, die met Gotiese letter gedrukt is, uitsluitend het streepje gebruikt. Het uitroepteken noemt hij niet, maar wel het deelteken.

> Tekenen die volkomen en onvolkomen redenen / met datter toubehoort bewizen / volgende die Latinen neemt deze . / . / , / : / ? / ( ) / .. / . Dit betekent de voorgaende redens einde / met een nieuë redens begin / mogende daerom die zelve nieuë redens eerste letter groot maken / ende u aseme starc verhalen.
> , Dit betekent datmen den aseme lezende mede wel mah verhalen / maer ogen / noh zinnen van tgeschrift keren / angezien datmen geheel onvolmaecte reden noh heeft / zo lainge dees tekenen duren.
> : Dit vermaent ons van eens redens scheursel inde minste of meeste helft / daerom starker den aseme mogende verhalen dan in dit / , / teken / maer niet zo starc als in dit . teken / noh des volgende redens eerste letter groot mogende schriven.
> ? Dit zetmen als die voorgaende reden mout gelezen zijn / ofmen imant starc iet vraehde / dats te zeggen tis een vraeh teken als hier blijct: hebt ghij zulke woorden gesproken?[2]

Hierna zijn nog haakjes en deelteken besproken.

Als derde noem ik een werkje uit 1612, dat hetzelfde stelsel geeft als Lambrecht, dus ook met het uitroepteken, n.l.:

Nederduydsche Spellinghe .... Bij een gebracht duer lief-hebbers der zelver. Tot Haerlem gedrukt bij Vincent Kasteleyn.... Anno 1612.[3]

De auteurs verklaren dat, ofschoon ze weten dat het eigenlik bij het vierde deel der letterkunst behandeld hoort te worden, ze de ‘punctuatie’ hier bij de orthografie bespreken:

> omdat in onze Nederduydsche Scholen zeer weynige onderscheydelyke onder-wijzinge daer van in 't lezen ende schrijven / de leerzaem jongheyd word voor-gehouden / ende nochtans zeer noodig geweten diend.

1) Zie C.G.N. de Vooys: Verzamelde Taalk. Opstellen I bl. 255 vg.
2) Hoofdstuk XIIII, bl. 91 vg.
3) Zie C.G.N. de Vooys: Verzamelde Taalk. Opstellen I bl. 278 vg.

Op datmen dan te bescheydelijker alle redenen zoude konnen lezen / ende de zelve ook te beter verstaen / zoo wordenze bepaeld met zekere (daer toe gevonden)

Af-teekeningen.

Die inde Reden (daer mede af-gedeeld zijnde) betoonen / waermen behoord op te houden / waer meer ende waer min: Ook hoemen dan (na gelegentheyd) in 't verhalen zijns aessems dien altemet verheffen / oft verzachten moet.
In deze *teekens* zijn dry dingen aen te merken: te weten / de *Naem*, 't *Maekzel*, ende de *Plaetze*, waer elk behoord gesteld te worden: om recht te verstae*n* / wat daer hare kracht ende werkinge is.

Deze *teekens* zijn acht in 't getal: welker *Naem* ende *Maekzel* is

Komma, Incisum of *Virgula*	/ ,	}	*Snede* of *Strepe*
Kolon of *Membrum*	:	}	*Lid*
Puntum, Klausnla, Periodus	·	}	*Slot*
Interrogatio	?	}	*Vraging*
Admiratio	!	}	*Verwondering*
Parenthesis, Interpositio	( )	}	*Tusschenstelling*
Hyphen, Kopulatio	-	}	*Aen-een-brynging* of *Koppeling*
Divizio	=	}	*Verdeeling*

Komma, Incisum, Virgula.
Snede of *Strepe*.
De *komma* of *Incisum* is eygentlijk gezeyd een *Snede*, zy zy dan recht / als / ofte krom / als, ende *Virgula* heet eygentlyk ee*n Strepe*, als / wezende een verdeelinge of onderscheyding / te wete*n*: eenen aerd vande minste verdeeling in ee*n* Reden / dienende om de sprueken ende woorden inde reden van een te scheyden / daermen den aessem een weynig verhaeld zonder verflauwen: ende word gebruykt zoo tusschen de zelfstandige / als toevoegelijke namen / ook mede tusschen de werk-woorden / bij-woorden / en*de* toevoegelijke met zelf-standige namen / als in deze volgende reden te zien is.

Zelfstandige namen	{ De *Vorsten, Veld-overste, Hooft-lieden*, en*de* { *Bevel-hebbers* waren de voornamelijkste { oorzake van 't overwinnen: want zij waren

[volgen nog andere voorbeelden, van toevoegelijke namen enz.]
Voords / om te verdeelen *verhalingen* / ofte *vaste t'zamen gehechte redenen*, als:
Vél eer zoude men vermorzelen / dan vermorwe*n* of bekeeren / de gene / die gantsch verstokt ende verhard zijn in 't quaed.
ofte /
Als een Vrauwe schaemte ende eere verloren héft / al hadde zij noch

eenige andere duegd bij haer / die word haer weynig tot lof nagezeyd. ofte /
Onder de menschen en is gee*n* vaster / zoeter / noch vermakelijker liefde / dan die / die Man ende Wijf inden vrédzamen echten staet altijd eendrachtig / ende tot elkanderen genegen houd.
Kolon of *Membrum.*
Lid:
Kolon of *Membrum* is een *Lid* van een reden / 't welke men steld / daer de reden een vol verstand héft / ende nochtans niet voleynd en is: alzoo het volgende tot meerder versterkinge ofte verklaringe diend: Ende men mag dit teeken een ofte meermael in een vol-sloten reden stellen / na dattet te passe komt / als:
Zoo yemand u komt aendienen / dat een ander eenig quaed van u zeyd / en ontschuldigd u niet te zeer / van 't gene datter gezeyd is: maer antwoord liever alleenlijk alzoo: hem moeten noch vél ander van mijn gebreken ende onvolkomenheden onbekend zijn: want anders en zoude hij dit niet alleen gezeyd hebben.
Daer mede zuldy betoonen u een zachtmoedig / ende hem een nydig mensche te wezen: ende niema*n*d en zal u daer in (met recht) te berispen hebben.
Punctum, Klausula, Periodus.
Slot of *Sluyt-teeken*. enz.

Deze teorie is woordelik overgenomen door de schoolmeester Richard Dafforne in zijn Grammatica ofte Leez-leerlings Steunsel, 1627.

Christiaen van Heule vermeldt in zijn Spraakkunst, 1626, niets over interpunctie.

In de loop der 16e eeuw[1)] zien we nu ook meer sisteem komen in de praktijk. Aanvankelik is er nog veel het tweeledige stelsel: hoofdletter en punt, of nu ook dikwels, n.l. bij Gotiese druk, hoofdletter en streepje. Het streepje staat ook aan het zinseind, dus voor de hoofdletter, evenals in het hs. van Boëthius uit 1470. Ook in de druk ben ik wel eens tegengekomen een streepje aan het begin van de regel, zoals hss. dat ook soms hebben. Een zorgvuldige tweeledige interpunctie, bestaande uit

1) Zie de talrijke reproducties bij Wouter Nyhoff: L'art typographique dans les Pays-bas (1500-1540), Den Haag 1902 - heden.

streepje in de zin en punt (gevolgd door hoofdletter) aan het zinseind heeft b.v.:

Spelen va*n* sinne byde*n* · XIX · gheconfirmeerde*n* Cameren van Rethorycken.... op de questie / Welck den mensche steruende / meesten troost is? 1539. - Ook het vraagteken komt hier voor, o.a. in de tietel na een afhankelike vraag, maar men vindt ook wel vraagzinnen die door een punt besloten worden. Aan het eind van de versregel staat ook het streepje, maar, terecht, niet bij enjambement.

Wat later in de 16e eeuw vindt men steeds meer de drieledige interpunctie toegepast, waarbij dan nu het zinseind ook regelmatig een teken heeft, n.l. in Gotiese[1] druk / : en . en bij Latijnse letter , : en . en dan nog vraagteken en haakjes. Dit is dus het sisteem dat Joos Lambrecht beschrijft, alleen het uitroepteken heb ik in de boeken voor 1550 nog niet gevonden, ook niet in de Latijnse grammatica's, waar voorbeelden gegeven worden van exclamatio. B.v. in de Syntaxis Jacobi Marini Wertensis, rector van de school in 's Hertogenbos, gedrukt in Latijnse letter bij Mich. Hillenius, Antwerpen 1526, staat bij de exclamatio als voorbeeld: Heu me miserum.

Hetzelfde treft men nog aan in 1587 in een Nederlands boekje,[2] dat in het voorbeeld van exclamatio met een streepje of punt interpungeert:

> Uytberst / met toegheschrey bekreftight straffe reden.
> O oude werelds lust / o eeuw / o snode zeden.

Het eerst heb ik het uitroepteken toegepast gevonden in een Latijns werk:

A u d o m a r i T a l a e i R h e t o r i c a , e.P. Rami regii professoris praelectionibus observata, Parisiis, apud Andream Wechelum 1572. Het komt o.a. voor bij de bespreking van de figuur exclamatio op bl. 57 en 58, maar ook soms elders in de tekst, b.v.

1) Ik noemde reeds als een voorbeeld van de humanistiese drieledige interpunctie de incunabel van Laurentii Vallae Elegantiae, gedrukt in Leuven bij J. Veldener, niet voor 1476. Dit heeft, behalve het uitroepteken, presies het stelsel van Petrarca toegepast / ; . met hoofdletter; aan het eind van een hoofdstuk en vraagteken. Vgl. hierboven bl. 192 en 210.

2) Rederijck-konst / in Rijm opt kortst vervat. Tot Leyden bij Franchoys Raphelinghen. MDLXXXVII.

op bl. 41 en 54. Het is kleiner dan ons uitroepteken, heeft de vorm van een punt met een vertikale virgula die net maar even boven de letters uitkomt. Overigens is hier dezelfde interpunctie als in de grammatica van Ramus, die bij dezelfde drukker in hetzelfde jaar gedrukt is, met iets kleiner type van Latijnse letter.

Volgens Bieling[1] wordt het uitroepteken ook enkele malen, zeer onregelmatig, gebruikt in een Duitse druk uit 1573: Floeh Hatz van Fischart.

Het humanistiese stelsel, oorspronkelik voor het Latijn berekend, is dus in de tweede helft van de 16e eeuw ook het gewone geworden voor het Nederlandse boek. Dit stelsel was in hoofdzaak syntakties, en wel in de eerste plaats bedoeld ter aanduiding van het syntakties verband in het Latijn. De studie van het Latijn leidde tot het maken van meer onderscheidingen. De 15e-eeuwse vijfledige stelsels van Perottus en Niger (zie bl. 217 en 218) hebben in de praktijk geen succes gehad, maar wel twee generaties later het sisteem van Aldus Manutius de Jonge,[2] de laatste uit het beroemde Venetiaanse geslacht van humanistendrukkers. Zijn stelsel is vierledig en komt dus het meest overeen met dat van Joh. de Lapide. Van de vijf essentiales van Perottus en Niger zijn de drie laatste tot twee teruggebracht door Manutius. [Behalve deze vier schrijft hij nog voor de interrogandi nota en de parenthesis, n i e t h e t u i t r o e p t e k e n .] De vier tekens zijn dan nu:

, aversus semicirculus, dat sommigen virgula, anderen comma, weer anderen semipunctus noemen, gebruikt in een opsomming tot scheiding van nomina of verba.

; zonder naam, gebruikt: 1° tot scheiding in een langere opsomming als b.v.: publica / privata; sacra / profana; tua /

1) Princip der deutschen Interp. bl. 24.

2) Venetiis 1566 Orthographiae Ratio; de voorrede is gedateerd 1561. Aldus was toen pas 14 jaar oud; op tienjarige leeftijd had hij al iets gepubliceerd. Hij betoogt dat de *interpungendi ratio* ook tot de orthografie hoort. Terwijl de Lapide nog de middeleeuwse term (ars) *punctandi* had, is later dus het klassieke woord interpungere ingevoerd, ofschoon dit bij de klassieken niet voor zindeling gebruikt werd (zie hfdst. I). Het Frans en Engels hebben het middeleeuwse woord gehouden, het Nederlands en Duits aan het humanistiese de voorkeur gegeven. Maar de eerste Nederlandse teorieën hebben nog ‘punctuwacie’. Zie bl. 80 noot.

aliena. 2° soms (hiervan komen veel gevallen voor in antiquorum libris) als tussenvorm tussen het voorgaande en het volgende leesteken, in een zin als deze: Ratio docet si adversa fortuna sit nimium dolendum non esse; si secunda moderate laetandum. Wanneer men na esse het derde leesteken zou zetten, zou dit een te grote scheiding in de zin veroorzaken, daar het werkwoord 'docet' utramque sententiae partem aeque regit.

: geminatio puncti na een op zich zelf staand zinsdeel dat door zijn eigen werkwoord geregeerd wordt. Hierbij twee voorbeelden uit Cicero, beide bestaande uit een bijzin met etsi, waarna de dubbelpunt, en een hoofdzin die met tamen begint.

. unicum punctum, aan het zinseind.

Men ziet dat Manutius in zijn beschrijving en bij de benaming uitgaat van het teken; de namen colon en periodus noemt hij zelfs niet. Hij schrijft dit ook niet in een Syntaxis of in een Eloquentia, maar in een Orthographia.

Het biezondere is dat we *hier voor het eerst het teken; ontmoeten niet voor de langste pauze, maar als een teken dat staat tussen komma en dubbelpunt*, dus ook nog niet geheel gelijk aan het tegenwoordige gebruik, evenmin als dit bij de dubbelpunt het geval is.

> Primum illud sciendum est, minimam esse distinctionem auersum semicirculum, qui hoc modo designatur, quam alii Virgulā, alii Comma, non nulli Semipunctum appellant: ea uero non integram sententiam, nec sententiae partes terminat, sed nomina, uel verba distinguit, quae modo aliquid differant, ut, cū dicimus, Vir probus, & eruditus: aut, Grauitate, studio, contentione: et in similibus. seruit etiam verbis, non eadem significantibus, hoc modo Hortari, orare, monere. sed quaedam virtutes usu nimio, delabuntur in vitium. Sic animadverti si omnibus verbis, varia significantibus, haec apponatur nota, nō modo non explicari sententiam, sed etiam impediri, ut, si velis, quot verba sint, totidem distinguendi notas apponere, quia non eadem verborum omnium significatio videatur. quod interdum accidit
> Eadem nota, si cum unico puncto coniungatur, ut sit haec; aliter usurpatur. modo enim distinguit contraria nomina, hoc modo: Publica, priuata; sacra, profana; tua, aliena. quo in exemplo, satis constat, neque unicum sufficere semicirculum, et ea nota, quae gemino puncto describitur sic: nimium sententiam retardari. interdum etiam locum habet in iis

locis, ubi non contraria nomina sunt, sed sententia ita variatur verbis, ut, si semicirculum apponas parum sit; si gemina puncta, nimium. uti exemplo cogitabam: sed; effluxisse exemplum satis apertum sensi, in proxima superiore sententia. cuius generis occurrunt plurima in antiquorum libris. quamquā cur parcam operae? cum praesertim inter omnes notas hanc, de qua nunc agimus, esse omnium difficillimam intelligam. exempla igitur haec erunt: Ratio docet, si aduersa fortuna sit, nimium dolendum non esse; si secunda, moderate laetandum. nam, si post illud, Non esse, addas semicirculum, quasi praecipiti cursu sententia feretur: quae tamen, cum bipartita sit, post priorem partem omnino debet parumper consistere. si uero bina puncta in eo loco malis adiungere, tantam separationem sententia non feret: cuius posterior pars a priore pendet: quandoquidem verbum, docet, utramque sententiae partem aeque regit. Simile hoc est: Tu, quid diuitiae ualeant, libenter spectas; quid uirtus non item. Utamur etiam longiore ambitu, ut ostendamus, quid inter bina puncta, et punctum semicirculo impositum intersit. ad Torquatum ita scripsit Cicero: Etsi ea perturbatio est omnium rerum ut suae quemque fortunae maxíme paeniteat nemoq. sit, quin ubiuis, quam ibi, ubi est, esse malit: tamen mihi dubium non est, quin hoc tempore, bono uiro, Romae esse, miserrimum sit
Sequitur geminatio puncti: cuius ea uis est, ut quasi medium locum obtineat inter punctum semicirculo iunctum, et unicum punctum. nam bina puncta si cum puncto, et semicirculo comparentur, plus ad sententiam disiungendam ualent; si cum unico puncto, minus. omnino autem usurpantur, cum sententia uel duas, vel plures, habet partes, quae suis singulae verbis regūtur, per se consistunt absolutaeque sunt vt, quemadmodum ex integris membris fit integrum corpus, item ex integris partibus sententia consistat universa. Exemplum hoc erit, ex eadem Ciceronis epistola: Etsi, quocumque in loco quisque est, idem est ei sensus, & eadem acerbitas ex interitu rerum et publicarum et suarum: tamen oculi augent dolorem qui ea, quae ceteri audiunt, intueri coguntur, nec auertere a miseriis cogitationem sinunt. Interdum autem ita longe progreditur sententia, ut non uno tantum loco, sed iterum et saepius gemino puncto distinguenda videatur; praesertim cum integras habet partes, in quibus non modo semicirculus, sed nec punctum cum semicirculo sufficiat
Restat unicum punctum, quo sententia concluditur, ac terminatur. nec difficilem cognitionem habet: quis enim non videt, quo verbo sententia finiatur; quamquam, ubi concisa sententia est, et concisa item altera subsequitur, gemino puncto ego quidem utor libentius, quam unico. ut in hoc exemplo: Hospitium mihi para: cras enim adero: et in hoc: De meis rebus nihil tibi mando: tu, quid agendum sit, iudicabis. Illud etiam a proposita narratione non alienum videtur, post unicum punctum si sequatur sententia, superiori non dissimilis, primū verbum littera minuscula incipere; si vero dissimilis, maiuscula. quod si non solum dissimilis

sententia, sed omnino dissimile sequatur argumentum: tunc ea, quae sequuntur, non solum unico puncto, et littera maiuscula, sed etiam aliquo intervallo, seiungenda sunt: ut appareat diversae materiae principium esse

Interrogandi nota quem sibi locum postulet, verbum ipsum significat. *in dolore autem, et in admiratione, si quis unico puncto, non interrogandi nota, utetur, meo iudicio recte faciet*[1], ut in hoc exemplo: Quanta calamitas impendet reip. et in hoc Quantas utilitates humano generi philosophia peperit. Interdum, licet manifesta interrogatio sit, Interrogandi tamen nota non utimur, ut, cum sententia usque eo producitur, ut illa interrogandi vis, quae primis verbis agnoscebatur, longiore paullatim spatio deminuta, euanescat. probetur exemplo: An tu putas esse bonos uiros, qui amicitias utilitate sua colunt, nihil ad humanitatem, nihil ad honestum, referunt; nec libenter ea curant, quae ego nisi curarem, praeter cetera prorsus me tua beneuolentia, in qua magnam felicitatis meae partem soleo ponere, indignum putarem

De Parenthesi pauca dicam: unum hoc tacere non possum, inepte facere, qui haec Parenthesi includunt, Vt puto, Vt res indicat, Vt a maioribus accepimus, Quod equidem facile intellexerim, et similia; quae si semicirculo distinguantur, aut saltem puncto et semicirculo, satis erit. Parenthesi intercludi oportet ea, quae nec sententiae partes sunt, nec ab ullo aut antecedente, aut subsequente verbo reguntur: nec, si absint, detrimenti quidquam patitur sententia

De puntkomma ontmoeten we nu eveneens in een in 1573 bij Plantijn in Antwerpen gedrukte omwerking van de grammatica van D e s p a u t e r i u s , in het eerste boek (De primis Grammaticae Latinae rudimentis) cap. V: De notis. Aan de afzonderlike plaats, achter het oude drietal, inplaats van tussen comma en colon in, is nog te merken dat het iets nieuws was. Hier vinden we wel weer het uitroepteken, dat Manutius niet noodig vindt.

Puncta seu Notae distinctionum his nominibus appellantur:

Graecè	{ Comma	,	Latinè	{ Incisum	,	Vulgo	{ Minima distinctio	, [,]
Graecè	{ Colon	:	Latinè	{ Membrum	:	Vulgo	{ Media distinctio	: [:]
Graecè	{ Periodus	.	Latinè	{ Ambitus	.	Vulgo	{ Distinctio fiinalis	. [·]

Est et haec interpunctionis nota; media inter Comma et Colon; quae non incommodè poterit vocari *Hypocolon*. [;] Interrogationis nota est haec [?] ut, Quem Quaeritis! Admirationis signum est hoc [!] ut, O facinus indignum? Parenthesis includit ea quae salva sententia possunt eximi: notatúrque duobus semicirculis, hoc modo ( ).

1) Ik cursiveer.

Hier treffen we nu ook een naam ervoor aan: hypocolon, d.i.

ondercolon of klein colon, wat op hetzelfde dus neerkomt als de latere, en tegenwoordige, naam semicolon.

Op de Aldiniese drukkerij is dit vierledige stelsel toegepast. In Nederland ben ik het het eerst tegengekomen in drukken van Plantijn.[1] Ofschoon Plantijn zelf niet zulk een geleerde was als de Manutii, wist hij wel geleerden aan zich te verbinden: als een van zijn correctoren wordt genoemd Justus Lipsius,[2] die evenwel slechts kort in Antwerpen vertoefd heeft. Van Lipsius nu bestaat er een brief[3] over de interpunctie, waarin hij uitvoerig de Romeinse teorieën behandelt en daarna zegt:

> Nos variasse isto aevo, non ignoras. & viros doctos plenius paullo distinxisse, in *Comma, Semicolon, Colon, Periodum. Comma*, ubi minima respiratio est, & semicirculo notamus, *Semicolon*, ubi paullo major, nec ad Colon tamen accedit, notamusque: quod locum saepe habet in *Contrariis*, aut *Disjunctis*, aut varia *Partitione. Colon* autem, sententia in parte perfecta, sed etiam crescente, & signamus duo puncta: At *Periodi* nota est punctum, longae sive brevis. (Na een korte zin geen hoofdletter.)

Het semicolon wordt, ook in Lipsius' boeken, nog maar zelden toegepast, maar men vindt het dan b.v. in de volgende bij Plantijn gedrukte werken:

I. Lipsi ad Annales Corn. Taciti liber commentarius, 1581, Antwerpen.
I. Lipsi Epistolarum sel. Centuria prima etc., 1586, Leiden. (Eveneens in de druk hiervan bij Joh. Wechelus, Frankfort, 1590).
I. Lipsi Politicorum libri sex, Lugd. Bat., Ex officina Plantiniana, Apud Fr. Raphelengium,[4] 1589.

(Eveneens in werken van Lipsius bij Keulse uitgevers in 1591 en 1597).

In Nederlandse werken is de puntkomma nog zeldzamer. In Plantijn's mooie uitgave van de Spieghel der Zeevaerdt van Luc.

1) Zie over zijn grote werkzaamheid Ruelens en de Backer: Annales Plantiniennes, 1865.
2) Max Rooses: Plantijn en de Plantijnse drukkerij, 1877, bl. 32.
3) De Distinctione et Interpunctione, ad Hub. Audeiantium Epistola, te vinden in Ger. Is. Vossii et aliorum Dissertationes de Studiis Bene Instituendis, Trai. ad Rhenum 1658, bl. 222 vg. Een eks. hiervan in de Kon. Bibl., Den Haag.
4) Raphelengen, een schoonzoon van Plantijn, beheerde het filiaal in Leiden.

Jansz. Waghenaer, 1584, Leiden, komt in een (Nederlands) sonnet van I. Douza, dat op de achterzijde van het tietelblad staat, twee maal de puntkomma voor, en eveneens eenmaal in een gedicht verderop in het werk, ondertekend ‘Hout en wint’, de zinspreuk van Jan van Hout, Douza's intieme vriend.

Eveneens in de herdruk van 1585.

In de Thresoor der Zee-vaert,[1)] van Luc. Jansz. Waghenaer, gedrukt bij Corn. Claesz., Amsterdam 1596, een herdruk van een uitgave van Fr. van Raphelengen in 1592, komt weer in een sonnet van I. Douza Fil. (op bl. 64) eenmaal het semicolon voor, en ook eenmaal op bl. IX in het voorwoord ‘Den auctor totten leser.’

In de 17e eeuw pas wordt het semicolon regelmatiger en veelvuldiger toepepast, b.v. in de werken van Hooft, die bijna alle verschenen zijn bij Willem Jansz. Blaeu te Amsterdam, o.a. reeds in de Gerard van Velzen, 1613, en in de Granida, 1615. In het prozawerk Hendrik de Grote, 1626, dat zich door de taal nog meer ertoe leende, is het Aldiniese vierledige sisteem zorgvuldig toegepast.

Ook komt het semicolon voor in de bundel Apollo of Ghesangh der Musen, t' Amsterdam, bij Dirck Pietersz. Boeck-vercooper op 't Water, inde witte Pars, 1615, die bijeengebracht is door Brederode en waarvoor Hooft ook bijdragen geleverd heeft. Niet alle gedichten erin - ze zijn voor een deel met Latijnse letter, n.l. de sonetten, voor een deel met Gotiese letter gedrukt - hebben de vierledige interpunctie, maar de, met Latijnse letter gedrukte, voorrede van Brederode wel. Eveneens heeft Bredero's Boertingh, Amoreus, en Aendachtigh Groot Lied-boeck, Amsterdam, C.L. van der Plassche, 1622, soms het semicolon. Ook vindt men het in Dan. Heinsii Lof-sanck van Jezus Christus enz., Amsterdam, Willem Jansz. Blaeu, 1622; de voorrede van Scriverius, gedateerd 1615, heeft zorgvuldig de Aldiniese interpunctie; het semicolon is hier op juiste plaatsen, ofschoon niet dikwels, aangewend.

1) Beschreven bij Moes en Burger: De Amsterd. Boekdrukkers en Uitgevers in de 16e eeuw, II bl. 119.

De drukken die het semicolon hebben, gebruiken meestal ook wel het uitroepteken, maar ook dit wordt omstreeks 1600 nog niet druk toegepast; voornamelik vindt men het na woorden als ‘laes’.

Maar naast deze vierledige interpunctie, die pas langzaam aan doordringt, vindt men nog tot diep in de 17e eeuw de drieledige, vooral in herdrukken, die nog lang hun ouderwetse interpunctie bleven houden; b.v. van Marnix' Biëncorf (1569) zijn nog zonder semicolon gedrukt de uitgaven bij Adr. Gherritsz., Delf 1611, bij Cloppenborch, Amsterdam 1611 en 1638, bij D. van Hoogenhuysen, Utrecht 1642; maar het semicolon wordt wel gebruikt in de druk van Mich. de Groot en Jac. Conijnenbergh, zonder jaartal, die door Toorenenbergen[1)] op omstreeks 1671 gesteld wordt. Ook vindt men de drieledige interpunctie in veel herdrukken van volksboeken, en in liedboekjes, b.v. nog in 1675 in 't Kleyn Hoorns Liedtboeck, Amsterdam, Abel van de Storck.

En zelfs ook nog kent men in de 17e eeuw een eenvoudige tweeledige interpunctie: streepje voor de korte pauze, en hoofdletter, voorafgegaan door punt of dubbelpunt, voor de langere pauze; in het volgende voorbeeld staat ook de tussenzin ‘hier sach ick enz.’ tussen streepjes.

> Dit ghedaen zijnde / trock selver sijn Tabbert uyt / maeckte de knoopen van sijn wambays haestelijck los / dat hy terstont van sijn knecht liet uyt halen: Sette selver een Mutsken op sijn hooft / dat hij over syn oogen trock / hier sach ick dat sijn handen beefden / hij werdt vanden selven knecht voor 'tsant geleyt / daer hy terstont knielende / sijn knecht hem voor 'tleste 'themt vande schouderen dede / het laetste ick hem hoorde spreken was op dusdaniger manieren: Heer in uwen handen bevele ick mijnen Gheest. Terstont haelde den Beul enz.[2)]

In dergelike geschriftjes vindt men vooral deze eenvoudige tweeledige interpunctie, b.v. ook in een Courante[3)] en in een Nieuwe tijdinghe,[3)] beide uit 1610.

1) J.J. van Toorenenbergen: Ph.v. Marnix, Verscheidenh. uit- en over de nalatenschap, 1878, bl. 203.
2) Beschrijving van de terechtstelling van Oldenbarnevelt, gedrukt te Amsterdam bij Broer Jansz. 1619. Facs. in De Boer: Platen-atlas bij de Vad. Gesch.
3) Facs. in W.P. van Stockum Jr.: La Librairie, l'Imprimerie et la Presse en Hollande à travers quatre siècles, La Haye, 1910.
3) Facs. in W.P. van Stockum Jr.: La Librairie, l'Imprimerie et la Presse en Hollande à travers quatre siècles, La Haye, 1910.

Maar het wetenschappelike vierledige sisteem wordt in de loop van de 17e eeuw algemeen.[1] Hoewel de boven besproken boekjes uit 1612 en 1627 nog de drieledige teorie leren, wordt Aldus' stelsel, vermeerderd met het uitroepteken, kort daarna ook door de Nederlandse spraakkunst overgenomen. Het blijft de grondslag van de volgende teorieën, hoewel de waarde van semicolon en colon in de loop der 18e eeuw een belangrijke verandering ondergaan heeft.

A.L. K o k : Ont-werp der Neder-duitsche Letter-konst, t' Amsterdam, Voor Johannes Troóst, 1649:

+1 *Snê* óft *Streep*,[2] ghe-bruiklijk om de woorden en sprueken / die nóchtans gheen volle zin maaken / met de minste her-ademing te onderscheiden / en wordt al-dus ghe-tekent (,) (/) als / *De Heer, die ziel en lichaam ghe-schapen heeft, zal ze oók met noódt-zaaklijkheden onder-houden*.[3]	+Comma, Incisum, Virgula.
+2 *Lidt*, welk ghe-bruikt wordt / in een spruek / die wel vol-maakt / maar nóchtans ghe-schort is: ghelijk wanneer een Reden twee deelen heeft / die baide door haar Werk-woordt onder-stut worden; en wordt al-dus ghe-tekent (:) *Voor al be-hoóren wij ons selven te schatten*: *om-dat wij méer schijnen te konnen, als wij konnen*.	+Colon, Membrum.
+*Half-lidt*, welk is een teken van een wainigh meêr her-ademings / als in een Snê; maar een wainigh min / als in een Lidt; het zelve nu wordt ghe-tekent met een Stip en een Snê daar onder / al-dus (;) als; *Schoón die ver-werring in allen dingen is,*[3] *dat an ieder zijns avondt - uurs meest be-rouwt; en' er niemandt zij, of hij is liever elders, als daar hij is: nóchtans twijfel ik niet, óf 't is te dezer tijdt voor een ghoedt man ellendighst, dat hij te Romen zij*.	+Semicolon.

Hierna nog Vol-zin. (Periodus, Punctum), Vraagh-teken? (Nota interrogationis), Wonder-teken! (Signum admirationis) en het Teken van Tusschen-stelling ( ) (Nota parentheseos).

1) Er blijft nog te onderzoeken over, *op welke wijze* onze grote schrijvers de vier opklimmende tekens gebruikten, d.w.z. in hoeverre ze zich hielden aan het syntaktiese beginsel ervan, en in hoeverre ze zich bij het plaatsen dezer tekens door hun ritmegevoel lieten leiden.
2) De cursieve woorden zijn bij Kok in Latijnse letter, vandaar hierachter de komma en niet het streepje.
3) De voorbeelden zijn in cursieve Latijnse letter gedrukt, dus met komma, de overige tekst in Gotiese letter, met streepje dus.
3) De voorbeelden zijn in cursieve Latijnse letter gedrukt, dus met komma, de overige tekst in Gotiese letter, met streepje dus.

De tekst zelf neemt deze interpunctie goed in acht. Maar bovendien komt hier ook wel eens voor dubbelpunt gevolgd door hoofdletter, wat dan wel zal moeten aanduiden een grotere scheiding dan door dubbelpunt met kleine letter, en een kleinere dan door punt met hoofdletter uitgedrukt wordt.

In W.A. Winschooten's Letterkonst, 1683, sijnde het eerste deel van de Ned. Spraakkonst, en in Linguae Belgicae Idea Grammatica, met een opdracht van D. van Hoogstraten aan Moonen, 1707, komt niets over interpunctie voor.

A. M o o n e n : Nederduitsche Spraekkunst,[1] Kap. 46:

> Het eerste *Merk*, dat het teken der allerkortste ademhaelinge is, wordt van ons eene *Sneede* of *Zinsneede* geheeten, en in twee gedaenten getekent; in de drukken met Romeinsche of Latijnsche letteren dus, en krom; in de Hoog- en Nederduitsche drukken dus / en schuins. Waerom ook dit Merk den naem van eene *Streek* of *Streep* draegt.
> Dit wordt gebruikt tusschen *Zelfstandige Naemwoorden*, het zij *Eigene*, het zij *Gemeene*, wanneer het Voegwoort *En*, dat ze anders aen elkandere hecht, achter hen bij Uitlaeting verzweegen wordt. Waer van deeze voorbeelden ter wederzijde zijn; *Om nu Xenofon, Strabo, Atheneus en anderen over te slaen; Hij zoekt zijne sluikerij, konstrooverij, en gestoole vonden door herstelling van zaeken, wisseling van naemen en woorden, of anderzints te verbergen*.
> Ook wordt de *Sneede* gebruikt tusschen bijzondere *Bijvoeglijke Naemwoorden*, waer achter ook het Voegwoort *En* uitgelaten wordt; als in, *Den achtbaeren, hooghgeleerden, wijzen, en bescheidenen heere*; en, *Laet wij lieden, wijzer, stemmiger, en ingetoogen, stichtigen oeffeningen hanteeren*.
> En in het gemeen wordt de Zinsneede gebruikt achter alle andere Spraekdeelen, wanneer achter die het Voegwoort *En* wordt verzweegen, gelijk achter de *werkwoorden*; als in, *O Lucifer*, d*ie vroeg opging; die de volken quetste, in uwe harten spraekt*; en, *In het welschikken, tekenen, en schilderen der beelden*; achter de *Deelwoorden*; als in, *De Schepping, in Achilles schilt geschildert, het Paradijs, door Alcinous hof afgebeeldt, en Lucifers val, door Ate betekent*; achter de *Bijwoorden*; als in, *Dat overal, dat altijt, en van allen gelooft wordt*; en achter de *Voorzetsels*; als in, *Voor, achter, bezijden en rontom het leger*.
> Waer bij koomt, dat de *Sneede* in het gemeen tot onderscheiding der Woorden zeer dikwijls en veelmaels gebruikt wordt; wanneer naemelijk de Rede noch onvolkoomen is, en de Woorden evenwel eene scheidbaere

1) De eerste druk is van 1706; ik gebruikte de tweede van 1719.

> Afzondering vorderen tot beter verstant voor den leezer, en geschikter deeling der woorden; als in, *Indien de schilder een menschenhooft op een paertshals woude zetten, en met veelerlei vederen schakeren, en van allerhande leden te zamen voegen; zulks dat het bovenlijf eene schoone vrou geleek, en het onderste in eenen mismaekten visch eindigde, zoudt ge, o vrienden, dit ziende, u van lachen kunnen onthouden*?
> Het tweede *Merk*, het teken eener langer ademhaelinge, wordt, als uit een *Stip* en *Sneede* samengestelt, van ons eene *Stipsneede* genoemt, en dus gemaekt, zoo wel in Hoog- en Nederduitsche, als Roomsche of Latijnsche letterdrukken, en het heeft zijne plaets in de Rede, daer de zin, die wel niet geheel onvolkoomen is, eene langere rust, als door de *Sneede* geschieden magh, in het leezen of verhaelen vordert; als in, *Mopsus, dewijl wij, beide even konstig, gij meester op de fluit, ik in het zingen, wel op malkander passen; waerom gaen wij hier niet nederzitten, onder deeze olmen en hazelaers, door een geplant*? en wederom, *Gelijk de taeie willegeboom voor den blonden olijf; gelijk de laege lavenderbloem voor den rooden roozelaer moet wijken; zoo verre moet, mijns oordeels, Amyntas voor u wijken*.
> Het derde *Merk*, het teken der Middelste ademhaelinge, wordt van ons een *Tweelingstip* geheeten, en, als uit twee Stippen, boven elkander getekent, bestaende, dus uitgedrukt: en het heeft zijn gebruik en plaets, waer en wanneer de rede wel eenigszins volkoomen is, maer evenwel tot haere eindelijke volkoomenheit of meerder versterking en verklaering noch iets kan of moet eischen; als in de Tegenstellingen; in het aenbrengen der Voorbeelden tot de Regels; in Redengeevingen, en diergelijke; als in, *Bakchus benijde den heuvelen de schaduw der wijnranken: maer koomt onze Fyllis eens weder, zoo zullen alle boschen bloeien*; en, *Eerst zal ik u deeze brosse scherleipijp schenken die ons leerde*: *Korydon was op den schoonen Alexis verslingert: die zelve pijp leerde ons*: *wiens vee is dit? behoort het Melibeus toe*? en ook, *De wolf beloert geen schaep, nochte men spant geene netten om harten te vangen*: *d' oprechte Dafnis is met vrede gedient*.

De dubbelpunt heeft dus ook hier nog niet de tegenwoordige beperkte functie, t.w. alleen voor een verklaring of een direkte rede.

Moonen volgt, dikwels woordelik, *Schottelius*: Ausführliche Arbeit von der teutschen Haubt-Sprache, 1663, S. 668-677, die ook nog verbindingstreepje en afbrekingsteken noemt. Dus geeft zijn leer al een iets oudere phase weer dan het jaar van verschijnen van zijn Spraakkunst zou doen vermoeden (vgl. de volgende teorie).

Dat het vierledige stelsel voor velen moeilikheden opleverde, altans voor hen die een eenvoudiger stijl schrijven, blijkt uit een uitlating van een Duitse tijdgenoot[1] van Moonen:

> Das Semi-colon oder Comma mit einem Punkt darüber (;) ist ein Zeichen, das die einfältigen wohl auslassen kőnnen, und ein Comma oder Colon dafür setzen. Dann die Gelehrten sind selbst nicht recht eins, wo es eigentlich stehen soll. [Sic !!]

Het eind- 18e- en 19e-eeuwse gebruik heeft de oplossing nu zo gevonden, dat het semicolon de plaats ingenomen heeft van het oude colon, n.l. tussending tussen punt en komma, en aan het colon een speciale syntaktiese aanwijzing is opgedragen.

W. S e w e l : Nederduytsche Spraakkonst, 1708, bl. 202-209: Van de Zinscheydingen.

> Dewijl eene reede bestaat uyt verscheydene leden, is men gewoon, die door zekere tekens te onderscheyden. Deeze tékens óf merken bij de Latijnsche benaamingen best bekend zijnde, zal ik die ook alhier gebruyken.
> [/] óf (,) noemt men een *Comma*, en is een teken van eene korte ophoudinge, óf ademhaalinge, als, (voorbeelden)
> [;] Wordt een *Semicolon* genoemd, en is een téken van wat langer ophoudinge, als, (voorbeelden)
> Veeltijds komt de *Semicolon* te pas voor de woorden *Maar, dóch, niettegenstaande, nógtans*; echter is dit zulk een vaste regel niet, die geen uytzondering heeft: want somtijds vereyscht de reede dat men een *Colon* voor die woorden stelt, en *maar* wordt altemets ook wel achter een *comma* gezét.
> [:] Heeft de benaaming van *Kolon*, en is een téken dat doorgaans in 't midden van eenen zin gesteld wordt; wanneer het volgende dient tót aanwijzinge der oorzaake van het gezeyde, óf tót bevestiginge van het voorgaande, óf tót aanwijzinge van het oogmerk deszelfs. als, (voorbeelden)
> Menigmaal wordt de *Kolon* gevoeglijk geplaatst voor de woorden *Want, naardien, daarom, dewijl, omdat*; maar somtijds stelt men dat téken ook wel voor 't woordtje *maar*, naar dat de zin der reede het vereyscht.

1) Joh. Bödiker: Grund-Sätze der Deutschen Sprachen im Reden und Schreiben, niet in de 1e dr. van 1690, maar in de nieuwe bewerking door Joh. Leonh. Frisch, 1723.

E r n s t Z e y d e l a a r : Régelmaatige Néderduitsche Spélkonst,[1] 1769, in vraag- en antwoordvorm, is veel uitvoeriger. De parenthesis behandelt Zeydelaar verderop (bl. 365) bij de ‘andere tekens van wèlke mén zig in 't schrijven bedient’ n.l.: Apostrofus, Saamenbindings-téken en tusschenstèllings-Téken.

Hij waarschuwt tegen te weinig en tegen te veel komma's; het laatste was in de 17e en 18e eeuw wel nodig.

> Zelden zèt mén een *comma* tusschen de verschillende deelen eener kórte spreekwijse. Ook zèt mén 'er geen voor de woordjes *én, nóch, óf, gelijk*, wanneer die saamenvoegsels strèkken om ènkele én niet vérr' afstaande woorden te veréénigen. Voorbeelden.
>
> > *Zèg mij* of *ik mij bedroogen hèbbe*?
> > *Eeten, drinken* en *slaapen*.
> > Nóch *dit* nóch *dat*,
> > *Gij moet doen* gelijk *ik gedaan hèbbe*.
>
> Mén gebruikt dubbele Comma's, op dén kant dér bladen eens Boeks,[2] om de Aanhaalingen uit andere Schrijvers, van de woorden dés Schrijvers zélve, te onderscheiden.

Een aanhaling in een aanhaling moet door een omgekeerde dubbele komma aangegeven worden, of ook wel door een enkele komma.

Enigsins begint hier de dubbelpunt al te naderen tot wat hij tegenwoordig is. ‘Door de *Dubbele-Punt* vertoont mén een' nóg volkomener' zin dan door de *Comma-Punt*.’ Dit is nog de oude definitie, maar verderop:

> De *Dubbele-Punt* gebruikt mén in 't verhaalen, wanneer mén iets bevèstigen zal, én eenigermate van 't voorste afstapt. Zoo zèt men ze agter *hij zègt*: agter *naamelijk*: zoo ook agter *Hij troost zijn Ega dus*: *Zij riepen hen toe*: *O neen*: '*k bedrieg me*: *Dus spreekt hij*:

1) Van de Punctuatie of Zinscheidinge op bl. 358-368. De laatste driekwart bladzijde over het gebruik van hoofdletters. ‘Sommige Spraak-Konstenaars drijven dat mén ook Kapitaale Letteren moet gebruiken voor alle Zélfstandige naamen, van wat natuur ze ook moogen weesen.’ Z. is ertegen: 't is lastig voor de zetter en staat niet mooi, en ‘De Franschen, (andersints zeêr naauwkeurig)’ schrijven weinig hoofdletters. In Duitschland vroeger al dezelfde klacht over het misbruik van hoofdletters bij Schottelius en in Harsdörffer's Poetischer Trichter 1650.
2) In Hendrik de Grote van 1626 is dit reeds, maar niet nauwkeurig, toegepast.

Geen nood: *Maar dit is zéker*: *'t schijnt ja*: *Hij riep mij nóg toe*: *'k riep uit*: *Mén riep*: *onnosele Abel riep*: *Hij roept al zugtende uit*: *Hij roept*: *verraad! verraad*!
Uit alle deese voorbeelden ziet mén dat mén de *Dubbele-Punt* moet plaatsen, zoodanig dat 'er eene vraag als uit voortspruite. Bij voorbeeld. *Maar dit is zeker*: wat is zeker? *Men riep*: wat riep mén? Dit is zo klaar dat een onkundige hèt begrijpen kan, èn daaröm zal ik 'er geene bewijzen meêr voor aanvoeren.

K o r n . v a n d e r P a l m : Nederduitsche Spraekkunst voor de Jeugdt,[1)] wijst ten bate van de leerlingen ook op de leestoon. Bij de punt moet men ‘een behoorlijke rust, om van de eene tot de andere rede overtegaen’, in acht nemen, bij de komma ‘de stem een weinig ophouden.’ Daar de puntkomma ‘een tusschengevoegde rede aentoont, zoo vereyscht het langer rust dan de enkele Zinsnede, die slechts eene verdeeling van de rede aentoont;’ de dubbelpunt ‘vereischt, in het lezen, een weinig langer ademhaling dan het Zinsnijdingspunt, doch een weinig korter dan het enkele punt.’ Over de toon der vraagzin horen we niet meer dan: ‘Dit Vraegteeken toont aen, dat men de vraeg zelve met nadruk lezen moet.’ Bij het verwonderingteken doelt hij wel even op stembuiging: ‘moetende men, zoo menigmael men, in het lezen, dit teeken ontmoet, de stem naer den aert der vreugd' of droefheit buigen.’ En: ‘Dewijl de Tusschenrede met de zaek', waer men van spreekt, geene gemeenschap heeft, zoo moet men dezelve, door eene buiging' van de stem, zoodanig als zij is doen opmerken, en niet met de rede verwarren.’

Een verschil met Moonen en Sewel is, dat hij bij nevengeschikte zelfst. of bijv. naamwoorden *geen komma* wil plaatsen *voor ‘en’*, wèl echter wanneer langere zinsdelen met elkaar verbonden worden door ‘en’. Deze regel, waar Bilderdijk tegen protesteert, heeft zich niet alleen tot op onze tijd bij velen gehandhaafd, maar is zelfs uitgebreid tot het geval van verbinding

1) Eerste druk 1769, tweede 1774/1776, derde 1791. De schrijver was ‘Fransch en Duitsch Kostschoolhouder te Rotterdam.’ Het boek is in vraag en antwoordvorm geschreven. Derde Stukje 15e hoofdst.: Van het punt en de Zinsnede, 16e hoofdst.: Van het zinsnijdingpunt en het Tweepunt, 17e hoofdst.: Van het Vraegteeken, Verwonderingteeken en Tusschenstellingteeken.

van langere zinsdelen. Als voorbeeld geeft Van der Palm: ‘den wijzen, magtigen en goeden God zij lof, prijs en dankzegging toegebragt;’ Want, zoals hij het uitdrukt, ‘de Zinsnede..... [komt]..... in plaets van de herhaling van het voegwoordt en,’ een terminologie die latere spraakkunsten overgenomen hebben.

Behalve ‘tusschen naemwoorden, het zij eigen of gemeene, wanneer het voegwoordt *en* bij uitlating verzwegen wordt’ en dito bij bijzondere bijv. naamwoorden, wordt de komma gebruikt ‘in alle redenen, die niet volkomen geëindigd zijn, wanneer de woorden evenwel, tot beter verstandt van den lezer, eene geschikte deeling vereischen,’ en voor een ‘betrekkelijk woordtje... komende bij die gelegenheit de zaek, die, door het betrekkelijke woordt, tot het vorige gevoegd wordt, als eene tusschenrede in.’

Heel duidelik is het voorlaatste niet; het voorbeeld geeft een nevenschikking van langere zinsdelen, maar uit de praktijk die in het boek gevolgd wordt, blijkt dat ook bijwoordelike bepalingen tussen komma's staan.

De puntkomma heeft de dubbelpunt al weer meer verdrongen; eigenlik is de definitie hier al gelijk aan die van het oude colon:

> Men plaetst dit teeken, wanneer de volgende rede aen eene vorige gehecht wordt, daer zij eenigzins van dezelve zou kunnen afblijven; waerom in de vorige rede het Werkwoordt ook volkomen moet geplaetst worden..... Hieruit ziet men dat dit teeken gemeenlijk voor de woorden, die eene tegenstelling te kennen geven, geplaetst wordt, te weten, *maer, hoewel, desniettegenstaende, schoon*, enz.

De dubbelpunt gebruikt men:

> voor eerst, wanneer de zin geheel uit is, doch tot nadruk van den zelven 'er nog het een en ander bij gevoegd wordt; ten tweede, wanneer men de reden van eene rede opgeeft(*); eindelijk bij het aenhalen der voorbeelden tot bewijs eener zaek' en voor de tusschengevoegde redenen.

En zo wordt nu langzamerhand de dubbelpunt alleen gereserveerd voor een aanhaling en een verklaring: op deze, moderne, wijze is geïnterpungeerd de Nederduitsche Spraakkunst van P.

(*) Dit is echter niet algemeen, alzoo sommigen hier alleen een (;) gebruiken. (Noot van Van der Palm).

W e i l a n d 1805,[1] waarin echter de teorie der interpunctie niet besproken wordt, en de Nederlandsche Spraakleer van M r . W. B i l d e r d i j k 1826, waar bl. 354 tot 360 de 'punctuatie' is behandeld. Dubbelpunt wordt hier weliswaar nog voorgeschreven voor een redengevende zin met *want*, en semicolon voor een redengevende (afhankelike) zin met *dewijl, overmits, alzoo* en voor het 'tegenstreving toevoegende' *maar*; maar verderop leest men: het colon 'wordt ook geplaatst tot kenmerking eener verklaring, achter het woordtjen *dat is*, of *versta*, en dergelijke; ook tot kenmerking eener ingevoerde zegging of rede (kort of lang) van eenige persoon, wanneer zij rechtstreeks..... voorgesteld wordt.'

Uit dit halfslachtige, niet achter-elkaar-opnoemen, blijkt dat het stelsel nog niet heel vast is.

Ook Bilderdijk waarschuwt voor te veel komma's. Een bijwoord b.v. moet alleen tussen komma's 'als de aandacht biezonder op zulke adverbia gevestigd moet worden, en dan moet men ze als parenthetiesch met een veranderde stembuiging uitbrengen.'

Wel aardig is zijn verzet tegen het 'belachlijk domme wanbegrip' om in een opsomming voor *en* geen komma te plaatsen. 'En waarom? Het *en* is in plaats van een comma, zei mij eens de geestige Kinker, die sedert hij Filosoof wilde zijn, meê met Siegenbeeks duizeligheid omdwarrelt, en ook Nederduitsch onderwijst. 'k Hield dit in den eersten oogopslag voor een spotternij: want verbinden is zeker wel het juiste tegendeel van afscheiden; maar neen, het was ernstig en meening.' Bilderdijk wil interpungeren: *A, B*, en *C, eeten hier. A at, sliep*, en *werd krank tot mijnent*.

In deze beide laatstgenoemde gevallen vertoont Bilderdijk zich dus als voorstander van een ritmies beginsel, protesteert hij tegen de klassicistiese richting der 18e eeuw, die de interpunctie toegepast had als een middel tot syntaktiese zinsanalyse, en

1) Uitgeg. 'naar aanleiding en op grond der Verhandeling over de Nederd. spelling van den Hoogleeraar M. Siegenbeek..... in naam en op last van het staatsbestuur der Bataafsche Republiek.'

daarin geheel afgedwaald was van het eigenlike doel der zinverdeling: zo duidelik mogelike aanduiding van het gesprokene.

De andere tekens der 18e eeuw, stippeltjes, streepjes enz., ofschoon ze wel uitvloeisel zijn van de taalbeschouwing die voortgekomen is uit de hernieuwde studie der klassieken, behandel ik beter in het slothoofdstuk, daar ze niet onmiddellik van de humanisten afkomstig zijn.

Wanneer we nu de ontwikkelingsgang van het sisteem nagaan, zien we dat de humanisten voor de analyse van de Latijnse zin behoefte hebben aan meer onderscheidingen. Aldus de jongere stelt het aantal op vier vast: hij voegt n.l. een teken eraan toe voor de aanduiding van een bepaalde stijlfiguur, de tegenstelling, die in de Latijnse kunsttaal veel gebruikt werd; soms (interdum) wordt dit teken ook gezet na wat men een langer comma zou kunnen noemen. Als de Nederlandse zinsbouw in de 16e en 17e eeuw zich naar het voorbeeld van het Latijn gaat ontwikkelen, vinden ook hier deze tekens hun plaats; alleen de stijlfiguur der tegenstelling, of van de paarsgewijze groepering van nevengeschikte woorden, door Hooft wel gebezigd, treedt niet zò op de voorgrond, dat men daarvoor in de eerste plaats een teken behoeft: de Nederlandse spraakkunsten wijzen dus als functie voor de puntkomma aan dat het een langer comma besluit. Terwijl in de definities van Lambrecht de pauze een voorname plaats bekleedt, is dit beginsel bij lateren minder streng vastgehouden.

Maar de grens tussen semicolon en colon, die door Aldus wel scherp getrokken was, vervaagt in het Nederlands. De praktijk wist er niet altijd raad mee, en nu sloven de spraakkunstenaars zich uit om gedetailleerder regels ervoor te geven. Sewel zoekt een houvast in de voegwoorden, waaraan het teken voorafgaat, Van der Palm geeft een logies verschil aan; maar het semicolon is bij hem al geheel van comma naar colon overgestapt: het teken na het volledige zinsdeel is gesplitst in twee: bij tegenstellend zinsverband wordt puntkomma voorgeschreven, bij aaneenschakelend en oorzakelik zinsverband en bij aanhalingen dubbelpunt.

Toch treft men in de praktijk omstreeks 1800 de puntkomma

ook nog dikwels aan na het langere onaffe zinsdeel, bij toonrijzing dus, b.v. bij Staring, Bilderdijk, J.H. van der Palm (de zoon van de schrijver van de spraakkunst). Zo vindt men het ook beschreven bij R o o r d a [1)] en in de uitvoerige teorie bij W.G. B r i l l : Nederlandsche Spraakleer II (2e druk 1863), die veel voorbeelden aan J.H. van der Palm ontleent. Bij de laatste kan het semicolon zowel het onaffe als het volledige zinsdeel besluiten; kriterium is alleen de lengte van het betreffende deel. Maar in de hierboven in de Inleiding genoemde monografie van Frijlink wordt de puntkomma weer alleen na het volledige zinsdeel gebruikt, en wordt na het langere comma een komma met een liggend streepje voorgeschreven.

Ook in de huidige teorie heeft het semicolon het oude colon vervangen, behalve in de twee gevallen van een aanhaling in de direkte rede en een verklaring.

Dat in de praktijk in de laatste halve eeuw, nadat het Nederlands zich ontworsteld heeft aan de dwang van de Latijnse zinsbouw, het semicolon weer wat op de achtergrond is geraakt, is begrijpelik. Men liet langzamerhand na, komma's te plaatsen na de kleine zinsdeeltjes in de hoofd- of bijzin, waarna meestal slechts een zeer korte pauze komt, en behield ze alleen ter afsluiting van een gehele hoofd- of bijzin; hierdoor kwam het semicolon vrij voor de aanduiding van een nog belangrijker onderscheiding; er heeft dus enigsins een opschuiving plaats gehad. Terwijl het semicolon in wetenschappelike taal en in kunsttaal de plaats van het colon heeft ingenomen, is de interpunctie in de schriftelike aanduiding van de omgangstaal weer hoofdzakelik tweeledig geworden.

De invloed op de interpunctie zowel van boekdrukkunst als van humanisme, is groot geweest. Vertonen de eerste drukken, zoals ook in andere opzichten, eveneens in interpunctie nog veel overeenkomst met het geschreven boek, de fabriekmatige productie voert toch vanzelf tot meer uniformiteit. Vastheid van in-

1) P. Roorda: Over de Deelen der Rede en de Rede-Ontleding of Logische Analyse der Taal, 1852, bl. 220.

terpunctie en in het algemeen van orthografie is voor de typograaf gemakkelik. Verschillende teorieën zijn afkomstig van drukkers (Aldus Manutius, Joos Lambrecht). De drukker is een zakenman. Hij bekijkt de interpunctie ook vanuit typografies standpunt. Hij wil mooi werk leveren: een tekst nu waar de zinnen door tekens in kleine delen verdeeld zijn, doet het voor het oog goed, is overzichtelik: het visuele element overheerst hier dus, niet meer het akoustiese. Ook het onderscheid dat men maakt tussen streepjes en komma, respectievelik gebruikt bij Gotiese en bij Latijnse letter, is een typografies verschil.

Naast de boekdrukkunst werkt de humanistiese taalstudie mee tot het verkrijgen van een vast stelsel. Maar dit stelsel was in de eerste plaats bedoeld voor het Latijn, een taal die schrifttaal was. Want al schreven en spraken de humanistiese geleerden zelf ook Latijn, dit was toch niet een in oorsprong gesproken taal, maar een hanteren van een door de klassieken overgeleverde geschreven taal. De gehoorde taal komt tot de mens onmiddellik in ritmiese groepen, in schrifttaal is de inhoud het eerst gegevene, en deze inhoud gaat men ontleden in zijn logiese delen. Om deze delen voor het oog aan te wijzen dient de interpunctie; ook hier dus overheerst het visuele element. Zo werken beide, boekdrukkunst en humanisme, in dezelfde richting: beide voeren tot een stelsel dat voor het oog bestemd was en tot doel had de aanwijzing van de syntaktiese constructies.

Slot.

I. De geschiedenis der interpunctie geeft ons een interessante kijk op de ontwikkeling van taalkundige denkbeelden. Ontstaan uit de praktiese behoefte om de gedachten te scheiden en uit de studie-van-de-pauze die de rhetorica maakte, wordt de interpunctie door de grammatica later gebruikt ter aanduiding van de oorspronkelik ritmiese, later syntakties geworden onderscheiding van comma, colon en periodus. De eredienst neemt dit over en verbindt de modulatie van het kerkelik recitatief ermee, die nog aan een vierde teken, het vraagteken, het aanzijn gaf. De humanistiese grammatica gebruikt de meeste van de bestaande tekens voor de analyse van de geschreven taal en vermeerdert ze nog met het uitroepteken, de parenthesis, en het semicolon. Het klassicisme van de 17e en 18e eeuw heeft het door de humanisten opgebouwde sisteem, dat in Aldus' leer zijn voltooiing gevonden had, enigsins gewijzigd onder invloed van de praktijk. Het onderscheiden voor het oog van de soorten van zinnen was het doel. Al is de oorsprong van het uitroepteken bij Petrarca te vinden in een verschil van toonrijzing, de latere grammatica ziet er meer in een aanduiding van een bepaald soort van zin. Zo bejammert een 17e-eeuws grammaticus het, dat er behalve het signum admirationis ook niet signa gaudii, doloris, enz. zijn. Het onderscheiden van de zinsoort, een logies beginsel dus, is hier tot het uiterste gevoerd. - Men vergelijke hiermee het stelsel van Nicanor. -

En daarnaast vraagt de aandoenlike stijl van de tweede helft der 18e eeuw naar meer tekens, deels uit onmacht om in ritme en woordenkeus voldoende de ontroering te uiten: het teken moet dit dus aangegeven. Veel uitroeptekens, stippeltjes, en gedachtestreepjes, moeten de auteur te hulp komen. Het teken op zichzelf heeft een betekenis gekregen, het is niet toon- of pauze-aanduiding, maar heeft zelf een inhoud: het duidt aan de smart, bewondering, aarzeling enz., die de schrijver niet bij machte

was in de taal zelf uit te drukken. Het visuele element moet meehelpen. Het schriftbeeld moet de suggestie wekken, direkt en zelfstandig, niet indirekt, als weergave van het gehoorde. Ook deze emotionele tekens gaan dus niet van het ritmiese beginsel uit. Het vertikale streepje is schriftsymbool[1] voor de schrik, verbazing enz., het horizontale voor de aarzeling.

Een teken kan staan inplaats van een woord, of een woord inplaats van een teken, zoals letterlik de definitie is van 18e- en 19e-eeuwse schrijvers. '*En* staat inplaats van de comma.' Bilderdijk[2] heeft al ingezien hoe dwaas dit uitgedrukt was. Dezelfde opvatting heerst in de uitspraak: 'Het voegwoord *om* heeft, even als *en*, soms de waarde eener comma,[3] b.v.: Gij zult toch niet dwaas genoeg zijn *om* te denken, dat ik u terstond uwen zin zal geven?'[4] Evenzo spreekt Frijlink van: 'het vervangen van het werkwoord door een komma.'

Zo bezitten wij nu een zeer heterogeen materiaal, doordat onze interpunctietekens in verschillende tijden, uit verschillende behoefte, ontstaan zijn. Dit alleen al maakt duidelik dat men niet kan spreken van één beginsel van onze interpunctie. Deels was het de geschreven taal die een onderscheidingsmiddel heeft geschapen, deels de voordracht. Waar de voordracht een onderscheiding eiste, was het resultaat weer tweeledig: pauze-aanduiding, of bovendien toon-aanwijzing.

Oorspronkelik melodiese,[5] maar later meer als syntaktiese onderscheiding toegepaste tekens, zijn het vraagteken en het uitroepteken. Toen het eerste (in de 8e eeuw?) als modulatieteken in gebruik genomen werd, bestonden er meer modulatie-

1) Vgl. de interpunctie van Stefan George en zijn school in Blätter der Kunst.
2) Volgens Frijlink: Interpunctie, bl. 29, heeft hij dit inzicht door zijn verblijf in Engeland gekregen. - Maar het niet altijd tussen komma's plaatsen van het bijwoord dan toch niet, want dit was volgens Frijlink tenminste in het midden der 19e eeuw en dus waarschijnlik ook al wel in B.'s tijd in Engeland wel steeds gebruik.
3) Vgl. hieronder bl. 254 regel 7 en 8.
4) Frijlink bl. 27.
5) Dit geldt dan alleen voor het bovenste teken, de punt eronder was pauze-aanduiding, zie hoofdstuk II.

tekens. De andere, de enkele toonrijzing (enkele acutus) en de toondaling hebben in de latere teorie hun melodiekarakter verloren. En ook het vraagteken heeft zich mèèr kunnen handhaven doordat de teorie het de functie toegekend heeft een bepaald soort van zin te besluiten, dan als melodieteken. Evenzo met het uitroepteken. Bij Vondel vindt men nog het vraagteken *in* de zin, op de top van de rijzing, maar later vermindert dit melodiese gebruik. Nodig is de melodie-aanduiding volstrekt niet. Dat het een vraagzin is en men de passende toon maken moet, wijst de woordschikking al aan bij de interrogatio en de aanhef met een vragend voornaamwoord of vragend bijwoord bij de percontatio. Ook andere zinnen met inversie kunnen ongeveer dezelfde melodie krijgen, maar hier heeft men dan toch de gewoonte alleen maar een komma te plaatsen, b.v.:

Was ie niet tuis? Dan begrijp ik er niets van.

Was ie niet tuis, dan was ie bij zijn vriend.

En enigsins hierop gelijkend ook:

Was ie maar tuis!

Ook het uitroepteken is als voordrachtaanwijzing onnodig; de zinsbouw en de woordenkeus moeten hier de toon aangeven.

Streepje en alinea, ook gecombineerd, als aanduiding telkens weer van langer pauze en belangrijker gedachtescheiding, zijn in de praktijk wel gemakkelike hulpmiddelen. Het zgn. beletselteken, in zijn oorsprong m.i. meer een schriftsymbool dan een voordrachtteken, wordt toch steeds daar gebruikt waar lange pauze en dikwels ook toonzweving is.

De puntkomma en de dubbelpunt zijn logiese tekens. Volgens de definities in de tegenwoordige grammatica's is de dubbelpunt een teken dat een bepaald soort van zin *aankondigt*, presies dus als het omgekeerde vraagteken in het Spaans. Ook aanhalingstekens doen dit, en deze besluiten de passage dan ook. De puntkomma wordt tegenwoordig daar gebruikt waar de zin eigenlik uit is, maar men te kennen geven wil dat deze in nauw logies verband staat met de volgende.

Eveneens een logies teken is de parenthesis. Iets wat buiten de gedachtegang valt wordt ertussen gelast, op dezelfde manier

als een noot in een betoog. Weiland noemt de parenthesen dan ook ‘hulpmiddelen, om de eene of andere gedachte te plaatsen, voor welke men geene bekwame plaats weet te vinden;’ De logiese stijl heeft de parenthesis nodig, niet de gevoelstaal. Als deze losse impressies uit, staat de hele reeks daarvan afzonderlik naast elkaar, maar wordt er niet één tussengelast, middenin een ander, die daarna rustig verder afgewikkeld wordt, zoals dit bij het flegmatiese karakter van een zakelik betoog mogelik is.

De verschillende soorten van taal hebben een verschillende interpunctie. Naar de vorm kan men onderscheiden omgangstaal en kunsttaal, naar de inhoud kunnen beide weer onderscheiden worden in verstands- en gevoelsuiting. De omgangstaal heeft gewoonlik genoeg aan een tweeledige, soms zelfs eenledige interpunctie. De kunsttaal, vooral wanneer deze verstandsuiting is (wetensch. taal), behoeft meer tekens ter aanduiding van het logiese verband. Maar ook hier is met Aristoteles te eisen dat de stijl zodanig zij, dat hij niet steunen moet op de interpunctie. De uitbreiding van het aantal interpunctietekens heeft vaak een ongunstige invloed gehad op de ontwikkeling van de stijl.

II. Een tegenstelling tussen ritmiese en syntaktiese interpunctie is hierdoor ontstaan, dat de syntaxis niet de levende gesproken taal tot voorwerp van onderzoek nam, maar de geschrevene, de papiertaal. Eerst was dit het Latijn, een kunsttaal, alleen op schrift overgeleverd, later ook het Nederlands, maar zò als dit zich onder invloed van het Latijn tot kunsttaal ontwikkeld had. De zgn. samengestelde zin werd ontleed in de delen die een eigen verbum finitum hebben. Dit is een onderscheiding die alleen berust op de vorm, niet op de inhoud. De inhoud van de zin bestaat uit een aantal voorstellingen of voorstellingengroepen. Of deze worden uitgedrukt door een woordverbinding met of zonder werkwoord, maakt slechts een vormverschil uit. De meerdere of mindere belangrijkheid, gecompliceerdheid, van de voorstellingengroep is een wezenliker verschil. Dit nu komt tot uiting in het ritme (accent en pauze).

Het is een psychologiese wet dat bij het horen van een reeks

van geluiden, telkens regelmatig één van de twee of drie als sterker gehoord wordt, terwijl vóór de sterkere indruk een pauze intreedt. Op deze wijze ontstaan er dus kleine groepen.[1] Verder onderscheidt het bewustzijn drie graden van accent en van pauze. Accent en pauze hangen nauw samen: vóór het sterkere accent valt de langere pauze.[2]

Dit mechaniese ritme nu ondergaat bij de taalklanken een ingrijpende wijziging, doordat deze niet vrij zijn in hun opvolging, maar gebonden aan de woorden waarin de voorstellingen uitgedrukt worden, terwijl de woorden nu eenmaal hun vaste accent hebben en er ook maar een beperkte vrijheid in de rangschikking der woorden is. Maar ook in de taal zijn de drie graden van pauze te konstateren: de kortste pauze na de spreekmaat, de tussenpauze na een langer zinsdeel, de grootste pauze aan het zinseind. Aan de antieke drieledige onderscheiding lag dus een juiste waarneming ten grondslag, al is deze in de uitwerking niet tot zijn recht gekomen.

Zoals dynamies accent en pauze samengaan, komen in andere talen muziekaal accent en quantiteit verbonden voor.[3] In talen, zoals het Frans, waarin het muziekaal accent overweegt, vloeit de ritmegolf met weinig pauzes voort: het muziekaal accent zelf, verbonden met de quantiteit, heeft een rijker verscheidenheid ter onderscheiding van de verschillende voorstellingengroepen.

Maar in talen die een overwegend dynamies accent hebben, zoals het Nederlands, groeperen de klanken waarin de voorstellingengroep veruitwendigd wordt, zich om een of meer krachtaccenten; als een zekere compensatie voor het accent ontstaat na de voorstellingengroep een pauze, voordat de volgende voorstellingengroep, in klanken veruitwendigd, optreedt (spreekmaat). Deze kortste pauze duidt men tegenwoordig gewoonlik niet aan in het schrift. Wel doen velen het wanneer zij, voor de duidelikheid, willen laten zien wat bij elkaar hoort. Vergelijk in mijn tekst de zin op bl. 254 regel 6.

1) W. Wundt: Völkerpsychologie II: Die Sprache 2, bl. 392 vg.
   Jac. van Ginneken: Principes de Linguistique psychologique, bl. 252 vg.
2) Wundt, bl. 401-403.
3) Wundt, bl. 418.

Maar ook na een enkele voorstelling kan een pauze intreden, n.l.: wanneer deze uitgedrukt wordt door een woord of woordverbinding die eindigt met een sterk accent, dat gewoonlik ook met rekking gepaard gaat (zie de voorbeelden op bl. 253), of wanneer er een accent onmiddellik op volgt, of wanneer twee voorstellingen na elkaar komen die uitgedrukt zijn in woorden of woordverbindingen, waarvan de accenten dichtbij elkaar liggen. Tussen adjectief en substantief kan dit voorkomen, wanneer door tegenstelling beide sterk accent krijgen, b.v.: 'half | ei.... lege | dop'. Eveneens bij inversie: 'Toen de kóning | zíek werd,' maar: 'De kóning werd ziék'.

In het algemeen vermijdt men de opvolging van accenten. De wet van de tegenstelling maakt dat men na een accent graag een af meer zwakke syllaben zoekt, méér, naarmate het accent sterker is. Zo worden in de spreektaal veel koppelwoordjes gebruikt als 'en' en 'die', b.v. in: 'Ján die is zo lúi'. De bijzin, waarin door het achteraanplaatsen van het werkwoord dikwels accenten op elkaar volgen kunnen, wordt in de spreektaal betrekkelik weinig gebruikt.

Het werkwoord n.l. fungeert dikwels als koppeling tussen twee hoofdvoorstellingen. Bij de zgn. koppelwerkwoorden heeft de ouderwetse grammatica dit ook ingezien. In 'De koning werd ziek' verbindt 'werd' de twee voorstellingen 'koning' en 'ziek' op een bepaalde, door de betekenis en de tijdsvorm van het werkwoord uitgedrukte manier. Maar ook de andere werkwoorden hebben dikwels een ondergeschikte functie. Is, zoals in een aaneenschakeling van zinnen in een verhaal of gesprek meestal het geval is, het onderwerp van de zin al een bekende voorstelling, dan valt de hoofdaandacht op het nieuwe: het voorwerp of de bepaling, die dan ook het meeste accent krijgt. Maar wanneer ook het onderwerp, door nieuwheid, tegenstelling, of een andere oorzaak, een belangrijke plaats in de voorstellingenreeks heeft, en dus evenals het voorwerp of de bepaling veel accent krijgt, hindert dit aan de welluidendheid van het ritme niet, daar tussen beide in immers het weinig betoonde werkwoord valt. Maar in de bijzin meestal en eveneens in de hoofdzin bij inver-

sie, worden onderwerp en voorwerp niet door het werkwoord gescheiden; wanneer ze nu eens beide, ook het onderwerp dat in de meeste gevallen minder klem heeft, veel accent hebben, ontstaat door deze opeenvolging van accenten een pauze. Evenzo tussen onderwerp en naamw. deel van het gezegde, zoals in het boven gegeven voorbeeld. Ook in dit geval is er slechts een korte pauze, maar andere faktoren kunnen erbij komen, die een pauze veroorzaken die belangrijk genoeg is om in het schrift door een teken aangeduid te worden.

Pauzes van wat langer duur komen voor:

a. Na een grotere voorstellingengroep, die dus ook ritmies zwaarder is door meer of sterker accenten. Deze langere pauze treedt evengoed in wanneer de voorstellingengroep wordt uitgedrukt door een verbinding van woorden zonder werkwoord, als wanneer hij de vorm heeft van de zgn. bijzin. Natuurlik komt het laatste geval veel vaker voor, daar men immers voor de uitdrukking van een ingewikkelder voorstellingengroep in onze taal meestal de vorm van een afzonderlik zinnetje nodig heeft. Een voorbeeld van het eerste geval is:

En de gouden starretjes | rond de krulletters van zijn naam, || leken mij door de zon zelve | op de kaften | versierd en ingesneden. ||| (Querido).

En er zijn bij de allereerste typen van schilderijen, || gevállen waarin vorm en inhoud | een werkelik apart bestaan hebben. |||

Dat is dan ook de reden dat de Bohemers, || Sígismund ook niet wilden erkennen als hun koning | na de dood van zijn broer Wenzel. |||

Vooral in de beide laatste zinnen is duidelik hoorbaar een aanzwelling en afneming van de ritmegolf, waarvoor de benaming spanning en viering zeer goed gekozen is. De zin zwelt aan tot ‘gevallen’ resp. ‘Sigismund’, die op de top liggen, daarna neemt de beweging weer af, met nog een zwakkere opgolving bij ‘apart’ resp. ‘koning’, en een weer zwakkere bij ‘Wenzel’.

Psychies is de onderscheiding vóór ‘Sigismund’ meer gewettigd dan voor ‘dat’, waar de ouderwets-syntaktiese interpunctie een teken plaatst. De eerste zeven woorden vormen slechts één

voorstelling, die men in één woord kan samenvatten als ‘daarom’, de tweede voorstelling is ‘Bohemers’, de derde ‘Sigismund’, de vijfde ‘koning’, die gekoppeld wordt aan ‘Sigismund’ door het zwakker betoonde ‘niet willen erkennen’; de rest na ‘koning’ is een toevoeging die geen hoofdbestanddeel van de zin vormt en zwakker ritme heeft. Psychies valt in deze zin de scheiding na de tweede voorstelling, voordat dìe voorstelling waarop de hoofdaandacht gevestigd is, verklankt wordt, en niet na de eerste voorstelling, in welk geval de voorstellingenreeks verdeeld zou worden in twee zeer ongelijke geledingen. De boven vermelde wet dat voor zwaarder accent langer pauze valt, werkt hier tegelijk ook mee. Maar daar juist het zwaardere accent veroorzaakt is door de belangrijkheid van de voorstelling, heeft dus ook in dit opzicht de pauze middellik een psychiese oorzaak.

In de tweede zin zou de ouderwets-syntaktiese interpunctie de komma plaatsen tussen ‘gevallen’ en ‘waarin’, maar op deze wijze wordt de samenhang van de voorstellingengroep verbroken. Door alleen op de vorm te letten wordt aan de inhoud geweld aangedaan. Want de beperkende betrekkelike bijzin vormt samen met het antecedent één voorstellingengroep. - Het Frans[1)] en Engels schrijven voor de beperkende betrekkelike bijzin terecht geen komma. - Al zijn er hier wel twee of meer accenten, deze volgen nooit onmiddellik op elkaar, maar worden altijd gescheiden door het toonloze betrekkelike voornaamwoord of betrekkelike bijwoord, en dikwels door nog meer toonloze woorden, b.v.:

Die jóngen die daar loópt

Dit ritme is te vergelijken met: ‘tíen vogels in de hánd.... één in de lúcht’.

Het kàn voorkomen dat er voor de beperkende betrekkelike

1) Voor een taal met overwegend dynamies accent zooals het Engels, is deze verschillende behandeling van restrictieve en explicatieve relatieve zin begrijpeliker dan voor het Frans, waar altans tegenwoordig evenmin voor de explicatieve relatieve zin een pauze gehoord wordt. Hoe het Frans aan deze onderscheiding gekomen is? soms door overneming? Het is al een oud gebruik: de interpunctieteorie van E.A. Lequien, vert. door Perk, 2e druk 1819, leert het al.

bijzin pauze valt, n.l. wanneer zowel deze bijzin als het voorgaande zinsdeel zeer lang is, en beide bestaan uit voorstellingen die ook nauw samenhangen en nog minder gescheiden kunnen worden. De te grote voorstellingengroep moet dan wel uiteenvallen voor het relativum. Vergelijk de zinnen in de tekst op bl. 251 regel 7 en bl. 250 regel 7; in de laatste ook hierdoor, doordat hier het antecedent niet een enkele voorstelling uitdrukt, maar een verbinding van voorstellingen (‘woorden of woordverbindingen’), die bij elkaar in sneller tempo verklankt worden; en na sneller tempo kan ook pauze ontstaan.

Ook een korte voorwerpzin of onderwerpzin vormt samen met de andere rededelen een voorstellingengroep, b.v.:

Ik hoor dat je ziek geweest bent. |||

Dat het lijdend voorwerp hier uitgedrukt is door een woordverbinding met een verbum finitum, is slechts een vormverschil. Het lijdend voorwerp is hier de enige voorstelling waarop de aandacht valt; het heeft geen zin het onbetoonde onderwerp en werkwoord hiervan af te scheiden; een psychies weinig belangrijk bestanddeel van de zin moet niet zo op zichzelf gesteld worden.

Een korte pauze, van de eerste graad, die dus niet door een teken aangeduid behoeft te worden, kan in een dergelike zin ontstaan wanneer het werkwoord veel accent heeft en dit op de laatste lettergreep valt (vgl. bl. 250), b.v.:

Ik hóóp | dat je morgen komen kunt. |||

Wie stéélt | wordt door niemand vertrouwd. |||

Een díéf | wordt door niemand vertrouwd. |||

De laatste zin is psychies en ritmies gelijk aan de voorlaatste.

Maar een pauze van de tweede graad treedt pas in, wanneer zulk een zin bestaat uit twee belangrijker voorstellingengroepen.

b. Soms kan ook een enkele voorstelling biezonder op de voorgrond treden, als 't ware geïsoleerd worden, en deze wordt dan ook door zwaarder accent en langer pauze onderscheiden. Met de bijwoordelike bepaling kan dit nog wel eens voorkomen. En ook b.v.:

Hij, rende weg. (Couperus).

Ook bij een uiting van losse indrukken, waar dan de langste pauze ontstaat, die dikwels door stippeltjes aangeduid wordt.

c. Bij een opvolging van gelijksoortige voorstellingen, (d.i. dus bij een opsomming), wanneer ze niet door een koppelwoordje verbonden zijn, b.v.: ‘ouden, jongen’, maar: ‘ouden en jongen’. Maar wanneer bij een verbinding van drie of meer, alleen tussen de twee laatste het koppelwoordje gebruikt wordt, valt hiervoor wel pauze; b.v.: ‘mannen, vrouwen, en kinderen’.

De pauze, als complement van het accent, dat afhankelik is van de belangrijkheid van een voorstellingengroep of voorstelling, is dus van psychiese oorsprong. Daarnaast kunnen toevallige omstandigheden, n.l. het dichtbij elkaar vallen van accenten of de plaats op de laatste of eerste syllabe van de woordverbinding waarin de voorstellingengroep uitgedrukt wordt, enige invloed oefenen op het ontstaan of vergroten van een pauze.

Oorspronkelik, bij de Griekse wijsgeren, was het de inhoud, dat wat door de taal tot uiting gebracht werd, die ontleed werd. Later is op de vorm waarin de begrippen geuit werden meer de nadruk gelegd. Hierbij heeft men, doordat men de geschreven taal bestudeerde, te eenzijdig op de verandering van de woordvorm en van de zinsbouw gelet, te weinig op de verandering in de klanken en op de kracht, pauze, hoogte, quantiteit, tempo, bij de voortbrenging ervan, die juist allerlei schakeringen van het psychiese leven tot uiting kunnen brengen. Ook werden te eenzijdig alleen de taalverschijnselen van Indo-Germaanse talen, die toch in hun bouw veel overeenkomst hebben, beschreven, zodat men slechts een beperkt materiaal had van de taalvormen waarin de voorstellingen verklankt kunnen worden. Wanneer de nieuwere taalbeschouwing de syntaxis zal hebben opgebouwd op een andere grondslag, waarbij ook aan bovengenoemde elementen veel aandacht geschonken is, zullen syntaktiese en ritmiese onderscheiding geen tegenstelling meer vormen.

Stellingen.

1. Bij een weder-opbouw van de syntaxis op psychologiese grondslag, dient op de betekenis van de pauze gelet te worden.

2. Verschil van interpunctie in een handschrift kan een aanwijzing zijn dat er een andere schrijver begonnen is. Ongetwijfeld is dit het geval met de tweede helft van folio acht en folio negen van het Kopenhaagse handschrift van het Leven van Sinte Lutgart, hetgeen door Van Veerdeghem bij de bespreking van dit handschrift niet opgemerkt is.

3. De interpunctie kan een aanwijzing geven voor de verhouding van handschriften.

4. De interpunctie kan een aanwijzing geven om een bedorven plaats in een handschrift te herstellen.

5. Floris ende Blancefloer regel 1362-1363:

   Die soude dorre*n* dor enige mi*n*ne
   Die grote coenheit doe*n* · die hi sal bestae*n*

   lees:

   Die soude doen dor enige minne
   Die grote coenheit die hi sal bestaen

6. Ten onrechte zegt Bieling: Das Princip der deutschen Interpunktion, bl. 40: Als neues Zeichen erfindet der deutsche Druck das zuerst Periodus genannte und mit dem Punkt gleichbedeutende Semicolon.

7. Ten onrechte indentificeert W. de Vreese in ‘De Handschriften van Jan van Ruusbroec's Werken’, I bl. 273 noot 1 (zie ook Tijdschrift 17 bl. 201 noot) een der leestekens in het

Utrechtse handschrift 1639 (vroeger Amsterdam, Moll 31) met het Hakenpunkt van Hirsche: Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi.

8. Inplaats van de lezing die Reichling geeft van regel 2350-2354 van het Doctrinale van Alexander de Villa Dei:

> si suspensiva fiat constructio, quando
> pausabit, media poterit distinctio dici,
> si sit perfecta constructio . si tamen addi
> convenit, ut plena sententia possit haberi,
> si lector pauset, ibi subdistinctio fiet.

leze men:

> si suspensiva fiat constructio, quando
> pausabit, media poterit distinctio dici.
> si sit perfecta constructio, si tamen addi
> convenit, ut plena sententia possit haberi,
> si lector pauset, ibi subdistinctio fiet.

9. Het invoeren van buigingsuitgangen in het schrift in de loop van de 17e eeuw, heeft een verderfelike invloed gehad op de ontwikkeling van een heldere en suggestieve stijl.

10. De voorstelling die J.W. Muller: Critische Commentaar, bl. 173, geeft van het feit dat twee hennen, Pinte en Sproete, de baar van hun zuster droegen, als zou dit voortvloeien uit de lage positie van de vrouw bij dieren en lagere mensenrassen, is onjuist.

11. Dit is van · VI · vaerwen ende · XII · (lees ·VII·) outheyden, deen metten anderen bediedt. (Blommaert: O. Vl. Ged. III bl. 124 vg.) regel 27-30:

> David die coninc heeft geseit
> Dat die minsche tot sijnre outheit,
> Bi ·XII· etaten op clemmen sal
> Eer hi sine ende volleeft al.

Een moy sprake van sesterhande verwe. (Bilderdijk: Nieuwe Taal- en Dichtk. Versch. IV bl. 84 vg.) regel 29-32:

> David die coninck seyt /
> Dat die mensche van synre ioncheit
> Bi seuen craten op clymmen sal
> Eer hi sijn eynde volleisteit al;

lees:

David die coninc heeft geseit
Dat die minsche van sijnre ioncheit
Bi ·VII· etaten op clemmen sal,
Eer hi sijn ende volleistet al.

idem regel 39-42:

Dus selen die kinder zielen sijn
Luter claer ende selverijn,
Onnoesel na der inghele aert,
Reyne wit ende wel verclaert.

idem regel 41-44:

Alsoe sullen die kinder sijn
Binnen claer als zilvuerijn /
Onnosel nader enghelen aert /
Euen wit eñ wel bewaert.

lees:

Dus die kinder selen sijn
Binnen claer ende selverijn,
Onnoesel na der inghele aert,
Reyne wit ende wel verclaert.

12. In de incunabel Ars punctandi enz., gedrukt bij Arnoldus de Colonia, Leipzig, 18 Juli 1493, beschreven bij Günther: Die Wiegendrucke der Leipziger Sammlungen, onder nummer 1144, leze men onderaan fol. Aa IIIJ inplaats van: Si vero post nomina se no*n* determina*n*tia ponitur punctus. Tu*n*c dicitur pu*n*ctus currens ut tibi.
. . . . . .aut tuba.

13. De naam Canninefates kan berusten op een verschrijving in de handschriften van Canninesates (vgl. Maresates), waarvan het tweede deel bij de stam van zitten hoort en het eerste deel mogelik identies is met Kenne-, Kin- in Kennemerland, Kinheim.

14. De verklaring van het woord zilver, die Loewenthal: Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache, Band 49, bl. 71, voorslaat, is niet aannemelik.